প্রাকৃত ভাষা-সাহিত্য পরিচয়

শ্রীভুবনেশ্বরী বৈশ্য, এম, এ
অধ্যাপিকা, কটন কলেজ,
গুৱাহাটী।

১৯৭৫

Prakrita Bhasa-Sahitya Paricay
(An introduction to the language and literature of the Prakrita language by Prof. Bhubaneswari Baishya, Cotton College, Gauhati)

প্ৰথম প্ৰকাশ :
অক্টোবৰ, ১৯৭৫

প্ৰকাশিকা :
গিৰিবালা মজুমদাৰ
জালুকবাৰী, গুৱাহাটী--১৪

মূল্য : ৫·৫০

মুদ্ৰক :
শ্ৰীপ্ৰণবেন্দ্ৰ নাথ ভূঞা
ইউনাইটেড্ প্ৰিণ্টাৰ্চ,
হেমচন্দ্ৰ ৰোড,
গুৱাহাটী—১

দুটি আগকথা

(ডঃ মহেশ্বৰ নেওগ, জৱাহৰলাল নেহৰু অধ্যাপক আৰু কলাগুৰু,
গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়।)

গুৱাহাটীৰ কটন কলেজৰ অসমীয়া বিভাগৰ প্ৰমুখ অধ্যাপিকা শ্ৰীমতী ভুবনেশ্বৰী বৈশ্য মোৰ পুৰণি কৃতী ছাত্ৰী। তেওঁ কিছুদিন পূৰ্বে অসমীয়া সাহিত্য সম্পৰ্কে এখনি সৰু পুথি প্ৰকাশ কৰিছিল। বৰ্তমানে তেওঁ আমাৰ এটি ডাঙৰ অভাৱ পূৰণ কৰিবলৈ আগবাঢ়ি অহা দেখি নিতান্ত আনন্দ অনুভৱ কৰিছোঁ। প্ৰাকৃত ভাষা-সাহিত্য সম্পৰ্কে অসমীয়া পুথিৰ সংখ্যা শূন্যৰ ঘৰত হ'লেও সেই ভাষা-সাহিত্যৰ চমু পৰিচয় দি আৰু লগে লগে তাৰ নিদৰ্শন সন্নিবিষ্ট কৰি শ্ৰীমতী বৈশ্যই প্ৰাকৃত ভাষা-সাহিত্য বিষয়ৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ এটি বিশেষ উপকাৰ সাধন কৰিছে। প্ৰাকৃত ভাষাৰ স্বৰূপ আৰু উৎপত্তি সম্পৰ্কে বিভিন্ন কৰ্তৃত্বশীল পণ্ডিতৰ মত উদ্ধাৰ কৰি ইয়াত এটি চুকলি আলোচনা দাঙি ধৰা হৈছে। প্ৰাকৃতৰ জন্মৰ বিষয়ে আমি আজি বিভিন্ন অনুমানহে কৰিব পাৰোঁ। হেম-চন্দ্ৰৰ 'প্ৰকৃতি সংস্কৃতম্. তত্ৰ ভৱং তত আগতং বা প্ৰাকৃতম্' কথাষাৰৰে একাধিক ব্যাখ্যা সম্ভৱপৰ। প্ৰাকৃতক সংস্কাৰ কৰি সংস্কৃত ভাষা গঢ়া হ'ল নে সংস্কৃতৰ বিকৃতি (বহল অৰ্থত, বেয়া অৰ্থত নহয়) ঘটি প্ৰাকৃতৰ জন্ম দিলে? —এই তৰ্ক আমাৰ এতিয়াও বৈ গৈছে। পাশ্চাত্য পণ্ডিত সকলেই এনেবোৰ আলো-চনাৰ বিষয়ত আমাৰ আজিও পথ-প্ৰদৰ্শক। অধ্যাপিকা বৈশ্যই প্ৰাকৃত সাহিত্যৰো এটি মাত্ৰিবিস্তৃত বিৱৰণ দিছে—য'ৰপৰা পঢ় খেদি জিজ্ঞাসুসকল বহল অধ্যয়নৰ পথলৈ যাব পাৰিব। তেওঁ চমুকৈ বিভিন্ন স্তৰৰ প্ৰাকৃতৰ পঠন—লক্ষণবোৰ নিৰ্দেশ কৰিছে—যি নিৰ্দেশনা নিশ্চয় বিদ্যাৰ্থীসকলৰ বিশেষ সহায়ক হ'ব। কিন্তু মোৰ নিজৰ বিশেষ ভাল লাগিছে বৰ কষ্টলৈ মনে-প্ৰাণে বৈশ্য আইটীয়ে নিৰ্বাচন কৰা প্ৰাকৃত কৃতিৰ নিদৰ্শন সমূহ, তাৰ অসমীয়া-ইংৰাজী অনুবাদ আৰু ভাষাতাত্ত্বিক, ব্যাকৰণতাত্ত্বিক টোকাখিনি। এইখিনিয়ে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে প্ৰাকৃত ভাষা-সাহিত্যক আপোন কৰি তোলাত কৃতকাৰ্যতা লাভ কৰিব পাৰিব বুলি মোৰ ভাব হৈছে।

বৰ্তমান খনিৰ দৰে বিশিষ্ট ভাষাজ্ঞানৰ পুথিত মুদ্ৰণৰ বিষয়ত আমাৰ সৰু-সুৰা ছপাশালবিলাকৰ পৰা বৰ সৰহ কাৰ্যক্ষমতা আৰু উচ্চ পৰ্যায়ৰ আন্তৰিক সহযোগিতা পোৱাটো সঁচায় দুৰূহ; আৰু সেই দুৰূহতাৰ জন্যেই বৰ্তমান কামটিও দেখিছোঁ পৰিব লগীয়া হৈছে। সেই সীমাবদ্ধতাৰ মাজতো অধ্যাপিকা বৈশ্যই পুথিখনি ছপাই উলিওৱা বাবে আমি শলাগ লবই লাগিব। আশাকৰোঁ বিদ্যাৰ্থী আৰু পণ্ডিত সকলেও এই বস্তুটি সাদৰে গ্ৰহণ কৰিব।

অসম ভৱন
১ কৌটিল্য লেন, নতুন দিল্লী
২০ অক্টোবৰ, ১৯৭৫

—মহেশ্বৰ নেওগ

মোৰ প্ৰস্তাৱ

প্ৰাকৃত ভাষা-সাহিত্য সম্বন্ধীয় আলোচনাৰ পুথি অসমীয়া ভাষাত নাই বুলিলেই হয়। এই অভাৱ পূৰণ কৰাৰ কথা বহু দিনৰ পৰা চিন্তা কৰা স্বত্বেও সি হৈ উঠা নাছিল। এতিয়া পুথিখনি লিখি উলিওৱা হল যদিও ইয়াক যুগুত কৰোতে যিমানখিনি প্ৰস্তুতিৰ আৱশ্যকতা আছিল সিমানখিনি কৰিব পৰা নগল—নানা অসুবিধাৰ কাৰণে। গতিকে বহুতো ভুল-ত্ৰুটি হৈ যোৱা-টোৱেই স্বাভাৱিক। সুধীসকলে পুথিখনি এবাৰ চকু ফুৰাই চাই ভুল ত্ৰুটিবোৰ আঙুলিয়াই দিলে পৰম কৃতাৰ্থ মানিম।

ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ তাগিদাতে পুথিখনি লিখিবলৈ লৈছিলো—সেয়ে এই-খিনিতে তেওঁলোকলৈ মোৰ সস্নেহ কৃতজ্ঞতা জনালো। পুথিখনিয়ে ছাত্ৰ-ছাত্ৰী সকলৰ উপকাৰ সাধিব পাৰিলে মোৰ শ্ৰম সাৰ্থক হোৱা বুলি মানিম।

পুথিখনি যুগুত কৰোতে প্ৰধানতঃ A. C. Woolner-অৰ INTRODUCTION TO PRAKPIT আৰু ডাঃ সুনীতি কুমাৰ চেটাৰ্জ্জী আৰু ডাঃ সুকুমাৰ সেন সম্পাদিত A Middle Indo-Aryan Reader Part I আৰু Part II পুথিৰ সহায় লোৱা হৈছে। তদুপৰি এই পুথিৰ শেষৰ ফালে সংযোগ কৰা গ্ৰন্থপঞ্জীৰ সকলো গ্ৰন্থৰে সহায় লোৱা হৈছে। সমূহ গ্ৰন্থ-কাৰলৈ মোৰ সশ্ৰদ্ধ কৃতজ্ঞতা জনালো।

ছপাশালৰ অসুবিধাৰ কাৰণে পুথিখনিত ভাষাতাত্ত্বিক চিহ্ন সমূহ ব্যৱহাৰ কৰিব পৰা নগল। তাৰ বাবে মই দুঃখীত। পুথিখনিয়ে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ উপকাৰ সাধিব পাৰিলে আগলৈ এই দোষ ত্ৰুটিবোৰ আঁতৰোৱাৰ আশা ৰাখিলো।

গুৱাহাটী
২ অক্টোবৰ, ১৯৭৫

ভুবনেশ্বৰী বৈশ্য

সূচী-পত্র

প্রথম খণ্ড

প্রাকৃত ভাষা-সাহিত্য পরিচয়

বিষয় : পৃষ্ঠা সংখ্যা :

ভূমিকা

ভারতীয় আর্য্যভাষা—	...	১
প্রাচীন ভারতীয় আর্য্য ভাষা—	...	৩
মধ্য ভারতীয় আর্য্য ভাষা—	...	৪
আধুনিক ভারতীয় আর্য্য ভাষা—	...	৫

প্রথম অধ্যায় :

মধ্য ভারতীয় আর্য্য ভাষা বা প্রাকৃত—	...	৭
প্রাকৃত ভাষা সমূহের সাধারণ লক্ষণ—	...	১০
ধ্বনি তত্ত্বের বৈশিষ্ট্য—	...	১০
রূপ তত্ত্বের বৈশিষ্ট্য—	...	১৩

দ্বিতীয় অধ্যায় :

প্রাকৃত ভাষার স্তর বিভাগ—	...	১৪
আদি প্রাকৃত—	...	১৫
পালি ভাষা—	...	১৫
পালি ভাষার প্রধান লক্ষণ—	...	১৬
অশোকের অনুশাসন—	...	১৭
শিলা প্রাকৃত—	...	১৭
মধ্য প্রাকৃত—	...	১৯
অন্ত্য প্রাকৃত (অপভ্রংশ)—	...	১৯

তৃতীয় অধ্যায় :

মধ্য স্তরের প্রাকৃত ভাষা সমূহের বিবরণ—	...	২০

বিষয় :		পৃষ্ঠা সংখ্যা
জৈন মহারাষ্ট্রী প্রাকৃত—	...	২১
শৌরসেনী প্রাকৃত—	...	২৩
মাগধী প্রাকৃত—	...	২৪
অর্দ্ধ-মাগধী প্রাকৃত—	...	২৬
পৈশাচী প্রাকৃত—	...	২৭

চতুর্থ অধ্যায় :

অন্ত্য প্রাকৃত বা অপভ্রংশ—	...	২৯

দ্বিতীয় খণ্ড

প্রাকৃত ভাষা-সাহিত্য পরিচয়

পালি সাহিত্য—	...	৩৫
সুত্তাসিত—	...	৩৫
মিশ্র প্রাকৃত—	...	৫৭
বজ্ৰধিবর গলীল—	...	৫৭
থেরোক্তী ধম্মপদ—	...	৬২
অপ্রমাদ বতি ভিক্ষু বর্গ—	...	৬২
মহারাষ্ট্রী প্রাকৃত সাহিত্য—	...	৭৪
গাহা সত্তসঈ—	...	৭৪
শৌরসেনী প্রাকৃত সাহিত্য—	...	১০২
অভিজ্ঞান শকুন্তলম্—	...	১০২
স্বপ্ন বাসবদত্তা—	...	১২২
অপভ্রংশ প্রাকৃত সাহিত্য—	...	১২৯
অনামী কবির কবিতা—	...	১২৯
প্রাকৃত পৈঙ্গলম্—	...	১৪৫
শব্দাবলীর টীকাতে উল্লেখ করা অনুচ্ছেদ সমূহের ব্যাখ্যা—		১৬৪
ধ্বনি পরিবর্তনের কৌতূহলময় নিয়ম—	...	১৬৫

—০:০—

প্ৰথম খণ্ড

প্ৰাকৃত ভাষা পৰিচয়

ভূমিকা

ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষা :

পৃথিৱীৰ বিভিন্ন অঞ্চলত বহুতো ভিন্ন ভিন্ন ভাষা চলে। ভাষাতাত্ত্বিক সকলে মৌলিক সাদৃশ্য থকা ভাষাবোৰক একো একোটা বংশ বা গোষ্ঠিত (group বা family) ভাগ কৰিছে। ইণ্ডো-ইউৰোপীয়, আফ্ৰিক, দ্ৰাবিড়, তিব্বত-চীনীয় আদি কেইটাও প্ৰধান ভাষাগোষ্ঠী আছে। ইয়াৰ ভিতৰত ইণ্ডো-ইউৰোপীয় ভাষা গোষ্ঠীটো বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। এই ইণ্ডো-ইউৰোপীয় ভাষাগোষ্ঠীৰ কেইটা প্ৰধান শাখাৰ ভিতৰত এটা হৈছে ইণ্ডো-ইৰাণীয় শাখা। ইয়াক আকৌ দুভাগত ভগোৱা হৈছে— (১) ইৰাণীয় আৰু (২) আৰ্য্য ভাষা। ইণ্ডো-ইউৰোপীয় ভাষাগোষ্ঠীৰ অন্তৰ্ভুক্ত যিবোৰ ভাষা ভাৰতত প্ৰাচীনকালৰ পৰা চলি আহিছে সেইবোৰেই আৰ্য্য উপশাখাৰ অন্তৰ্গত। এই ভাষাবোৰকে **ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষা** বোলা হয়।

অতি প্ৰাচীন কালৰ পৰাই আৰ্য্যসকল ভাৰতত বাস কৰি আহিছে। আৰ্য্য-সকলৰ আদি বাসস্থান ক'ত আছিল সঠিককৈ কব নোৱাৰি। পণ্ডিতসকলে এই বিষয়ে বিভিন্ন মত পোষণ কৰে। কোনো কোনো পণ্ডিতৰ মতে মধ্য এচিয়া তেওঁলোকৰ আদি বাসস্থান আছিল। কোনোৱে পশ্চিম এচিয়া, কোনোৱে দক্ষিণ-পূব ইউৰোপ, কোনোৱে আকৌ ৰুচীয়াৰ কাস্পিয়ান সাগৰৰ উত্তৰপাৰ ভূমি মত প্ৰকাশ কৰে। এওঁলোকৰে এটা দল খৃঃ জন্মৰ ১৫শ মান বছৰ

আগতে উত্তৰ-পশ্চিম কোণেৰে ভাৰতত প্ৰৱেশ কৰি পোণতে সিন্ধু উপত্যকাত আৰু পিছলৈ ভাৰতৰ বিভিন্ন অঞ্চলত বিয়পি পৰে। এওঁলোকৰ ভাষাকে ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষা বোলে। ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষা ইণ্ডো-ইউৰোপীয় ভাষাগোষ্ঠীৰ এটা প্ৰধান শাখা।

আৰ্য্যসকলে ভাৰতত বসতি কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰাৰ পৰা আজিলৈকে ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষাই বিভিন্ন ৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰিছে। বেদ সমূহৰ ভাষাতে আৰ্য্যসকলৰ ভাষাৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শন পোৱা যায়। বেদৰ ভিতৰত প্ৰাচীনতম হৈছে ঋগ্বেদ। বেদৰ ৰচনাকাল খৃঃ পূঃ ১৫শৰ পৰা খৃঃ পূঃ ১২শ শতিকা বুলি পণ্ডিতসকলে মত প্ৰকাশ কৰিছে। গতিকে এইখিনি সময়ৰ ভিতৰতে ভাৰতত আৰ্য্য ভাষাৰ প্ৰচলন হৈছিল বুলিব পাৰি। ভাষা আৰু বোৱতী নদীৰ মাজত যথেষ্ট সাদৃশ্য আছে। নদী যেনেকৈ অবিৰামভাৱে বৈ থাকে আৰু সময়ে সময়ে গতি পৰিবৰ্ত্তন কৰে ভাষাৰ ক্ষেত্ৰতো সেইটো দেখা যায়। মানুহে অবিৰতভাৱে ভাষা ব্যৱহাৰ কৰে যদিও সময়ৰ লগে লগে কব নোৱাৰাকৈয়ে ইয়াৰ ৰূপ সলনি হৈ গৈ থাকে। আজিৰ ভাষা আৰু কালিৰ ভাষাৰ মাজত হোৱা পৰিবৰ্ত্তন আমাৰ চকুত নপৰে, কিন্তু এশ বছৰ আগৰ ভাষা আৰু আজিৰ ভাষাৰ মাজত, পৰিবৰ্ত্তনৰ ফলত, যিটো পাৰ্থক্যৰ সৃষ্টি হয় সেইটো সহজে চকুত পৰে। এইদৰে যুগে যুগে ভাষাৰ পৰিবৰ্ত্তন হৈ থাকে। বৈদিক যুগৰ আৰ্য্যসকলৰ ভাষা আৰু আজিৰ আৰ্য্যসকলৰ ভাষাৰ মাজতো এনে পৰিবৰ্ত্তনৰ ফলত পাৰ্থক্যৰ সৃষ্টি হৈছে। সময়ৰ লগে লগে আৰ্য্য ভাষাই পৰিবৰ্ত্তন লাভ কৰি বিভিন্ন যুগত বিভিন্ন ৰূপ লৈছে। বৈদিক যুগৰ আৰু তাৰ অলপ পিছৰ আৰ্য্যসকলৰ কথিত ভাষা আৰু সাহিত্যৰ ভাষাৰ এটা বিশিষ্ট ৰূপ আছিল। মধ্যযুগত ইয়াৰ ৰূপ সলনি হয়, আধুনিক যুগত ভাষাটোৱে আৰু পৰিবৰ্ত্তন লাভ কৰে। প্ৰাচীন কালৰ পৰা আজিলৈকে যিবোৰ আৰ্য্যভাষা ভাৰতৰ বিভিন্ন অঞ্চলত বিভিন্ন সময়ত, বিভিন্ন ৰূপত, বিভিন্ন নামত চলি আহিছে সেই আটাইবোৰকে একেলগে ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষা বুলি (Indo-Aryan Languages) অভিহিত কৰা হৈছে।

ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষাক সময়ৰ কালৰ পৰা তিনিটা স্তৰত ভাগ কৰা হয়—

(১) প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষা (Old Indo-Aryan চমুকৈ O.I.A.)

(২) মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষা (Middle Indo-Aryan, চমুকৈ M. I. A.)

আৰু (৩) আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষা (New Indo-Aryan, চমুকৈ N. I. A.)

এই সম্পৰ্কে History of Indian Literature গ্ৰন্থৰ গ্ৰন্থকাৰ M. Winternitzএ মত প্ৰকাশ কৰিছে—"Those languages of India which belong to the Indo-European family of languages, have passed through three great phases of development, partly consecutive in time, but partly also parallel. These are :

I Anciant Indian

II The middle Indian languages and dialects

III The modern Indian languages and dialects.

(১) প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষা :

পাশ্চাত্য দেশীয় প্ৰাচ্যবিদ পণ্ডিত মেক্সমূলাৰৰ মতে প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য্য-ভাষাৰ আৰম্ভণীৰ সময় খৃঃ পূঃ ১২শ শতিকা । অন্যান্য পণ্ডিতে এই সময় আৰু অলপ আগবাই খৃঃ পূঃ ১৫শ শতিকা বুলি মত প্ৰকাশ কৰে । এই সময়ৰ ভিতৰতে বেদসমূহ ৰচিত হৈছিল । পণ্ডিত উইণ্টাৰনিজৰ মতে বেদ সমূহৰ ৰচনা শেষ হয় খৃঃ পূঃ ৫ম শতিকাত । গতিকে ইয়াৰ কমেও পাঁচশ বছৰ আগতে, অৰ্থাৎ খৃঃ পূঃ দশম শতিকা বা তাৰো আগতে যে বেদৰ ৰচনা আৰম্ভ হৈছিল সেইটো অনুমান কৰিব পাৰি । বৈদিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাৰ তত আৰু প্ৰাচীনতম ৰূপ বেদৰ ভাষাত পোৱা যায় । এই যুগৰ আৰ্য্যসকলৰ কথিত ভাষাৰ কোনো নিৰ্দশন আমি আৰু পাবলৈ নাই । বেদৰ ভাষাৰে অলপ পৰিবৰ্ত্তিত ৰূপ বেদৰ পৰৱৰ্ত্তী 'ব্ৰাহ্মণ' 'উপনিষদ' আদিত পোৱা যায় । ইয়াৰ কিছুকাল পিছত, খৃঃ পূঃ প্ৰায় ৫ম শতিকামানত বৈদিক যুগৰ কথিত ভাষাক পাণিনিয়ে তেওঁৰ 'অষ্টাধ্যায়ী' নামৰ গ্ৰন্থত ব্যাকৰণৰ নিয়মেৰে বান্ধি কিছু সালসলনি ঘটাই, ভাষাটোক সংস্কাৰ কৰি, নাম দিলে—'সংস্কৃত' । এই সংস্কৃত ভাষাতেই ৰামায়ণ, মহাভাৰত পুৰাণ আদি ৰচনা কৰা হয় । যদিও বৈদিক আৰু সংস্কৃত ভাষা দুয়োটাই প্ৰাচীন, তথাপি দুয়োটা ভাষাৰ বিশেষ সাদৃশ্য থকা কাৰণেই বহুতে 'বৈদিক ভাষা' বুজাবলৈকো 'সংস্কৃত'—শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰে, কিন্তু প্ৰকৃততে দুয়োটা ভাষা একে নহয় । বেদৰ ভাষা আৰু পৰৱৰ্ত্তী যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাৰ মাজৰ প্ৰভেদটো দেখুৱাবলৈকে পিছলৈ 'বৈদিক সংস্কৃত' আৰু 'লৌকিক সংস্কৃত' (Vedic Sanskrit, Classical Sanskrit) —এই দুটা নামৰ সৃষ্টি হল । বৈদিক যুগৰ ভাষাৰ সাহিত্যিক

নিদৰ্শন যদিও বহুতো পোৱা যায়, সেই যুগৰ মানুহৰ দৈনন্দিন জীৱনত ব্যৱহাৰ কৰা ভাষাৰ প্ৰকৃত ৰূপ কিন্তু পোৱা নেযায়। তথাপি সেই যুগৰ মানুহৰ যে কথিত ভাষা একোটা আছিল, তাত সন্দেহ নাই। এই কথিত ভাষাৰ লগত বৈদিক সাহিত্যৰ ভাষাৰ যথেষ্ট সাদৃশ্য আছিল যদিও অঞ্চলভেদে কথিত ভাষাৰ বেলেগ বেলেগ ৰূপ আছিল। তদুপৰি প্ৰাকৃতিক কাৰণত আৰু আৰ্য্য-পূৰ্ব্ব লোকসকলৰ ভাষাৰ সংস্পৰ্শতো ভাষাৰ পৰিবৰ্ত্তন হৈছিল। 'Introduction to Prakrit' গ্ৰন্থৰ লিখক A, C. Woolnerএ মত প্ৰকাশ কৰিছে যে প্ৰাচীন আৰ্য্যসকলৰ ভাষাৰ নিদৰ্শন (১) ঋগ্বেদৰ ভাষাত, (২) বেদ সমূহৰ পিছত ৰচিত সাহিত্যৰ ভাষাত, (৩) মহাকাব্যৰ ভাষাত, (৪) পাণিনি, পতঞ্জলিৰ সংস্কৃত ভাষাত আৰু তেওঁলোকৰ পিছৰ কালিদাস আদি কবিৰ ৰচনা সমূহ আৰু আজিলৈকে সংস্কৃত ভাষাত ৰচিত গ্ৰন্থ সমূহত পোৱা যায়। মুঠতে, বৈদিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষা, সেই যুগৰ কথিত ভাষা আৰু সংস্কৃত সাহিত্যৰ ভাষা—এই আটাইবিলাকে **প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষা** বোলা হয়।

(২) মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষা :

ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষাৰ দ্বিতীয় স্তৰটোৱেই মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষা, বা উইন্টাৰনিজৰ বিভাজন মতে 'Middle Indian Languages and dialects.' এই স্তৰৰ ভাষাবোৰ প্ৰাকৃত নামেৰে জনা যায়। প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষাৰ কথিত ৰূপৰ পৰিবৰ্ত্তনৰ ফল স্বৰূপেই ভাৰতৰ বিভিন্ন অঞ্চলত বিভিন্ন প্ৰাকৃত ভাষাৰ সৃষ্টি হয়। প্ৰাকৃত ভাষাবোৰ কেতিয়াৰ পৰা প্ৰচলন হ'বলৈ ধৰে সেই বিষয়ে পণ্ডিতসকলে বিভিন্ন মত পোষণ কৰে। মহাৰাজ অশোকৰ অনুশাসনবোৰেই প্ৰাকৃত ভাষাৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শন। প্ৰাকৃত ভাষাৰেই প্ৰাচীন ৰূপ পালি ভাষাত ৰচিত এই অনুশাসনবোৰ খৃঃ পূঃ প্ৰায় ৩য় শতিকাৰ। গতিকে প্ৰাকৃত ভাষাৰ উৎপত্তিৰ কাল তাৰ কিছু আগতে অৰ্থাৎ, প্ৰায় খৃঃ পূঃ ৫ম শতিকামান বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। প্ৰাকৃত ভাষাবোৰ প্ৰথমতে কথিত ভাষাৰূপে ব্যৱহাৰ হৈছিল, পিছলৈ পণ্ডিত লোকৰ হাতত ভাষাটো মাৰ্জ্জিত হয় আৰু সাহিত্যত ব্যৱহাৰ হ'বলৈ ধৰে। বৌদ্ধ আৰু জৈনধৰ্ম্ম বাণীবোৰ প্ৰাকৃত ভাষাতে ৰচিত হৈছিল, পিছলৈ ধৰ্ম্মনিৰপেক্ষ (Secular) সাহিত্যও প্ৰাকৃত ভাষাত ৰচিত হ'বলৈ ধৰে। এই দুই ধৰ্ম্মৰ ধৰ্ম্মগ্ৰন্থ সমূহ,—'ধম্মপদং', 'ৰাৱণবহো', 'পউম চৰিঅ', সত্তসই, কৰ্পূৰ-মঞ্জৰী, বৃহৎ-কথা, সন্দেশ ৰাসক আদি বহুতো ধৰ্ম্মীয়গ্ৰন্থ আৰু ধৰ্ম্ম নিৰপেক্ষ কাব্য, নাট ইত্যাদি মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষাৰ বিভিন্ন ৰূপ—পালি, অৰ্দ্ধ-মাগধী, মহাৰাষ্ট্ৰী, শৌৰসেনী আদি

বিভিন্ন প্ৰাকৃত ভাষাত ৰচিত হৈছিল। খৃঃ পূঃ ৫ম শতিকা মানৰ পৰা খৃষ্টীয় ১০ম-১১শ শতিকাৰ ভিতৰত আৰ্য্যসকলে দৈনন্দিন জীৱনত যি ভাষা ব্যৱহাৰ কৰিছিল আৰু সেই কথিত ভাষাৰ ভিত্তিত যি সাহিত্যিক ভাষা সৃষ্টি হৈছিল সেই আটাইবিলাকে **মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষা বা প্ৰাকৃত** বোলা হয়। বহুতে ভাবে যে মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষা বা প্ৰাকৃতৰ সৃষ্টি হৈছে সংস্কৃত ভাষাৰ পৰা, কিন্তু প্ৰকৃততে সেইটো নহয়। প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষাৰ কথিত ৰূপটোৰ পৰিবৰ্ত্তনৰ ফলতহে মধ্যভাৰতীয় আৰ্য্যভাষা বা প্ৰাকৃতৰ সৃষ্টি হৈছে। সংস্কৃত ভাষাৰ পৰা প্ৰাকৃত ভাষাৰ সৃষ্টি হোৱা বুলি যি ভুল ধাৰণা প্ৰচলিত আছে, তাক দূৰ কৰাৰ উদ্দেশ্যেই উইণ্টাৰনিজে মত প্ৰকাশ কৰিছে যে—"The languages and dialects which we distinguish as "Middle Indian" are not indeed derived directly from the Sanskrit, but rather from the Indo-Aryan popular languages which underlie the Ancient High Indian and the Sanskrit or are related to the two latter." (ইয়াত Ancient High Indian বুলি বৈদিক সাহিত্যৰ ভাষাটোক বুজাইছে।)

পালিভাষা প্ৰাকৃতৰে এটা প্ৰাচীন ৰূপ। পিছলৈ ভাৰতৰ বিভিন্ন অঞ্চলত ভিন্ন ভিন্ন প্ৰাকৃত ভাষাৰ সৃষ্টি হয়। দক্ষিণ-পশ্চিম ভাৰতত মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃত, মধ্যদেশত শৌৰসেনী প্ৰাকৃত, পূৱ ভাৰতত মাগধী প্ৰাকৃত, উত্তৰ-পশ্চিম অঞ্চলত পৈশাচী প্ৰাকৃতেই প্ৰধান আছিল। এই আঞ্চলিক প্ৰাকৃতবোৰেই খৃষ্টীয় ৫ম শতিকাৰ পৰা খৃঃ ১০ম শতিকামানৰ ভিতৰত পৰিবৰ্ত্তন হৈ অপভ্ৰংশ নাম পায়। মুঠতে খৃঃ পূঃ প্ৰায় ৫ম শতিকা মানৰ পৰা খৃষ্টীয় ১০ম—১১শ শতিকাৰ ভিতৰত আৰ্য্যভাষা যি ৰূপত ভাৰতৰ বিভিন্ন অঞ্চলত প্ৰচলিত আছিল সেই আটাইবোৰ ভাষা আৰু উপভাষা মধ্যভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষাৰ অন্তৰ্গত।

(৩) আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষা ঃ

প্ৰাকৃতিক প্ৰভাৱ আৰু আৰ্য্যপূৰ্ব জাতিৰ সংস্পৰ্শ আদি বিভিন্ন কাৰণত আৰ্য ভাষাই প্ৰাচীন স্তৰৰ পৰা মধ্যস্তৰ পাইছিল, সেই একেবোৰ কাৰণতে মধ্যস্তৰৰ ভাষাবো ক্ৰমে পৰিবৰ্ত্তন হৈ থাকে। কালক্ৰমত এনেদৰে পৰিবৰ্ত্তন লাভ কৰি ভাষাই মধ্যস্তৰৰ পৰা তালৈকিনি পৃথক হৈ পৰে। ফলত আৰ্য্য ভাষাই খৃষ্টীয় ১০ম—১১শ শতিকামানত আধুনিক স্তৰত প্ৰৱেশ লাভ কৰে, আৰু নাম পায় আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষা। এই বিষয়ে উইণ্টাৰনিজৰ মত হৈছে—"by about the year 1000 A.D. the modern

Indian Vernaculars had developed out of the middle Indian dialects, and from the 12th Century onwards these languages can show literatures of their own . ...." ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষাৰ মধ্য আৰু আধুনিক স্তৰৰ মাজৰ সময়খিনিত, অৰ্থাৎ খৃষ্টীয় প্ৰায় ৫ম শতিকা মানৰ পৰা ১০ম শতিকা মানৰ ভিতৰত এই ভাষাই যি ৰূপ লাভ কৰিছিল তাক 'অপভ্ৰংশ' বুলি নামাকৰণ কৰা হৈছে। আধুনিক স্তৰ পোৱাৰ আগখিনিতে প্ৰাকৃত ভাষাবোৰে পৰিবৰ্ত্তনৰ ফলত অপভ্ৰংশ ৰূপ পাইছিল। বিভিন্ন অঞ্চলত প্ৰচলিত অপভ্ৰংশ ভাষাবোৰ মধ্যভাৰতীয় আৰ্য্যভাষাৰ শেষ স্তৰ আৰু আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষাৰ অব্যৱহিত পূৰ্ব্বস্তৰ। অপ্ৰভ্ৰংশৰ বিভিন্ন আঞ্চলিক ৰূপৰ পৰাই আধুনিক যুগৰ আৰ্য্যভাষাবোৰৰ সৃষ্টি হৈছে। যেনে :—মাগধী অপভ্ৰংশৰ পৰা অসমীয়া, বঙলা, বিহাৰী আদি, শৌৰসেনী অপভ্ৰংশৰ পৰা পশ্চিমা হিন্দী, মহাৰাষ্ট্ৰী অপভ্ৰংশৰ পৰা মাৰাঠী ইত্যাদি। খৃষ্টীয় ১০ম শতিকা মানৰ পৰা আধুনিক আৰ্য্যভাষাবোৰৰ বিকাশ আৰম্ভ হয়, আৰু ১২শ শতিকামানত বিকাশ সম্পূৰ্ণ হৈ, প্ৰাকৃত—অপভ্ৰংশৰ প্ৰভাৱ মুক্ত হৈ, স্বকীয় ভাষাৰূপে নিজ নিজ অস্তিত্ব লাভ কৰে।

এইদৰেই বৈদিকযুগৰ কথিত আৰ্য্য ভাষাই যুগে যুগে পৰিবৰ্ত্তনৰ মাজেৰে আহি আহি মধ্যভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষা আৰু তাৰ পিছত আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষা নামেৰে পৰিচিত হয়।

এইখিনিতে এটা কথা খৰচি মাৰি আলোচনা কৰা আৱশ্যক। ভাৰতীয় আৰু ইউৰোপীয় ভাষাতাত্ত্বিক সকলে 'সংস্কৃত' আৰু 'প্ৰাকৃত'—শব্দ দুটা বেলেগ বেলেগ অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰাৰ ফলত নতুন শিকাৰুৰ কাৰণে বুজিবলৈ অলপ অসুবিধা হৈছে। বহুতো পণ্ডিতে বেদৰ ভাষাটো বুজাবলৈও 'সংস্কৃত' শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰিছে। কোনো কোনোৱে বেদৰ ভাষা বুজাবলৈ 'বৈদিক সংস্কৃত' আৰু ৰামায়ণ-মহাভাৰত আদি পৰবৰ্ত্তী সাহিত্যৰ ভাষা বুজাবলৈ 'লৌকিক সংস্কৃত'—নাম ব্যৱহাৰ কৰিছে। কিন্তু 'সংস্কৃত' ভাষাৰ ব্যৱহাৰ পাণিনিৰ পিছৰ পৰাহে হয়। খৃঃ পূঃ ৫ম শতিকামানত, বেদসমূহ ৰচনা হোৱাৰ পিছতহে পাণিনিয়ে বৈদিক যুগৰ কথিত ভাষাক সংস্কাৰ কৰি 'সংস্কৃত' ভাষাটো সৃষ্টি কৰে। গতিকে বৈদিক সাহিত্যৰ ভাষাক সংস্কৃত নুবুলি 'বৈদিক আৰ্য্যভাষা' বোলাই সমীচীন। অৱশ্যে বেদৰ ভাষাটো 'ছন্দস্' বা 'ছন্দঃ' বুলি কোৱা হয়।

'প্ৰাকৃত' শব্দটোও সেইদৰে কোনো কোনোৱে কেৱল মধ্যযুগৰ ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষা বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰে, আনবোৰে আকৌ বৈদিক যুগৰ জনসাধাৰণৰ কথিত ভাষাটোকো 'প্ৰাকৃত' বুলিব খোজে। ভাষাতাত্ত্বিক গ্ৰীয়াৰচন, ৱাকাৰ-

মাগেল আদি পণ্ডিতে কয় যে, যিহেতুকে 'প্ৰাকৃত'—শব্দটোৰ অৰ্থ 'জন সাধাৰণৰ ভাষা', গতিকে বৈদিক যুগৰ আৰ্য্যসকলৰ কথিত ভাষা বুজাবলৈ 'প্ৰথম স্তৰৰ প্ৰাকৃত' (Primary Prakrit), মধ্য যুগৰ আৰ্য্যসকলৰ কথিত ভাষা বুজা-বলৈ 'মধ্যস্তৰৰ প্ৰাকৃত' (Secondary Prakrit) আৰু আধুনিক যুগৰ আৰ্য্যসকলৰ কথ্যভাষা বুজাবলৈ 'তৃতীয় স্তৰৰ প্ৰাকৃত' (Tertiary Prakrit) বুলিব পাৰি। এই পুথিত 'প্ৰাকৃত'—শব্দটোৱে 'মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষা' বুজোৱা হব। উইণ্টাৰনিজ, কীথ, উলনাৰ, পিশ্বেল আদি সৰহভাগ পণ্ডিতে মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষা বুজাবলৈকে 'প্ৰাকৃত' শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰিছে।

প্ৰথম অধ্যায়

মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষা বা প্ৰাকৃত

আগতেই উল্লেখ কৰি অহা হৈছে যে, ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষাৰ দ্বিতীয় স্তৰটো, অৰ্থাৎ খৃঃ পূঃ ৫ম শতিকাৰ পৰা খৃষ্টীয় ১০ম—১১শ শতিকাৰ ভিতৰত ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষাই যি ৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰিছিল তাক 'মধ্যভাৰতীয় আৰ্য্যভাষা' বা 'প্ৰাকৃত' বোলে। 'প্ৰাকৃত'—শব্দটো পণ্ডিতসকলে ভিন্ন ভিন্ন ধৰণে ব্যাখ্যা কৰিছে। প্ৰকৃতিৰ পৰা যাৰ উৎপত্তি সেয়ে 'প্ৰাকৃত'। 'প্ৰকৃতি'—শব্দটোৰ দুটা অৰ্থ কৰিব পাৰি—(১) মূল (original), (২) স্বাভাৱিক (natural)। ইয়াৰে প্ৰথম অৰ্থটো যদি লোৱা হয়, তেতিয়াহলে কব লাগিব যে কোনো এটা মূল ভাষাৰ পৰা যি ভাষাৰ সৃষ্টি হৈছে সেয়ে 'প্ৰাকৃত'। ভাৰতীয় বৈয়াকৰণসকলে এই মতকে গ্ৰহণ কৰা দেখা যায়। খৃষ্টীয় ১১শ—১২শ শতিকাৰ জৈনাচাৰ্য্য হেমচন্দ্ৰ নামৰ এজন পণ্ডিতে 'সিদ্ধ-হেম-শব্দানুশাসন'—নামৰ যি ব্যাকৰণ ৰচনা কৰিছিল, সেইখন এখন বিশেষ উল্লেখযোগ্য গ্ৰন্থ। ইয়াৰ অষ্টম অধ্যায়ত প্ৰাকৃত ভাষা সম্বন্ধে আলোচনা কৰিছে। সেই প্ৰসঙ্গত লিখকে প্ৰাকৃত ভাষা সম্বন্ধে লিখিছে—"প্ৰকৃতিঃ সংস্কৃতং তত্ৰ ভবং তত আগতং বা প্ৰাকৃতম্।" (অৰ্থাৎ সংস্কৃতেই মূল ভাষা, তাৰ পৰা যি ভাষাৰ সৃষ্টি হৈছে সেয়ে প্ৰাকৃত ভাষা।) খৃষ্টীয় ১৭শ শতিকাৰ বৈয়াকৰণ মাৰ্কণ্ডেয়ই তেওঁৰ 'প্ৰাকৃত সৰ্ব্বস্ব' নামৰ পুথিখনত লিখিছে—"প্ৰকৃতিঃ সংস্কৃতং তত্ৰ ভবং প্ৰাকৃতমুচ্যতে।" (অৰ্থাৎ, মূল ভাষা সংস্কৃত, তাৰ পৰা হোৱা ভাষাক প্ৰাকৃত বোলে।) অন্যান্য ভাৰতীয়

বৈয়াকৰণ সকলেও প্ৰাকৃত শব্দ-ভাণ্ডাৰ সম্বন্ধে আলোচনা কৰোঁতে 'তৎসম', 'তদ্ভৱ' আদি বিভাগ কৰিছে, আৰু 'তৎ' শব্দেৰে 'সংস্কৃত' ভাষা বুজাইছে। সুঠতে ভাৰতীয় পণ্ডিত সকলৰ মতে সংস্কৃত ভাষাই প্ৰাকৃতৰ মূল বা উৎস। তেওঁলোকৰ মতে সংস্কৃত ভাষাৰ পৰাই প্ৰাকৃত ভাষাৰ সৃষ্টি হৈছে। এই বিষয়ে ইংৰাজ পণ্ডিত A. B. Keithএ তেওঁৰ 'A History of Sanskrit literature'—নামৰ গ্ৰন্থত লিখিছে— "The most widely accepted etymology of Prakrit current in India treats the name as denoting derivative, the prime source (Prakriti) being Sanskrit."

'প্ৰকৃতি' শব্দৰ দ্বিতীয় অৰ্থটো যদি লোৱা হয়, তেতিয়াহ'লে কব লাগিব যে, স্বাভাবিক ভাষাৰ পৰা যি ভাষাৰ সৃষ্টি হৈছে সেয়ে 'প্ৰাকৃত'। 'স্বাভাবিক' —শব্দটোৱে জনসাধাৰণৰ ভাষা বুজায়, গতিকে জনসাধাৰণৰ ভাষাৰ পৰা সৃষ্টি হোৱা ভাষাই প্ৰাকৃত ভাষা। এই বিষয়ে উইণ্টাৰনিজে লিখিছে—"... Samskrta, as much as 'made ready, ordered, prepared, parfect, pure, sacred'—Signifies the noble or sacred language, in contradistinction to 'Prakrit'—Prakrta, as much as 'original, natural, ordinary, common'—which signifiies the common language of the people."

কীথৰ ভাষাত—"Perhaps speeches other than Sanskrit received the name (Prakrit) from being the Common or Vulgar Speech, the langurge of the humble man as opposed to him of education who could talk the pure language."

ভাষাতাত্ত্বিক গ্ৰীয়াৰচনে দ্বিতীয় মতটোক সমৰ্থন কৰি লিখিছে—"this language, so fixed. was known by the name of 'Sanskrit' (Samskrata, purified), which the language of the common people, the 'loka' of Patanjali was called 'Prakrit' (Prakrta, natural unsophisticated)."

পাণিনি আদি পণ্ডিতে বৈদিক যুগৰ কথিত ভাষাক মাৰ্জিত কৰি, ব্যাকৰণৰ নিয়মেৰে বান্ধি সংস্কাৰ কৰিলে। তেতিয়াৰ পৰা সেই ভাষাটোৰ নাম হ'ল 'সংস্কৃত ভাষা'; আৰু এই ভাষাটোৰ পৰা পৃথক বুলি বুজাবৰ কাৰণেই লোকসাধাৰণৰ ভাষাক 'প্ৰাকৃত ভাষা' বোলা হ'ল। গ্ৰীয়াৰচন আদি পণ্ডিতে মত পোষণ কৰে যে, নিৰেহুকে প্ৰাকৃত জনসাধাৰণৰ ভাষা,

ইয়াৰ অন্তিম বৈদিক যুগতো অৰ্থাৎ প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষা-কালতো আছিল, আৰু আজিও অৰ্থাৎ আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্যভাষা-কালতো আছে। (Primary, Secondary আৰু Tertiary Prakritৰ কথা আগতে উল্লেখ কৰি অহা হৈছে।) তেখেতৰ মতে বৈদিক যুগৰ পৰা আজিলৈকে আৰ্য্য জনসাধাৰণৰ যি কথিত ভাষা আছিল আৰু আজিও আছে সেয়ে প্ৰাকৃত ভাষা। এই মত বিশেষভাৱে গ্ৰহণযোগ্য, কাৰণ সকলো ভাষা পোনতে কথিত ভাষা হিচাপেহে সৃষ্টি হয়; পিছতহে তাক মাৰ্জিত কৰি সাহিত্যত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। প্ৰাকৃত ভাষাও প্ৰথমতে কথিত ভাষা আছিল, পিছলৈ ইয়াৰ পৰাই পাণিনি আদি পণ্ডিতে 'সংস্কৃত' নামৰ কৃত্ৰিম সাহিত্যিক ভাষাৰ সৃষ্টি কৰে। ব্যাকৰণৰ নিয়মেৰে সুসংবদ্ধ, মাৰ্জিত ভাষাৰপৰা জনসাধাৰণৰ কথিত ভাষাৰ সৃষ্টি হোৱাৰ উদাহৰণ পৃথিৱীৰ ভাষাৰ ইতিহাসত দেখা নেযায়। গতিকে ভাৰতীয় পণ্ডিতসকলে যদিও 'সংস্কৃত'ক 'প্ৰাকৃত'ৰ মূল বুলি ধৰে, সেইটো সম্পূৰ্ণভাৱে শুদ্ধ বুলিব নোৱাৰি। 'সংস্কৃত' নামৰ মাৰ্জিত ভাষাটোৰ পৰা প্ৰাকৃত ভাষাৰ সৃষ্টি হোৱা নাই। 'সংস্কৃত ভাষা' বুলি যদি 'বৈদিক সংস্কৃত'কো ধৰা হয়, অৰ্থাৎ বৈদিক ভাষাকো ধৰা হয়, তেতিয়াহে 'সংস্কৃত'ৰ পৰা 'প্ৰাকৃত'ৰ সৃষ্টি হৈছে বুলিব পাৰি। হেমচন্দ্ৰ আদি ভাৰতীয় পণ্ডিত সকলে এনে বহল অৰ্থতে 'সংস্কৃত' শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰিছিল—সেই কাৰণেহে "প্ৰকৃতিঃ সংস্কৃতং তত্ৰ ভৱং তত আগতং বা প্ৰাকৃতম্" বুলি মত প্ৰকাশ কৰিছে।

'ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষা', 'প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষা', মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষা আদি নাম আধুনিক যুগৰ—বিশেষকৈ ইউৰোপীয় ভাষাতাত্বিক আৰু প্ৰাচ্যবিদ সকলেহে সৃষ্টি কৰিছে। প্ৰাচীন ভাৰতৰ বৈয়াকৰণ আৰু আলঙ্কাৰিক সকলে এনে ধৰণে নামাকৰণ কৰা নাছিল। 'সংস্কৃত', 'প্ৰাকৃত' আদি নামো খৃঃ পূঃ ৫ম শতিকা মানৰ পিছৰ পৰাহে ভাৰতীয় পণ্ডিতসকলে ব্যৱহাৰ কৰিছিল বুলি অনুমান হয়। গ্ৰীয়াৰচনে যদিও 'প্ৰাকৃত ভাষা'ৰ ভিতৰত বৈদিক যুগৰ আৰ্য্যসকলৰ কথিত ভাষাকো ধৰিছে তথাপি ভাৰতীয় আৰু ইউৰোপীয় সৰহভাগ পণ্ডিতে 'মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষা' বুজাবলৈহে 'প্ৰাকৃত' শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰিছে। গ্ৰীয়াৰচনে এই মতৰ বিৰোধিতা কৰিছে বুলিব নোৱাৰি। এই বিষয়ে তেখেতে লিখিছে—

"When we speak of 'Prakrit' without qualification, we mean this later phase of the Secondary Prakrits, when they had developed beyond the phase of pali, and before they had reached the analytic stage of the IAVs," (অৰ্থাৎ

Primary, Secondary আদি বিশেষণ যোগেৰাকৈ যেতিয়া কেৱল 'প্ৰাকৃত' বুলি কোৱা হয়, তেতিয়া ই মধ্যস্তৰৰ প্ৰাকৃতে 'পালি'-ৰূপৰ পৰা পৰিবৰ্তন হোৱা, অথচ আধুনিক আৰ্য্য ভাষা-ৰূপ পোৱাৰ আগৰ অৱস্থাটোকে বুজায়।)

ভাৰতীয় বৈয়াকৰণ আৰু আলংকাৰিক সকলে আকৌ 'মহাৰাষ্ট্ৰী', 'শৌৰসেনী' আদি কেইটিমান কৃত্ৰিম সাহিত্যিক ভাষা বুজাবলৈহে "প্ৰাকৃত" শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰিছে। এই বিষয়ে জাৰ্মান ভাষাতাত্ত্বিক Dr. R. Pischelএ তেওঁৰ Grammatik der Prakrit sprachen—নামৰ গ্ৰন্থত লিখিছে—"By the term Prakrit, the Indian grammarians and rhetoricians comprehended a multitude of literary languages."

সি যিয়েই নহওক, আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাতাত্ত্বিক আৰু ইউৰোপীয় পণ্ডিত সকলৰ মতকে সমৰ্থন কৰি মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষা বুজাবলৈকে "প্ৰাকৃত" শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰা সমীচিন। Introduction to Prakrit গ্ৰন্থত A. C. Woolner এ লিখিছে—"The mediaeval or middle Indian period (of Indo-Aryan languages) is represented in literature by pali and the Prakrits." গতিকে পালি আৰু প্ৰাকৃতেই হৈছে ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষাৰ মধ্যস্তৰ।

প্ৰাকৃত ভাষা সমূহৰ সাধাৰণ লক্ষণ :

মহাৰাষ্ট্ৰী, শৌৰসেনী, মাগধী, পৈশাচী আদি বিভিন্ন প্ৰাকৃত ভাষা ভাৰতৰ ভিন্ন ভিন্ন অঞ্চলত প্ৰচলিত আছিল। প্ৰাকৃত ভাষাবোৰৰ আঞ্চলিক ৰূপৰ মাজত বহুতো প্ৰভেদ আছিল যদিও কিছুমান মৌলিক লক্ষণ আটাইবোৰ প্ৰাকৃতত দেখা যায়। তেনে ধৰণৰ কেইটিমান বিশেষ লক্ষণ তলত আলোচনা কৰা হ'ল—

প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষাৰ ধ্বনিতত্ত্ব আৰু ৰূপতত্ত্ব প্ৰাকৃতত বহুখিনি সৰল হৈ পৰিছে। প্ৰাকৃত **ধ্বনিতত্ত্বৰ বৈশিষ্ট্য** সমূহ হৈছে :— (১) প্ৰাচীন ভাষাৰ ঋ, ৠ, ঌ, ৡ—এই কেইটা স্বৰধ্বনিৰ ব্যৱহাৰ প্ৰাকৃতত নাইকিয়া হৈছে। ঌ, ৡ—ধ্বনি সম্পূৰ্ণভাৱে লুপ্ত হৈছে, ঋ, ৠ—ধ্বনিৰ সলনি অ, ই, উ, ৰ, ৰি আৰু ৰু—ধ্বনিৰ ব্যৱহাৰ হয়। যেনে—

বৃক্ষ > বচ্ছ। (ঋ > অ)
ঘৃণ > ঘিণ। (ঋ > ই)
মৃণাল > মুণাল। (ঋ > উ)
বৃক্ষ > ৰুক্খ। (ঋ > ৰু) ইত্যাদি।

(২) সন্ধ্যক্ষৰ ঐ আৰু ঔৰ সলনি ক্ৰমে এ আৰু ও ব্যৱহাৰ হয়। যেনে :—

শৈলঃ > সেলা। (ঐ > এ)

ঔষধ > ওসহ। (ঔ > ও)

(৩) অয় আৰু অৱ-ৰ সলনিও ক্ৰমে এ আৰু ও ব্যৱহাৰ হয়। যেনে :—

কথয়তু > কহেদু। (অয় > এ)

নৱমালিকা > ণোমালিআ। (অৱ > ও)

শব্দৰ আদি, মধ্য আৰু অন্ত্য স্থানত থকা ব্যঞ্জন বৰ্ণবোৰ প্ৰাকৃতত বহুবিধ পৰিৱৰ্ত্তন হৈছে।

(১) শব্দৰ আদিস্থানত ন, য়, শ আৰু ষ-ৰ বাহিৰে অন্য একক ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ পৰিৱৰ্ত্তন নহয়।

(ক) প্ৰাকৃতত ণ-ৰ ব্যৱহাৰ বেছি। ন—ৰ সলনি সাধাৰণতে ণ ব্যৱহাৰ হয়।

(খ) মাগধী প্ৰাকৃতৰ বাহিৰে অন্য প্ৰাকৃতত য—ৰ সলনি জ—ব্যৱহাৰ হয়।

(গ) শ, ষ আৰু স—ৰ ঠাইত প্ৰাকৃতত সাধাৰণতে স—ব্যৱহাৰ হয়, কেৱল মাগধী প্ৰাকৃতত সদায় শ-ব্যৱহাৰ হয়।

(২) শব্দৰ মধ্য স্থানৰ স্বৰ মধ্যৱৰ্ত্তী একক ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ ভিতৰত ক, গ, চ, জ, ত আৰু দ—সাধাৰণতে প্ৰাকৃতত লোপ হয়। যেনে :—

যুগল > জুঅল,

মদন > মঅণ, ইত্যাদি।

(৩) স্বৰ মধ্যৱৰ্ত্তী প, ব আৰু ৱ—বৰ্ণও কেতিয়াবা কেতিয়াবা লোপ হয়। যেনে :—

দীপ > দীঅ

ধ্ৰুৱ > ধুঅ।

(৪) স্বৰ মধ্যৱৰ্ত্তী য—সদায় লুপ্ত হয়।

যেনে :— প্ৰিয় > পিঅ

(৫) স্বৰ মধ্যৱৰ্ত্তী মহাপ্ৰাণ বৰ্ণ খ, ঘ, থ, ধ, ফ আৰু ভ—সাধাৰণতে হ—লৈ পৰিৱৰ্ত্তন হয়।

যেনে :— অভিনৱ > অহিণৱ, অহিণৱ

কথিত > কহিঅ, ইত্যাদি।

(৬) শব্দৰ অন্ত্য স্থানৰ ব্যঞ্জন বৰ্ণবোৰ প্ৰাকৃতত সদায় লুপ্ত হয়।

(৭) অন্ত্যস্থানৰ বিসৰ্গ সাধাৰণতে লোপ হয়, নাইবা কেতিয়াবা কেতিয়াবা ও—লৈ পৰিবৰ্ত্তন। যেনে:—

কাকঃ > কাঅ, কাও

সুজনঃ > সুঅণ, সুঅণো, ইত্যাদি।

(৮) অন্ত্যস্থানত অনুনাসিক বৰ্ণৰ ঠাইত ং—ব্যৱহাৰ হয়। যেনে:—

গন্তম্ > গঅং

এবম্ > এবং, ইত্যাদি।

যুক্ত ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ ব্যৱহাৰবো কিছুমান বিশেষ নিয়ম প্ৰাকৃতত আছে।

(১) শব্দৰ আদিস্থানত ণ্হ আৰু ম্হ—ৰ বাহিৰে অন্য যুক্ত ব্যঞ্জনবৰ্ণ ব্যৱহাৰ নহয়। যেনে:—

ক্লেশঃ > কিলেসো

মৃদঙ্গ > মিঅঙ্গ, ইত্যাদি।

(ণ্হ — স্নান > ণ্হাণ

ম্হ — স্মঃ > ম্হ, ম্হো)

(২) শব্দৰ মধ্যস্থানত দুটাতকৈ বেছি ব্যঞ্জনবৰ্ণ যুক্ত হৈ থাকিব নোৱাৰে।

যেনে:—কৰ্ত্তব্যম্ — কত্তব্বং, কাত্তব্বং, কাদব্বং,

বৰ্দ্ধন — বড্ঢণ, ইত্যাদি।

(৩) দুটা ব্যঞ্জনবৰ্ণ যুক্ত হৈ থাকিব পাৰে যদিও

(ক) একে ব্যঞ্জনবৰ্ণ দ্বিত্ব হৈ, নাইবা

(খ) অনুনাসিক বৰ্ণ আৰু স্পৰ্শবৰ্ণ যুক্ত হৈ

(অৰ্থাৎ ঙ+ক, ণ+ড ইত্যাদি), নাইবা

(গ) অনুনাসিক আৰু হ যুক্ত হৈ

(যেনে:—ণ্হ, ম্হ, ন্হ, ইত্যাদি)

ব্যৱহাৰ হব পাৰে। তাৰ বাহিৰে অন্য ব্যঞ্জনবৰ্ণ যুক্ত হৈ নথকে। সেইবাবে প্ৰাকৃতত যুক্ত ব্যঞ্জনবৰ্ণ সহজ কৰিবলৈ 'সমীভৱন' (Assimilation) আৰু 'স্বৰভক্তি' বা 'বিপ্ৰকৰ্ষ' (Anaptyxis)—মানৱ ধ্বনি পৰিবৰ্ত্তনৰ দুই সূত্ৰ বা নিয়মৰ প্ৰয়োগ বৰ বেছিকৈ দেখা যায়।

যুক্ত ব্যঞ্জনবৰ্ণৰ ব্যৱহাৰৰ কেইটিমান উদাহৰণ:—

(১) ক্ৰ > ক্ক, বক্ৰ > বক্ক।

(২) ক্ষ > ক্খ, পক্ষ > পক্খ।

(৩) গ্ন > গ্গ, অগ্নি > অগ্গি।

(৪)	ল্প	> প্প,	কল্পিত	>	কপ্পিঅ।
(৫)	স্থ	> ট্‌ঠ,	অস্থি	>	অট্‌ঠি।
(৬)	ক্ষ	> চ্ছ, ক্‌খ,	অক্ষি	>	অচ্ছি, অক্‌খি।
(৭)	ত্য	> চ্চ,	নিত্য	>	নিচ্চ।
(৮)	ধ্য	> জ্‌ঝ,	মধ্য	>	মজ্‌ঝ।
(৯)	র্ধ	> ড্‌ঢ	অর্ধ	>	অড্‌ঢ।
(১০)	ন্ম	> ম্ম,	উন্মুখ	>	উম্মুহ।
(১১)	ষ্ম	> ম্হ,	গ্রীষ্ম	>	গিম্হ।
(১২)	ঃখ	> ক্খ,	দুঃখ	>	দুক্খ।
(১৩)	ষ্প	> প্ফ,	পুষ্প	>	পুপ্‌ফ ইত্যাদি।

ইয়াৰ উপৰি মূৰ্দ্ধন্যীভৱন, তালব্যীভৱন, স্বৰবৰ্ণৰ হ্ৰস্বীভৱন, দীৰ্ঘীভৱন (Cerebralisation, Palatalisation, Shortening of Vowel, lengthening of vowel আদি বিভিন্ন ধ্বনি পৰিৱৰ্তনৰ নিয়মবোৰৰ প্ৰয়োগ হোৱাৰ ফলতো প্ৰাকৃত—ধ্বনিতত্ত্বই প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষাৰ পৰা বহুখিনি পৃথক হৈ পৰিছে.

প্ৰাকৃত ভাষাসমূহৰ ৰূপতত্ত্বও প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষাৰ তুলনাত বহুখিনি সৰল হৈ পৰিছে। প্ৰাকৃত শব্দৰূপত দেখা যায় যে,

(১) প্ৰাচীন ভাষাত ব্যৱহাৰ হোৱা তিনিটা বচন— একবচন, দ্বিবচন আৰু বহুবচনৰ ঠাইত প্ৰাকৃতত দুটা বচন—একবচন আৰু বহুবচনহে ব্যৱহাৰ হয়। দ্বিবচনৰ ব্যৱহাৰ নাই।

(২) বিভক্তিৰ ভিতৰত ৪ৰ্থী বিভক্তিৰ ব্যৱহাৰ নাই। ৪ৰ্থী বিভক্তিৰ সলনি ৬ষ্ঠী বিভক্তি ব্যৱহাৰ হয়।

(৩) ১মা আৰু ২য়া বিভক্তিৰ বহুবচনত সাধাৰণতে একে ৰূপ হয়।

(৪) প্ৰাকৃত শব্দৰূপৰ আন এটা বৈশিষ্ট্য হৈছে—ইয়াত ব্যঞ্জনান্ত শব্দ নথকাৰ ফলত শব্দৰূপৰ জটিলতা বহুখিনি কমি গৈছে। প্ৰাকৃতত সকলো শব্দ স্বৰান্ত পদ্ধতিৰে স্বৰান্ত শব্দ ৰূপহে আছে।

সেইদৰে ধাতুৰূপৰ বৈশিষ্ট্য হৈছে—

(১) প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষাৰ দুটা পদৰ ভিতৰত প্ৰাকৃতত মাত্ৰ এটাহে আছে। প্ৰাকৃতত সকলো ধাতু প্‌ৰস্মৈপদী ধাতুৰ দৰে ৰূপ কৰা হয়।

(২) আদি-প্ৰাকৃত স্তৰত আত্মনেপদ ধাতুৰ ব্যৱহাৰ কিছু আছিল যদিও পিছলৈ ইয়াৰ ব্যৱহাৰ নাইকিয়া হৈ আহিল।

(৩) প্ৰাচীন ভাষাত কাল, ভাব্য আদিৰ বহুতো ৰূপ আছিল, প্ৰাকৃতত সেই-

বোৰ লোপ পায়। মাত্ৰ লট্, লোট্, বিধিলিঙ্ আৰু লৃট্—অৰ ব্যৱহাৰ হে প্ৰাকৃতত দেখা যায়। অতীত কাল বুজাবলৈ সাধাৰণতে সহায়ক ক্ৰিয়া আৰু কৃদন্ত পদ ব্যৱহাৰ হয়। কৃদন্ত পদ, অসমাপিকা ক্ৰিয়া আদিৰ ব্যৱহাৰ প্ৰাকৃতত বৰ বৃদ্ধি পাইছে।

(৪) ব্যঞ্জনান্ত শব্দৰূপ নথকাৰ দৰে ব্যঞ্জনান্ত ধাতু ৰূপো প্ৰাকৃতত নাই।

মুঠতে প্ৰাকৃত ব্যাকৰণ প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষাৰ তুলনাত অতি সৰল আৰু অজটিল।

দ্বিতীয় অধ্যায়

প্ৰাকৃত ভাষাৰ স্তৰ বিভাগ

প্ৰাকৃত ভাষাবোৰক তিনিটা স্তৰত ভাগ কৰা হয়—(১) আদি প্ৰাকৃত (Old Prakrit বা pali) (২) মধ্য প্ৰাকৃত (Middle Prakrit) (৩) অন্ত্য প্ৰাকৃত বা অপভ্ৰংশ (Late Prakrit বা Apabhramsa).

খৃঃ পূঃ ৫ম শতিকাৰ পৰা খৃষ্টীয় ২য় শতিকাৰ ভিতৰৰ অশোকৰ অনুশাসনবোৰ, চীনীয় তুৰ্কিস্তানত পোৱা মিশ্ৰ প্ৰাকৃত প্ৰত্নলিপিবোৰ, হীনযান বৌদ্ধসকলৰ ধৰ্ম্মবাণী, প্ৰাচীন জৈন ধৰ্ম্মবাণী, মহাবংশ, জাতক, আৰু অশ্বঘোষৰ প্ৰাচীন সংস্কৃত নাটকৰ মাজে মাজে আদি প্ৰাকৃতৰ নিদৰ্শন পোৱা যায়। এই আদি প্ৰাকৃত বা পালি ভাষা প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষাতকৈ কিছু সৰল যদিও ইয়াত প্ৰাচীন ভাষাৰ ধ্বনিতত্ত্ব আৰু ৰূপতত্ত্বৰ জটিলতা বহুখিনি সংৰক্ষিত হৈছে।

খৃষ্টীয় ২য় শতিকামানৰ পৰা খৃষ্টীয় ৬ষ্ঠ শতিকামানৰ ভিতৰত প্ৰাকৃত ভাষাই মধ্যস্তৰ পায়। মধ্য-প্ৰাকৃত ভাষা সাহিত্যত বহুলভাৱে ব্যৱহাৰ কোৱা দেখা যায়। মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতত ৰচিত কাব্যসমূহত, সংস্কৃত নাটকৰ কিছুমান চৰিত্ৰৰ মুখৰ বচনত, পিছৰ যুগৰ জৈন ধৰ্ম্মবাণী আৰু অন্যান্য সাহিত্যত মধ্য-প্ৰাকৃতৰ নিদৰ্শন পোৱা যায়। মধ্য প্ৰাকৃতৰ ভিতৰত মহাৰাষ্ট্ৰী, শৌৰসেনী আৰু মাগধী প্ৰাকৃতক নাটকীয় প্ৰাকৃত (Dramatic Prakrit) বুলি কৰা যায়; কাৰণ সংস্কৃত নাটকত এই কেইবিধ প্ৰাকৃতৰ ব্যৱহাৰ অধিক।

খৃষ্টীয় ৫ম—৬ষ্ঠ শতিকামানৰ পৰা খৃষ্টীয় ১০ম—১১শ শতিকামানলৈ অন্ত্য প্ৰাকৃত বা অপভ্ৰংশৰ সময়। এই স্তৰৰ প্ৰাকৃতো আদিতে কথিত ভাষা ৰূপেহে

সৰ্ব্বসাধাৰণৰ মাজত ব্যৱহাৰ হৈছিল; কিন্তু পিছলৈ এই ভাষাতো সাহিত্য সৃষ্টি হয়। অন্ত্য প্ৰাকৃত বা অপভ্ৰংশই প্ৰাকৃত ভাষাসমূহৰ সৰ্ব্বশেষ ৰূপ। ইয়াৰ পিছতে ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষাই আধুনিক স্তৰত প্ৰৱেশ কৰে। গতিকে অন্ত্য প্ৰাকৃতক প্ৰাকৃতৰ শেষ অৱস্থা আৰু আধুনিক আৰ্য্যভাষাৰ আদি অৱস্থা বুলিব পাৰি।

আদি প্ৰাকৃত—প্ৰাচীন জৈন ধৰ্ম্মগ্ৰন্থ আৰু অশ্বঘোষৰ নাটকত আদি প্ৰাকৃতৰ নিদৰ্শন পোৱা যায় যদিও বৌদ্ধ ধৰ্ম্ম গ্ৰন্থত ব্যৱহৃত **পালি ভাষাই** আদি-প্ৰাকৃতৰ প্ৰকৃষ্ট নিদৰ্শন। অশোকৰ অনুশাসনবোৰতো পালি ভাষাৰ বিভিন্ন আঞ্চলিক ৰূপ ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

'পালি' শব্দটোৰ মূল অৰ্থ হৈছে—'পৰিসীমা', 'সীমা' বা 'শাৰী' (boundary limit, line)। কিন্তু 'পালি' শব্দটো মূলতে ব্যৱহাৰ হৈছিল—থেৰবাদ বৌদ্ধ সকলৰ 'ধৰ্ম্মবাণী' বুজাবলৈহে। জাৰ্ম্মাণ পণ্ডিত Wilhelm Geigerএ লিখিছে—"The word Pali however signifies only "text", "Sacred text". পিছলৈ বৌদ্ধ ধৰ্ম্মগ্ৰন্থ—বিশেষকৈ ত্ৰিপিটকৰ ভাষাটো বুজাবলৈ "পালি ভাষা"—নামৰ প্ৰয়োগ হ'বলৈ ধৰিলে। তাৰো পিছলৈ অন্যান্য গ্ৰন্থও এই ভাষাতে ৰচিত হ'বলৈ ধৰে, তাৰ ভিতৰত বুদ্ধঘোষকে আদি কৰি টীকাকাৰ সকলে কৰা ত্ৰিপিটকৰ টীকা ('অথকথা') সমূহ, দীপবংস, মহাবংস নামৰ ঐতিহাসিক গ্ৰন্থ, 'মিলিন্দপঞ্হ' নামৰ থেৰবাদী বৌদ্ধসকলৰ ধৰ্ম্মতত্ত্বমূলক গ্ৰন্থ—ইত্যাদিয়েই প্ৰধান।

অন্যান্য প্ৰাকৃতৰ তুলনাত পালিভাষা অধিক প্ৰাচীন। ইয়াত প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষাৰ ধ্বনিতত্ত্ব আৰু ব্যাকৰণৰ প্ৰভাৱ বেছি দেখা যায়। পালি ভাষাত আত্মনেপদৰ ব্যৱহাৰ, লুঙ্ বিভক্তিৰ ব্যৱহাৰ, ণ, য়, ল—ৰ ব্যৱহাৰ, স্বৰ মধ্যস্থ ব্যঞ্জনবৰ্ণৰ ব্যৱহাৰ, ম্ন, ত্ৰ আদি যুক্ত বৰ্ণৰ ব্যৱহাৰ আছে। ইয়াৰ পৰাই বুজা যায় যে ভাষাটো অন্য প্ৰাকৃত ভাষাৰ তুলনাত প্ৰাচীন।

Westergaard, E. Kuhn আদি পণ্ডিতে উজ্জয়িনীৰ ভাষাকে পালি-ভাষাৰ মূল বুলি ভাবে। Oldenberg আৰু অন্যান্য পণ্ডিতে আকৌ কলিঙ্গৰ ভাষাকহে ইয়াৰ মূল বুলি কব খোজে। থেৰবাদ বৌদ্ধসকলৰ মতে মাগধী ভাষাই পালি ভাষাৰ মূল—মাগধা নিৰুক্তি, মাগধিক ভাষা। কিন্তু মাগধী ভাষাত নথকা কেইটামান লক্ষণ পালি ভাষাত থকা গতিকে উক্ত মত ভুল যেন দেখায়। (পালি ভাষাৰ ৰ, স, জ—ৰ ব্যৱহাৰ, অকাৰান্ত পুংলিঙ্গ আৰু ক্লীবলিঙ্গ শব্দৰ ১মা একবচনত —ও আৰু —অং—ৰ ব্যৱহাৰ আছে,

মাগধী ভাষাত এইবোৰৰ ব্যৱহাৰ নাই।) তথাপি বৌদ্ধ ধৰ্মৰ জন্মস্থান আৰু বুদ্ধদেৱৰ কৰ্মস্থান মগধৰ ভাষাই 'বুদ্ধ বচন'ৰ ভাষাক গঢ় দিয়াটো অসম্ভৱ নহয়। পালি ভাষাৰ অভিধান ৰচক R. C, Childers-ৰ মতে মাগধীয়েই পালি-ভাষাৰ মূল। গ্ৰীয়াৰচনেও এনে অনুমান কৰে। সেইবাবেই Geiger আদি পণ্ডিতে মাগধী ভাষাকে পালি ভাষাৰ মূল বুলি মোটামুটি ভাৱে মানি লৈছে। এই বিষয়ে Geigerএ মত প্ৰকাশ কৰিছে যে,……"Pali was indeed no pure Magadhi, but was yet a form of the popular speech which was based on Magadhi and which was used by Buddha himself" বৌদ্ধ ধৰ্মীয় সাহিত্যৰ এটা বুজন ভাগৰ টীকাকাৰ হৈছে বুদ্ধঘোষ। এওঁ চুল্লবগ্‌গত উল্লিখিত 'অনুজানামি ভিক্খৱে সকায় নিৰুত্তিয়া বুদ্ধবচনম্ পৰিয়াপুণিতুম্'—কথাষাৰ এইদৰে ব্যাখ্যা কৰিছে—'মই আজ্ঞা কৰো যে বুদ্ধবচন তেওঁৰ নিজৰ ভাষাত (অৰ্থাৎ বুদ্ধই নিজে ব্যৱহাৰ কৰা ভাষা—মাগধী) শিকা উচিত।' ('I ordain the words of Buddha to be learnt in his own language (i.e. in Magrdhi, the language used by Buddha himself.') ইয়াৰ উপৰি Geigerএ মত প্ৰকাশ কৰিছে যে পালি এটা মৌলিক ভাষা নহয়। কেবাটাও ভাষাৰ সংমিশ্ৰণত সৃষ্টি হোৱা এটা মিশ্ৰ ভাষাহে। ("Pali is not a homogeneous language. Numerous double forms reveal it to be a mixed dialect.") উইণ্টাৰনিজেও এনে মতকে পোষণ কৰিছে। তেওঁৰ মতে "Pali is a language of literature which has been exclusively employed by the Buddhists and has sprung like every literary language more or less from an admixture of several dialects."

মুঠতে বুদ্ধদেৱৰ শিষ্যবৰ্গে গোটেই ভাৰতৰ বিভিন্ন অঞ্চলৰ প্ৰাকৃত ভাষা-ভাষী লোকৰ প্ৰভাৱত মাগধী প্ৰাকৃতক মূল কৰি বুদ্ধবচনৰ প্ৰচাৰৰ কাৰণে যি সাহিত্যিক ভাষাৰ সৃষ্টি হৈছিল সেয়ে পালিভাষা নামে জনাজাত হয়।

অনুশাসনবোৰত ব্যৱহৃত পালিভাষা আৰু বুদ্ধবচন, অৰ্থাৎ বৌদ্ধধৰ্মৰ শাস্ত্ৰসমূহত ব্যৱহৃত পালিভাষাৰ মাজত কিছু প্ৰভেদ আছে যদিও আটাইবোৰকে একেলগে আদি-প্ৰাকৃত বা পালি বুলি অভিহিত কৰা হৈছে।

পালিভাষাৰ কেইটিমান বিশিষ্ট লক্ষণ হৈছে :—

(১) 'শ', 'ষ' আৰু 'স'-ৰ ভিতৰত মাত্ৰ 'স'হে ব্যৱহাৰ হয়।

(২) 'ঋ'- ধ্বনিৰ ব্যৱহাৰ আছে।

(৩) 'ষ'—ৰ সলনি কেতিয়াবা 'স' ব্যৱহাৰ হয়।

(৪ 'স'—ৰ সলনি কেতিয়াবা 'ষ' ব্যৱহাৰ হয়।

(৫) শব্দ মধ্যস্থ ব্যঞ্জনবৰ্ণ সাধাৰণতে লোপ নহয়।

(৬) অন্যান্য প্ৰাকৃতৰ তুলনাত পালি ভাষাত বৈদিক যুগৰ আৰ্য্য ভাষাৰ বৈয়াকৰণিক ৰূপ বেছি সংৰক্ষিত হৈছে।

(৭) কমকৈ হ'লেও পালিভাষাত আত্মনেপদৰ ব্যৱহাৰ আছে।

(৮) অতীত কাল বুজাবলৈ এই ভাষাত 'লুঙ্' (Aorist) বিভক্তিৰ ব্যৱহাৰ বেছি।

(৯) বিপ্ৰকৰ্ষৰ (Anaptyxis) ব্যৱহাৰো পালিভাষাত বেছি দেখা যায়।

ধৰ্মগ্ৰন্থত ব্যৱহৃত পালি ভাষাৰ উপৰি 'অশোকৰ অনুশাসন' বোৰৰ ভাষাও আদি প্ৰাকৃতৰ অন্তৰ্গত। বৌদ্ধ ধৰ্মৰ বাণীসমূহ প্ৰচাৰৰ উদ্দেশ্যে সম্ৰাট অশোকে ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাইত বহুতো শিলালিপি, স্তম্ভলিপি আদি খোদিত কৰাইছিল। তাৰ ভিতৰত শাহবাজ গঢ়ী, মানসেৰা, ধৌলী, জৌগড় আদিত থকা অনুশাসনবোৰ উল্লেখযোগ্য। এই অনুশাসনবোৰত ব্যৱহৃত প্ৰাকৃত ভাষাৰ চাৰিটা উপভাষা দেখা যায়। যেনে :—

(১) উত্তৰ পশ্চিমা। (২) দক্ষিণ-পশ্চিমা। (৩) প্ৰাচ্য-মধ্যা আৰু (৪) প্ৰাচ্যা। এই লিপিবোৰৰ কেইখনমান খৰোষ্ঠী লিপিত আৰু বাকীবোৰ ব্ৰাহ্মীলিপিত খোদিত। অশোকৰ অনুশাসনবোৰৰ বাহিৰেও 'সুতনুকা' প্ৰত্নলিপি বেচিওড়োৰৰ 'বেসনগৰৰ গৰুড়স্তম্ভ লিপি' 'খৰবেলৰ হাতীগুম্ফা' গুহালিপি আদি উল্লেখযোগ্য।

খৃষ্টীয় ৩য় শতিকাত মধ্য-এচিয়াৰ চীনীয় তুৰ্কিস্তানৰ শানশান প্ৰদেশত লিখিত প্ৰত্নলিপিবোৰকো আদি প্ৰাকৃতৰ ভিতৰত ধৰিব পাৰি। "নিয়া" নামৰ ঠাইৰ বালিত পোতখাই থকা অৱস্থাৰ পৰা ১৯ শতিকাত এইবোৰ উদ্ধাৰ কৰা হৈছে। ইয়াৰ ভাষাক "নিয়া-প্ৰাকৃত" বোলা হয়। পণ্ডিতসকলে অনুমান কৰে যে খৃষ্টীয় ১ম শতিকাৰ পৰা ৩য় শতিকাৰ ভিতৰত প্ৰাচীন শানশান ৰাজ্যত "নিয়া-প্ৰাকৃত" ভাষা প্ৰচলিত আছিল। অশোকৰ অনুশাসনৰ দক্ষিণ-পশ্চিমা উপভাষাৰ লগত নিয়া-প্ৰাকৃতৰ ভালেখিনি সাদৃশ্য আছে। তাৰ পৰাই অনুমান কৰা হৈছে যে এই ভাষা-ভাষী সকল মূলতে উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ লোক আছিল। এই ভাষাৰ ওপৰত ইৰাণীয়, তোখাৰীয় আৰু মঙ্গোলীয় ভাষাৰ যথেষ্ট প্ৰভাৱ পৰিছে। এই প্ৰত্নলিপি বোৰতো খৰোষ্ঠীলিপি ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়। এই লিপিবোৰ প্ৰধানকৈ ৰাজ্য-শাসন সম্বন্ধীয় আৰু ব্যৱসায়-বাণিজ্য

আদি বিষয়ৰ। ডাঃ সুকুমাৰ সেনৰ মতে 'নিম্না-প্ৰাকৃতৰ' বিশিষ্ট লক্ষণ হৈছে :—

(১) স্বৰ মধ্যস্থ ব্যঞ্জন-ধ্বনিৰ ঘোষীভৱন, অৰ্থাৎ ক>গ; শ, স>জ় (সাধাৰণ 'জ'তকৈ বেলেগ উচ্চাৰণ বুজাবলৈ তলত বিন্দু দিয়া হৈছে। জ়=z)

যেনে :—অৱকাশ>অৱগজ়।

(২) শব্দৰ আদিস্থানত 'দ'ৰ সলনি 'ধ' ব্যৱহাৰ হয়।

যেনে :—দিৱস>ধিৱঝ

দত্তঃ>ধিত্তু

(৩) ক্ত প্ৰত্যয়ান্ত অসমাপিকা ক্ৰিয়াত উত্তম পুৰুষ আৰু মধ্যম পুৰুষত √অস্ ধাতুৰ বৰ্ত্তমানৰ ৰূপ সংযোগ কৰি, আৰু প্ৰথম পুৰুষৰ বহুবচনত—অন্তি বিভক্তি যোগ কৰি অতীত কাল বুজোৱা হয় :—

যেনে :—শ্ৰুতোঽস্মি>শ্ৰুতেমি (শুনিছো)

তে গতাঃ>গতংতি (তেওঁলোক গ'ল বা গৈছে।)

অশোকৰ অনুশাসনৰ ভাষাৰ লগত মিল থকা অন্য এখন পুথি হৈছে "খৰোষ্ঠী ধম্মপদ" বা "খোটান ধম্মপদ"। ইয়াৰ ভাষাটো যদিও মধ্য প্ৰাকৃত স্তৰৰ অন্তৰ্গত তথাপি অশোকৰ অনুশাসনৰ উত্তৰ-পশ্চিমা উপভাষাৰ লগত ইয়াৰ ভালেখিনি সাদৃশ্য আছে। মধ্য আৰু দক্ষিণ-পূব এচীয়াৰ বৌদ্ধ-ধৰ্মাৱলম্বী দেশবোৰত বৌদ্ধ ধৰ্ম্মশাস্ত্ৰ "ধম্মপদ"ৰ আদৰ আছিল। মধ্য এচীয়াৰ খোটান অঞ্চলৰ পৰা প্ৰাপ্ত "ধম্মপদ"খনো আদি প্ৰাকৃত ভাষাত ৰচিত। এই পুথিখন খৰোষ্ঠী লিপিত লিপিবদ্ধ কাৰণে ইয়াক "খৰোষ্ঠী ধম্মপদ" বুলিয়েই নামাকৰণ কৰা হৈছে। কোনো কোনোৱে "খোটান ধম্মপদ" বুলিও উল্লেখ কৰিছে। ইয়াৰ ভাষাটো যথেষ্ট প্ৰাচীনগন্ধী। "খৰোষ্ঠী ধম্মপদ"ৰ ভাষাৰ কেইটিমান বৈশিষ্ট্য হৈছে :—

(১) ৰ-কাৰ আৰু স-কাৰ যুক্ত ব্যঞ্জন-ধ্বনিৰ পৰিবৰ্ত্তন নহয়। যেনে :—প্ৰিয়, অস্তি ইত্যাদি।

(২) য়-যুক্ত ব্যঞ্জন-ধ্বনিৰ সমীভৱন হয়।

যেনে :— কৰ্ত্তব্যঃ > কট্টব্বো > কটবো

কল্যাণম্ > কল্লাণং > কলণং

(৩) 'ষ' 'স'-ৰ ঠাইত 'ম্প' ব্যৱহাৰ হয়।

যেনে :—বিস্ময় > বিম্পাম

(৪) ত্বা প্ৰত্যয়ৰ ঠাইত -ত্বী 7 ত্তি হয়।

যেনে :—পৰিবৰ্জয়িত্বা 7 পৰিবজেত্বী 7 পৰিবজেত্তি।

(৫) ঘোষ ধ্বনিৰ ঠাইত অঘোষ আৰু অঘোষ ধ্বনিৰ ঠাইত ঘোষ ধ্বনিৰ

ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়।

যেনে :—গ > ক, ক > গ, দ > ত, ড়

সমাগত > সমাকত, মদন > মতন

(৬) আ-কাৰৰ ব্যৱহাৰ খুব কম।

যেনে :— সদা > সদ

শাসন > শশণ ইত্যাদি

(৭) 'ত'ৰ সলনি কেতিয়াবা 'দ' ব্যৱহাৰ হয়।

যেনে :—ব্ৰতবান্ > বদৱ, সমাহিত > সমহিদ।

(৮) যুক্ত বৰ্ণৰ ঠাইত একক বৰ্ণ ব্যৱহাৰ হয়।

যেনে :—মিচ্ছ > মিছ, অন্ন > অন্ন > অণ।

মধ্য প্ৰাকৃত— খৃষ্টীয় ২য় শতিকা মানৰ পৰা খৃষ্টীয় ৬ষ্ঠ শতিকামানলৈ— এইছোৱা সময়ৰ ভিতৰত প্ৰাকৃত ভাষাই যি ৰূপ লৈছিল তাক "**মধ্য প্ৰাকৃত**" বোলা হয়। মধ্য প্ৰাকৃত স্তৰৰ ভাষাবোৰ প্ৰধানকৈ সাহিত্যত ব্যৱহাৰ হৈছিল। কাব্য নাটকত ব্যৱহৃত মহাৰাষ্ট্ৰী ভাষা, সংস্কৃত নাটকত ব্যৱহৃত মাগধী, শৌৰসেনী আদি বিভিন্ন প্ৰাকৃত ভাষা, "বৃহৎ-কথা" নামৰ গ্ৰন্থত ব্যৱহৃত পৈশাচী প্ৰাকৃত আৰু জৈন ধৰ্ম-গ্ৰন্থ সমূহত ব্যৱহৃত জৈন-মহাৰাষ্ট্ৰী, জৈন-শৌৰসেনী, অৰ্দ্ধ মাগধী আদি ভাষা আৰু ইয়াৰ উপভাষাবোৰ মধ্য প্ৰাকৃত স্তৰভুক্ত। মধ্য প্ৰাকৃতক দুটা প্ৰধান ভাগত ভাগ কৰা হয়—

(১) নাটকীয় প্ৰাকৃত (Dramatic Prakrit) আৰু

(২) জৈন ধৰ্ম শাস্ত্ৰৰ প্ৰাকৃত (Jaina Canonical Prakrit)

নাটকীয় প্ৰাকৃতৰ ভিতৰত প্ৰধানকৈ মহাৰাষ্ট্ৰী, শৌৰসেনী আৰু মাগধী প্ৰাকৃতক ধৰা হয়। জৈন প্ৰাকৃতৰ ভিতৰত অৰ্দ্ধ-মাগধী, জৈন-মহাৰাষ্ট্ৰী, জৈন-শৌৰসেনীয়েই প্ৰধান। ইয়াৰ উপৰি "পৈশাচী প্ৰাকৃত" নামৰ আৰু এক প্ৰকাৰৰ প্ৰাকৃতৰ উল্লেখ বৈয়াকৰণ সকলে কৰিছে।

অন্ত্য প্ৰাকৃত—মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষাৰ শেষ স্তৰটোকে অন্ত্য প্ৰাকৃত বোলা হয়। গ্ৰীয়াৰ্চনে ইয়াক Late Prakrit বুলিছে। ভাৰতীয় বৈয়াকৰণ সকলে ইয়াক অপভ্ৰংশ বুলি অভিহিত কৰিছে। পোনতে পতঞ্জলিৰ "মহাভাষ্যত" 'সংস্কৃত ভাষাতকৈ বিকৃত'—বুজাবলৈ 'অপভ্ৰংশ' বা 'অপভ্ৰষ্ট' শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। পিছলৈ ইয়েই '**অপভ্ৰংশ ভাষা**' নামেৰে অন্ত্য প্ৰাকৃত ভাষাৰ এটা বিশেষ ৰূপ বুজাবলৈ ধৰিলে। ডঃ সুকুমাৰ সেনে তেওঁৰ "ভাষাৰ ইতিবৃত্ত" নামৰ পুথিত লিখিছে—"মধ্য ভাৰতীয়-আৰ্য্যৰ যে সৰ্বশেষ স্তৰটি তা-ই

লোক সাহিত্যেৰ বাহক হইয়া উঠিয়াছিল তাহাই প্ৰাচীন অপভ্ৰংশ.........।"
প্ৰাকৃত ভাষাবোৰে যেতিয়া সাহিত্যিক মৰ্য্যদা লাভ কৰি জনসাধাৰণৰ কথিত ভাষাৰ পৰা আঁতৰি গল, তেতিয়াৰ পৰাই কথিত আৰ্য্য ভাষাই অপভ্ৰংশ স্তৰত প্ৰবেশ কৰে, আৰু অপভ্ৰংশয়ো যেতিয়া সাহিত্যিক মৰ্য্যাদা লাভ কৰি জনসাধাৰণৰ ভাষাৰ পৰা পৃথক হৈ পৰিল, তেতিয়াই ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষাই আধুনিক স্তৰত প্ৰবেশ কৰিলে।

খৃষ্টীয় ১২শ শতিকাৰ পিছৰ ভাৰতীয় বৈয়াকৰণ সকলে সাহিত্যিক অপভ্ৰংশৰ বিষয়ে আলোচনা কৰোঁতে ইয়াৰ তিনিটা উপভাষাৰ উল্লেখ কৰিছে—

(১) নাগৰ
(২) ব্ৰাচড় (বা ব্ৰাচট)
আৰু (৩) উপনাগৰ

গ্ৰীয়াৰচন আদি ভাষাতাত্ত্বিকে শৌৰসেনী অপভ্ৰংশ, মাগধী অপভ্ৰংশ আদি বিভিন্ন বিভাগ নিৰ্দ্দেশ কৰিছে। ডাঃ সেনে আকৌ প্ৰাচীন অপভ্ৰংশ আৰু অৰ্ব্বাচীন অপভ্ৰংশ (বা অবহট্‌ঠ)—বুলি দুটা ভাগ কৰিছে। প্ৰাকৃত ভাষা-বোৰে যেতিয়া জনসাধাৰণৰ সংস্পৰ্শ হেৰুৱালে তেতিয়া অপভ্ৰংশ ভাষাই জন-প্ৰিয়তা লাভ কৰিবলৈ ধৰিলে, আৰু ক্ৰমে এই ভাষাতো সাহিত্য সৃষ্টি হবলৈ ধৰিলে।

তৃতীয় অধ্যায়

মধ্য স্তৰৰ প্ৰাকৃত ভাষা সমূহৰ বিবৰণ

মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃত—মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰকৃতক প্ৰাকৃত ভাষাবোৰৰ ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠ বুলি ধৰা হয় (Prakrit par excellence)। এই ভাষাত বহুতো কাব্য ৰচনা হৈছিল। সংস্কৃত নাটকতো এই ভাষাটো বহুল ভাবে ব্যৱহাৰ হৈছিল। ভাষাটোৰ স্বাভাৱিক মাধুৰ্য্যৰ বাবে ই বৰেই জনপ্ৰিয়ও হৈ উঠিছিল। সেই কাৰণেই, প্ৰাচীন বেৰাৰ প্ৰদেশেই (আধুনিক মহাৰাষ্ট্ৰ) ইয়াৰ কেন্দ্ৰ ঠাই আছিল যদিও ভাষাটো গোটেই ভাৰতত কাব্য, গীত আদি ৰচনাৰ কাৰণে ব্যৱহাৰ হৈছিল। ফলত অন্যান্য প্ৰাকৃতকৈ মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতে বেছি প্ৰসাৰ লাভ কৰিছিল। প্ৰাকৃত বৈয়াকৰণ সকলে প্ৰাকৃত ভাষাবোৰৰ বিষয়ে আলোচনা

কৰোতে প্ৰথমতে মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে, আৰু বাকীবোৰ প্ৰাকৃতৰ পাৰ্থক্যখিনি মাত্ৰ উল্লেখ কৰে। গোদাবৰী অঞ্চলৰ কথিত ভাষাৰ ভিত্তিত এইবিধ প্ৰাকৃতে গঢ় লৈছে। এই প্ৰাকৃতত ব্যঞ্জনবৰ্ণৰ ব্যৱহাৰ বৰ কম। তাৰ সলনি স্বৰবৰ্ণ বেছিকৈ ব্যৱহাৰ হয়। এই বিষয়ে গ্ৰীয়াৰচনে লিখিছে যে, "In the Secondary stage, the language is still synthetic, but diphthongs and harsh combinations of consonants are eschewed,—so much so that, in the latest artificial literary phase,—the literary Maharastri Prakrit,—it arrives at a condition of almost absolute fluidity, becoming a mere emasculated collection of vowels hanging for support on to an occassional consonant more lucky or more hardy than its brethren." (অৰ্থাৎ, প্ৰাকৃত স্তৰত ভাষাবোৰ স্থিৰ আছিল যদিও সন্ধ্যক্ষৰ আৰু কঠিন উচ্চাৰণৰ যুক্তাক্ষৰবোৰ পৰাপক্ষত বাদ দিবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছিল। এই চেষ্টা কৃত্ৰিম সাহিত্যিক ভাষা মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতত ইমান বেছি হৈছিল যে ভাষাটো স্বৰবৰ্ণৰ বাহুল্যৰ কাৰণে অতি কোমল হৈ পৰিছিল। স্বৰবৰ্ণবোৰক লগলগাই ৰাখিবলৈহে যেন ব্যঞ্জনবৰ্ণ মাজে মাজে সুবুৰাই দিয়া হৈছিল।) কঠিন উচ্চাৰণ নথকা কাৰণে ভাষাটো অতি কোমল আৰু সুৰলা, ফলত কাব্য, গীত আদি ৰচনাৰ বাবে বিশেষ উপযোগী আছিল। একেটা কাৰণতে John Beams-এ ভাষাটোক পুৰুষত্বহীন ভাষা (emasculate language) বুলিছে।

সংস্কৃত নাট্য-ৰীতিমতে বিদূষক বা উচ্চ শ্ৰেণীৰ নাৰী চৰিত্ৰই নাটত কাব্য বা গীত ব্যৱহাৰ কৰিব লগীয়া হ'লে মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃত ভাষা ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে। অভিজ্ঞান শকুন্তলা, মৃচ্ছকটিকা, বিক্ৰমোৰ্ৱশী, মুদ্ৰাৰাক্ষস, স্বপ্ন বাসৱদত্তা আদি সংস্কৃত নাটত আৰু কৰ্পূৰ-মঞ্জৰী (কপ্পূৰ-মঞ্জৰী) নামৰ প্ৰাকৃত নাটৰ গীতাংশত মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃত ব্যৱহাৰ কৰিছে। তাৰ উপৰি মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতত কেইখনমান কাব্য ৰচিত হৈছিল। তাৰ ভিতৰত ৬ষ্ঠ—৭ম শতিকাৰ প্ৰবৰ সেনৰ 'ৰাৱণবহো' বা 'দহমুহ বহো', বাক্‌পতি ৰাজৰ (ৱপ্পইৰাঅ) গউড়বহো (৭ম—৮ম শতিকাৰ) বিশেষ উল্লেখযোগ্য। কবিতা সংকলনৰ ভিতৰত 'গাথা সপ্তশতী' (গাহা সত্তসঈ) আৰু বজ্জালগ্গ উল্লেখযোগ্য।

জৈন মহাৰাষ্ট্ৰী ভাষাক মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতৰে এটা উপভাষা বুলিব পাৰি। শ্বেতাম্বৰ জৈন সকলে কাব্য, কাহিনী আদি ৰচনাৰ কাৰণে এইবিধ মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃত ব্যৱহাৰ কৰিছিল। খৃষ্টীয় ২য়—৩য় শতিকামানৰ জৈন কবি বিমল

সুৰীৰ 'পউম চৰিঅ' আৰু খৃষ্টীয় ৮ম শতিকাৰ হৰিভদ্ৰৰ 'সমৰাইচ্চ কহা'—জৈন মহাৰাষ্ট্ৰী ভাষাৰ প্ৰথম উল্লেখযোগ্য গ্ৰন্থ।

মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতৰ বিশেষ লক্ষণ হৈছে—

(১) স্বৰ মধ্যস্থ অঘোষ অল্পপ্ৰাণ ব্যঞ্জন ধ্বনি ক, গ, চ, জ, ত, দ, ট, ড লোপ পায়।

যেনে— নগৰ > ণঅৰ, অটল > অঅল।

(২) মহাপ্ৰাণ বৰ্ণবোৰ 'হ'-লৈ পৰিবৰ্ত্তন হয়।

যেনে— অভিনৱ > অহিণঅ, মেঘ > মেহ।

(৩) উষ্ম বৰ্ণৰ (শ, ষ, স) সলনি 'স' হয়।

যেনে— শশী > সসী, মনুষ্য > মনুস্স, মানুস।

(৪) 'আত্মন্' শব্দৰ 'ত্ম'-ৰ ঠাইত 'প্প' হয়।

যেনে— আত্মন্ > অপ্প।

(৫) ক্ষ > ছ বা চ্ছ।

যেনে—ক্ষুধা > ছুহা, কুক্ষি > কুচ্ছি।

(৬) শব্দৰূপত ৭মী একবচনৰ বিভক্তি -ম্মি।

যেনে— মুহম্মি (in the mouth) —মুখত।

(৭) অন্য প্ৰাকৃতত যদিও ৪ৰ্থী একবচনৰ ৰূপ নাই, মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতত কিন্তু অ-কাৰান্ত শব্দৰ ৪ৰ্থী একবচনত —আঅ বিভক্তিৰ ব্যৱহাৰ আছে।

যেনে— পুত্ত—পুত্তাঅ (বা পুত্তস্স)

(৮) শব্দৰূপত শেষৰ অনুস্বাৰ ব্যৱহাৰ হবও পাৰে নহবও পাৰে।

যেনে — পুত্তেহিং বা পুত্তেহি
পুত্তাণং বা পুত্তাণ।

(৯) ৭মী বহুবচনত সুং বা সু বিভক্তি হয়।

যেনে— পুত্তেসু বা পুত্তেসুং।

(১০) সৰ্ব্বনাম শব্দৰ ভিতৰত 'অহং' শব্দ কৰ্ম্মকাৰকত 'মম', 'তুমং' শব্দ কৰ্ত্তৃ-কাৰকত 'তং' অধিকৰণকাৰকত 'তুমম্মি' ৰূপ হয়।

(১১) অসমাপিকা ক্ৰিয়া (ক্ত্বাচ্ প্ৰত্যয়) কৰিবলৈ ধাতুত উণ যোগ কৰা হয়।

যেনে— কৃত্বা > কৰিউণ, পৃষ্ট্বা > পুচ্ছিউণ।

(১২) জৈন মহাৰাষ্ট্ৰী ভাষাৰ বিশেষ লক্ষণৰ ভিতৰত উল্লেখযোগ্য হৈছে -

(১) শব্দৰ আদিস্থানত 'ণ'-ৰ সলনি 'ন' ব্যৱহাৰ হয়।

যেনে— নগৰ > নয়ৰ। (অন্য প্ৰাকৃতত 'ণয়ৰ' হয়)

(২) স্বৰ মধ্যস্থ 'ক'-ৰ ঠাইত 'গ' হয়।

যেনে— শক-কুলং > সগ-কুলং

শৌৰসেনী প্ৰাকৃত—শৌৰসেনী প্ৰাকৃতৰ উদ্ভৱ হয় মধ্যদেশত, অৰ্থাৎ ব্ৰজ-মথুৰা অঞ্চলত। এই অঞ্চলটোৰ প্ৰাচীন নাম আছিল শূৰসেন প্ৰদেশ। তাৰ পৰাই ভাষাটোৰ নাম হয় শৌৰসেনী। সংস্কৃত ভাষাও এই অঞ্চলৰ ভাষাৰ ভিত্তিতে গঢ় লৈ উঠিছিল। গতিকে দুয়োটা ভাষাৰ মাজত অতি ওচৰ সম্বন্ধ। 'প্ৰাকৃত—প্ৰকাশ' নামৰ ব্যাকৰণৰ বৈয়াকৰণ বৰৰুচিৰ মতে শৌৰসেনী প্ৰাকৃত সংস্কৃত ভাষাৰ পৰা সৃষ্টি হৈছে। উইন্টাৰনিজৰ মতে "its foundation is the dialect of Surasena, the Capital of which is Mathura." উলনাৰে মত প্ৰকাশ কৰিছে যে, "it arose in the same country, and is descended from the spoken language, on which classical Sanskrit was mainly based." শৌৰসেনী প্ৰাকৃত আৰু সংস্কৃত ভাষা একেটা অঞ্চলতে আৰু একেটা মূল কথিত ভাষাৰ ভিত্তিতে সৃষ্টি হৈছে, গতিকে দুইটা ভাষাৰ সম্বন্ধ ভগ্নীস্থানীয় হোৱাটোহে বেছি সম্ভৱ। অৱশ্যে শক্তিশালী সংস্কৃত ভাষাৰ প্ৰভাৱ যে শৌৰসেনী প্ৰাকৃতত পৰিছিল তাত কোনো সন্দেহ নাই।

সংস্কৃত নাটকত শৌৰসেনী প্ৰাকৃতৰ বহুল প্ৰয়োগ দেখা যায়। সংস্কৃত নাটকত ৰাণী, সখীসকল আৰু উচ্চ শ্ৰেণীৰ নাৰী চৰিত্ৰই শৌৰসেনী প্ৰাকৃত ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে। বিদূষকেও শৌৰসেনী প্ৰাকৃত ব্যৱহাৰ কৰে। 'নাট্য-শাস্ত্ৰ'-কাৰ ভৰত মুনীৰ এয়ে মত। 'সাহিত্য দৰ্পণ'-কাৰ বিশ্বনাথ কবিৰাজৰ মতে শিক্ষিতা মহিলা, ৰাণীৰ পৰিচাৰিকা, জ্যোতিষী, শিশু, বাতুল আদিয়েও শৌৰসেনী প্ৰাকৃত ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে। সাধাৰণতে সংস্কৃত নাটকত ৰাণী, পৰিচাৰিকা, পণ্ডিতা নাৰী আৰু বিদূষকে এইবিধ প্ৰাকৃত কথোপকথনত ব্যৱহাৰ কৰে। 'কৰ্পূৰমঞ্জৰী' নামৰ সট্টকখন আকৌ সম্পূৰ্ণভাৱে শৌৰসেনী প্ৰাকৃতত ৰচিত। 'মৃচ্ছকটিকা' নাটকৰ বসন্তসেনা আদি নাৰী চৰিত্ৰই, 'শকুন্তলা' নাটকৰ প্ৰতিহাৰী, চেটি, তাপসী আদিয়ে আৰু 'মৃচ্ছকটিকা', 'শকুন্তলা', 'বিক্ৰমোৰ্ৱশী', 'মালবিকাগ্নিমিত্ৰম্' নাটকত বিদূষকে শৌৰসেনী প্ৰাকৃত ব্যৱহাৰ কৰিছে। সূত্ৰধাৰে সাধাৰণতে সংস্কৃত ভাষা ব্যৱহাৰ কৰে যদিও ভাসৰ 'চাৰুদত্ত' নাটত আৰু শূদ্ৰকৰ 'মৃচ্ছকটিকা'ত সূত্ৰধাৰে শৌৰসেনী প্ৰাকৃত ব্যৱহাৰ কৰিছে। ইয়াৰ বাহিৰে 'বিলাসৱতী', 'চন্দ্ৰলেখা', 'আনন্দসুন্দৰী' আৰু 'শিংগাৰ মঞ্জৰী' শৌৰসেনী প্ৰাকৃত ভাষাত ৰচিত 'সট্টক'।

দিগম্বৰ জৈন সকলৰ ধৰ্ম্মবাণীবোৰ জৈন-শৌৰসেনী ভাষাত ৰচিত। জৈন শৌৰসেনী ভাষাটো শৌৰসেনী ভাষাৰে এটা উপভাষা স্বৰূপ যদিও ইয়াৰ ওপৰত শ্বেতাম্বৰ জৈন সকলৰ ধৰ্ম্মীয় ভাষা অৰ্দ্ধ-মাগধীৰ যথেষ্ট প্ৰভাৱ পৰিছে। 'কত্তিগেয়াণুপেক্‌খা,' 'পৱয়ণসাৰ', 'মূলাচাৰ', 'সময়সাৰ' আদি বহুতো পুথি এই ভাষাত লিখা হৈছিল।

শৌৰসেনী প্ৰাকৃতৰ প্ৰধান লক্ষণবোৰ হৈছে—

(১) স্বৰ মধ্যস্থ অঘোষ ত, থ-ৰ সলনি ঘোষ দ, ধ ব্যৱহাৰ হয়।

যেনে— অতিথি > অদিধি।

(২) স্বৰ মধ্যস্থ দ, ধ ধ্বনি লুপ্ত নহয়।

(৩) অকাৰান্ত শব্দত ৫মী একবচনত —দো আৰু ৭মী একবচনত —এ যোগ হয়।

(৪) —ই আৰু —উ-কাৰান্ত শব্দত ৬ষ্ঠী একবচনত —ণো যোগ হয়।

যেনে— অগ্‌গিণো।

(৫) সংস্কৃত —তুমুন্ প্ৰত্যয়ৰ ঠাইত —দুং ব্যৱহাৰ হয়।

যেনে— কৰ্ত্তুম্ > কৰিদুং বা কাদুং

গন্তুম্ > গমিদুং বা গচ্ছিদুং।

(৬) সংস্কৃত —ক্ত্বাচ্ প্ৰত্যয়ৰ ঠাইত —ইঅ বা —উঅ ব্যৱহাৰ হয়।

যেনে— পৃষ্ট্বা > পুচ্ছিঅ।

√কৃ আৰু √গম্ ধাতুত দ আগম হয়।

যেনে— কৃত্বা > কদুঅ, গত্বা > গদুঅ।

কবিতাত ব্যৱহাৰ কৰিব লগীয়া হলে —ইঅ আৰু উঅ-ৰ ঠাইত কেতিয়াবা —ঊণ, —দূণ ব্যৱহাৰ হয়। যেনে— পুচ্ছিঊণ।

(৭) কৰ্ম্মবাচ্য কৰিবলৈ ধাতুত —ঈঅ যোগ হয়।

যেনে— গম্যতে > গমীঅদি।

জৈন শৌৰসেনী ভাষাত কিছুমান শব্দ আৰু বৈয়াকৰণিক ৰূপ পোৱা যায়, যিবোৰ সাধাৰণতে শৌৰসেনী ভাষাত দেখা নেযায় অথচ মহাৰাষ্ট্ৰী অথবা অৰ্দ্ধ মাগধী ভাষাত পোৱা যায়। ইয়াত কৰ্ত্তাকাৰকৰ একবচনত '—ও' হয়। 'ত' আৰু 'থ'-ৰ সলনি ক্ৰমে 'দ' আৰু 'ধ' হয়।

মাগধী প্ৰাকৃত বৈশিষ্ট্যৰ কাৰণে পৰা মাগধী প্ৰাকৃত যথেষ্ট গুৰুত্বপূৰ্ণ। এইবিধ প্ৰাকৃত সম্বন্ধে পণ্ডিত সকলৰ মাজত বিভিন্ন মত দেখা যায়। ডাঃ সুকুমাৰ সেনৰ মতে ই সম্পূৰ্ণভাবে কৃত্ৰিম সাহিত্যিক ভাষা আছিল।

উলমাৰে কিছু ভাষাটোক কৃত্ৰিম বুলি উল্লেখ কৰা যায়। —"Magadhi is the Prakrit of the East. The geographical centre was in the ancient Magadha........" গ্ৰীয়াৰচনেও আকৌ মত প্ৰকাশ কৰিছে যে, "In Asoka's time, Kotvn (languafranca) was the eastern langnage of Magadha, as we know from aumerous examples of Magadhi in the most distant inscriptions."—ইয়াৰ পৰাই এইটোও বুজিব পাৰি যে ভাষাটোৱে যথেষ্ট প্ৰসাৰ লাভ কৰিছিল। পালি ভাষাৰ ওপৰতো মাগধী ভাষাৰ যথেষ্ট প্ৰভাৱ পৰা দেখা যায়। আন-হাতে শৌৰসেনী প্ৰাকৃতৰ লগত ইয়াৰ ভালেখিনি সাদৃশ্য আছে। বৰৰুচিয়ে মাগধী প্ৰাকৃতৰ মূল সম্বন্ধে "প্ৰকৃতিঃ শৌৰসেনী"—অৰ্থাৎ শৌৰসেনীয়েই মাগধীৰ মূল, বুলি উল্লেখ কৰিছে। মুঠতে কথিত ভাষাৰ ভিত্তিতে সাহিত্যিক ভাষাটোৰ সৃষ্টি হৈছিল।

সংস্কৃত নাটকত হাস্যৰস সৃষ্টিৰ উদ্দেশ্যে ব্যৱহাৰ কৰাৰ বাহিৰে এইবিধ প্ৰাকৃতত উচ্চ সাহিত্য সৃষ্টি হোৱা নাছিল। সংস্কৃত নাটকতো নিম্ন থাপৰ চৰিত্ৰ, যেনে:—ভিক্ষু, চেটী, নপুংসক, ৰাক্ষস, বন্দী, ধীবৰ, ভৃত্য আদিয়েহে মাগধী প্ৰাকৃত ব্যৱহাৰ কৰে। ঢক্কী, শাকাৰী, চাণ্ডালী, শাবৰী আদি মাগধী প্ৰাকৃতৰ উপভাষা।

মাগধী পূৰ্বভাৰতৰ ভাষা। এই অঞ্চলত আৰ্য্য বহিৰ্ভূত ভাষা-ভাষীৰ সংখ্যাই বেছি, গতিকে সেইসকল লোকৰ সংস্পৰ্শত ভাষাটোৰ, বিশেষকৈ, ধ্বনিতত্ত্বই ভালেখিনি পৰিবৰ্তন লাভ কৰিছে।

মাগধী ভাষাৰ বিশেষ লক্ষণ সমূহ হৈছে—

(১) ৰ > ল, যেনে:—ৰত্ন > ৰতন > লদণ।

(২) ষ, স > শ, যেনে:—দিবসং > দিঅশং।

(৩) জ > য, যেনে:—জাতিং > যাদিং।

(৪) অনুনাসিক ধ্বনি থকা যুক্ত ব্যঞ্জনবৰ্ণৰ সলনি তালব্য-নাসিক্য ধ্বনি—'ঞ্ঞ' হয়। যেনে:—ৰাজ্ঞা > লঞ্ঞা।

(৫) চ্ছ > শ্চ। যেনে:—প্ৰতিচ্ছেদক > পৰিশ্চেদক, গচ্ছ > গশ্চ।

(৬) ক্ষ > শ্ক। যেনে:—প্ৰেক্ষামি > পেশ্কামি।

(৭) স্বৰ মধ্যস্থ ৰ, ৰ লোপ হয়। যেনে:—উদৰ > উঅল।

(৮) স্বৰ মধ্যস্থ ক, গ আদি স্পৰ্শ ধ্বনি কেতিয়াবা কেতিয়াবা লোপ নহয়। যেনে:—আগমঃ > আগমে।

(৯) শব্দৰ শেষত থকা বিসৰ্গৰ ঠাইত 'এ' হয়। যেনে:—পোতকঃ > পোতকে।

(১০) ন্ত, র্জ, র্য্য > য্য় । যেনে ঃ—অকার্য্য > অকয্য় ।

(১১) ষ আৰু স একক হিচাপে শব্দত ব্যৱহাৰ নহয় যদিও যুক্তবৰ্ণত ইহঁতৰ ব্যৱহাৰ আছে । যেনে ঃ—অস্মাণং ।

(১২) র্ত, র্থ, > স্ত । যেনে ঃ—ভৰ্ত্তৃক > ভট্টক, অৰ্থ > অস্ত ।

(১৩) কৰ্ত্তৃকাৰকৰ একবচনত অকাৰান্ত পুংলিঙ্গ শব্দত '—এ' যোগ হয় । যেনে ঃ—মাসঃ > মাশে, পুত্ৰঃ > পুত্তে ।

(১৪) সম্বন্ধ কাৰকত একবচনত অকাৰান্ত পুংলিঙ্গ শব্দত কেতিয়াবা '—আহ' যোগ হয় । যেনে ঃ—পুত্তস্স বা পুত্তাহ ।

(১৫) 'অহং' (মই) শব্দৰ ঠাইত 'হগে' ব্যৱহাৰ হয় ।

অৰ্দ্ধ-মাগধী—শূৰসেন আৰু মগধৰ মধ্যৱৰ্ত্তী অঞ্চলৰ কথিত ভাষাৰ ভিত্তিত এই ভাষাটোৰ সৃষ্টি হৈছিল । কোনো কোনোৱে কয় যে মগধৰ আধা অঞ্চলত প্ৰচলিত আছিল কাৰণে এই ভাষাৰ নাম অৰ্দ্ধ-মাগধী ; আন একদলৰ মতে মাগধী ভাষাৰ আধা লক্ষণ এই ভাষাত থকা কাৰণেই ভাষাটোক অৰ্দ্ধ-মাগধী বোলে । মাগধীৰ উপৰি শৌৰসেনী ভাষাৰ লক্ষণো অৰ্দ্ধ মাগধীত দেখা যায় । অৱশ্যে এই ভাষাত এনে কিছুমান ৰূপ আছে যিবোৰ শৌৰসেনী ভাষাতকৈ প্ৰাচীনতৰ । এই ভাষাত সংস্কৃতৰ প্ৰভাৱ কম । প্ৰাচীন জৈন সূত্ৰবোৰ অৰ্দ্ধ-মাগধী ভাষাত ৰচিত । জৈন সকলে ভাষাটোক অতি শ্ৰদ্ধা কৰে । তেওঁলোকৰ মতে, ইয়েই হৈছে মূল ভাষা, অন্য সকলো ভাষা অৰ্দ্ধ-মাগধীৰ পৰা সৃষ্টি হৈছে । নমিসাধু নামৰ জৈন সাধক এজনে এই ভাষাটোক দেৱতা বা ঋষিৰ ভাষা বুলি কৈছে-"আৰিস বয়নে সিদ্ধং দেৱাণং অৰ্দ্ধ-মাগহা বাণী ।" জৈন ধৰ্ম্মী বৈয়াকৰণ হেমচন্দ্ৰইও ভাষাটোক 'ঋষিৰ ভাষ"—অৰ্থত 'আৰ্ষ-প্ৰাকৃত' বুলি উল্লেখ কৰিছে । ("ঋষীণাম্ ইদম্ আৰ্ষম্") । এওঁৰ মতে প্ৰাকৃতৰ নিয়মবোৰ অৰ্দ্ধ-মাগধীত বিকল্পে হয় । জৈন মহাৰাষ্ট্ৰী আৰু জৈন-শৌৰসেনী ভাষাৰ ওপৰত অৰ্দ্ধ-মাগধীৰ বিশেষ প্ৰভাৱ পৰিছিল । জৈন সূত্ৰ সমূহৰ পদ্য আৰু গদ্যত ব্যৱহাৰ কৰা অৰ্দ্ধ-মাগধী ভাষাৰ মাজত কিছু পাৰ্থক্য আছে । পদ্যৰ অৰ্দ্ধ-মাগধী বেছি প্ৰাচীন যেন অনুমান হয় ।

শ্বেতাম্বৰ জৈন সকলৰ ধৰ্ম্মশাস্ত্ৰ, অঙ্গ, উৱঙ্গ (উপাঙ্গ), পঞ্চন্ন, ছেয়সুত্ত, মূলসুত্ত, নন্দী, অণুওগদাৰা আদি অৰ্দ্ধ-মাগধী প্ৰাকৃতত ৰচিত । অশ্বঘোষৰ নাটকতো এই ভাষাৰ কিছু আভাস পোৱা যায় । কন্নুকৰ শিলালিপিতো এই বিধ প্ৰাকৃতৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায় । ভদ্ৰবাহুৱে 'কল্পসুত্ত' নামে মহাবীৰৰ জীৱন চৰিত এখন অৰ্দ্ধ-মাগধী ভাষাত ৰচনা কৰে । কেইটামান বিষয়ত মাগধী-

প্ৰাকৃতৰ লগত ইয়াৰ বিশেষ মিল দেখা যায়। যেনে :—

(১) কৰ্তৃকাৰকৰ একবচনত দুয়োটা ভাষাতে —এ যোগ হয়।

(২) সম্বন্ধকাৰকৰ একবচনত —স্স যোগ হয়।

(৩) সম্বোধনৰ একবচনত —অ প্লুত অৰ্থাৎ তিনি মাত্ৰাৰ হয়। কিন্তু দুটা প্ৰধান বিষয়ত ভাষা দুটাৰ অমিল দেখা যায়। সেই কেইটা হৈছে—

(১) অৰ্দ্ধ-মাগধীত 'ৰ' আৰু 'স'ৰ ব্যৱহাৰ আছে।

(২) এই ভাষাত মূৰ্দ্ধণ্যীভৱনৰ (cerebralisation) ব্যৱহাৰ বেছি দেখা যায়।

অৰ্দ্ধ-মাগধী ভাষাটোৰ বিশিষ্ট লক্ষণবোৰ হৈছে :—

(১) পদান্ত বিসৰ্গৰ ঠাইত 'এ' আৰু 'ও' ব্যৱহাৰ হয়। সাধাৰণতে পদ্যত 'ও' হয়।

(২) স্বৰ মধ্যস্থ ব্যঞ্জনবৰ্ণৰ সলনি 'য়' ব্যৱহাৰ হয়। যেনে :—নগৰ > নয়ৰ।

(৩) অসমাপিকা ক্ৰিয়া (ক্ত্বাচ্) কৰিবলৈ 'ত্তা' আৰু 'ত্তাণং', 'তুং' ব্যৱহাৰ হয়। পিছত অনুনাসিক ধ্বনি থাকিলে 'ত্তা'ৰ ঠাইত 'ত্তা' হয়।

যেনে :—কৃত্বা > কৰিত্তা, ভূত্বা > ভবিত্তাণং।

(৪) 'তুমুন্' প্ৰত্যয়ৰ ঠাইত '—ত্তএ', '—ইত্তএ' হয়।

যেনে :— গন্তুম্ > গচ্ছিত্তএ।

(৫) তুমৰ্থক —টু, —ইত্তু প্ৰত্যয় অসমাপিকা ক্ৰিয়া (gerund) অৰ্থত ব্যৱহাৰ হয়।

যেনে :—সুণিট্টু (অৰ্থাৎ শুনি, শ্ৰুত্বা)

(৬) 'ক'ৰ ঠাইত কেতিয়াবা 'গ' ব্যৱহাৰ হয়;

যেনে :—অশোক > অসোগ, প্ৰকাশ > পগাস।

(৭) অৰ্দ্ধ-মাগধী শব্দৰূপৰো বহুবিধ বৈশিষ্ট্য আছে।

পৈশাচী প্ৰাকৃত—যদিও নাটকীয় প্ৰাকৃত আৰু জৈন প্ৰাকৃতৰ ভিতৰত নপৰে তথাপি 'পৈশাচী' প্ৰাকৃত নামৰ আন এবিধ প্ৰাকৃতৰ উল্লেখ হেমচন্দ্ৰ, বৰৰুচি আদি বৈয়াকৰণসকলে কৰিছে। বৰৰুচিয়ে যি চাৰি প্ৰকাৰৰ প্ৰাকৃতৰ বৰ্ণনা দিছে তাৰ ভিতৰত পৈশাচীও এক প্ৰকাৰৰ প্ৰাকৃত। হেমচন্দ্ৰই পৈশাচীৰ লগতে 'চূলিকা' পৈশাচী নামৰ উপভাষাৰো উল্লেখ কৰিছে। প্ৰাকৃত বৈয়াকৰণসকলৰ মতে পিশাচৰ ভাষা কাৰণেই ইয়াক পৈশাচী বোলে। বৰৰুচি আদি পণ্ডিতে ইয়াক 'পিশাচানাং ভাষা পৈশাচী' বুলিছে। কোনো কোনোৱে আকৌ ভাষাটোক 'ভূত-ভাষা' বুলিও উল্লেখ কৰিছে। মধ্য-প্ৰাকৃত ভাষাবোৰৰ ভিতৰত ই এটা প্ৰাচীন ভাষা। গ্ৰীয়াৰচনে অনুমান কৰে যে হিন্দুকুশ পাৰ্বত্য

অঞ্চলৰ দৰ্দ্দ আৰু কাফিৰ ভাষাৰ লগত পৈশাচী প্ৰাকৃতৰ সম্বন্ধ আছে । উত্তৰ-পশ্চিম আৰু দক্ষিণ ভাৰতৰ শাহবাজগঢ়ী আৰু মানসেৰা শিলালিপিত পৈশাচী প্ৰাকৃতৰ লক্ষণ দেখা যায় । গ্ৰীয়াৰচনৰ অনুমান যে এই ভাষাটো ভাৰতৰ একেবাৰে উত্তৰ-পশ্চিম অঞ্চলত থকা প্ৰাচীন জনজাতিৰ ভাষা আছিল । গ্ৰীয়াৰচনে মত প্ৰকাশ কৰে যে ভাৰতৰ উত্তৰ-পশ্চিমত থকা 'পিশাচ' নামৰ মানুহবোৰেই পিছলৈ সিন্ধু নদীৰে ভটিয়াই আহি উত্তৰ গুজৰাট আৰু মধ্য ভাৰতৰ পাৰ্ব্বত্য অঞ্চলত বসতি কৰে । Sten Konowৰ মতে মধ্য ভাৰতৰ 'পিশাচ' নামৰ জাতিটোৰ ভাষাই পৈশাচী । তেওঁৰ মতে বিন্ধ্য পাৰ্ব্বত্য অঞ্চলেই পৈশাচী প্ৰাকৃত ভাষা-ভাষী সকলৰ বাসস্থান । অন্য প্ৰাকৃতত নথকা কিছুমান বিশেষ লক্ষণ পৈশাচী প্ৰাকৃতত আছে । ইয়াৰ কাৰণ নিৰ্দ্দেশ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰি আধুনিক যুগৰ ভাৰতীয় পণ্ডিত, প্ৰাচ্যতত্ত্ববিদ ভাণ্ডাৰকাৰে (R. G. Bhandarkar) অনুমান কৰে যে, সম্ভৱতঃ আৰ্য্যসকলৰ মূল বাসস্থানত এদল আৰ্য্য ৰৈ গৈছিল ; তেওঁলোকেই বহু পিছত ভাৰতত সোমাই সীমান্তৰ পাৰ্ব্বত্য অঞ্চলত ৰৈ যায়, নাইবা প্ৰথম দল আৰ্য্যৰ লগত একেলগে আহি সীমান্ত অঞ্চলত ৰৈ যায় । তেওঁলোকৰ ভাষাই সুকীয়াভাৱে গঢ় লয় । আন কোনো কোনোৱে অনুমান কৰে যে উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ আদিম অধিবাসী সকলে আৰ্য্যভাষা গ্ৰহণ কৰি তাক বিকৃত কৰাৰ ফলত পৈশাচী প্ৰাকৃতৰ সৃষ্টি হয় । (ডাঃ দীনেশ চন্দ্ৰ সৰকাৰৰ মত)

এই ভাষাটো সম্বন্ধে স্থিৰ সিদ্ধান্তত উপনীত হবলৈ কোনো লিখিত সাহিত্য নাই । প্ৰাকৃত বৈয়াকৰণ সকলে ভাষাটোৰ বিষয়ে যিখিনি আলোচনা কৰিছে—তাৰ পৰা, আৰু 'বৃহৎ কথা' নামৰ কাহিনী সংকলনখনৰ উল্লেখৰ পৰাহে এই ভাষাটোৰ বিষয়ে জনা যায় । বৰৰুচি, হেমচন্দ্ৰ আদি পণ্ডিতৰ মতে পৈশাচী প্ৰাকৃতৰ মূল হৈছে শৌৰসেনী ভাষা । আকৌ গ্ৰীয়াৰচনৰ মতে পালি ভাষা পৈশাচী প্ৰাকৃতৰ মূল হোৱাটো সম্ভৱ । দ্ৰাবিড় ভাষাৰো কিছুমান লক্ষণ এই ভাষাত দেখা যায় । 'বৃহৎ কথা'ৰ সংগ্ৰাহক গুণাঢ্য দক্ষিণ ভাৰতৰ লোক আছিল । ইয়াৰ পৰা অনুমান হয় যে দক্ষিণ ভাৰততো পৈশাচী প্ৰাকৃতৰ প্ৰচলন আছিল । পৈশাচী প্ৰাকৃতত লিখা মূল 'বৃহৎ-কথা' পুথিখন লুপ্ত হৈছে । কিন্তু ইয়াৰ উল্লেখ সংস্কৃত সাহিত্যৰ বহু ঠাইত পোৱা যায় । মূল পুথিখন ৬ষ্ঠ শতিকাৰ আগতে ৰচিত হৈছিল, কিন্তু ১১শ শতিকাতহে কাশ্মীৰত ইয়াৰ জনপ্ৰিয়তা দেখা যায় । কাশ্মীৰী কবি ক্ষেমেন্দ্ৰৰ 'বৃহৎ-কথা মঞ্জৰী' আৰু সোমদেৱৰ 'কথা সৰিৎসাগৰ' 'বৃহৎ-কথা'ৰেই আংশিক ৰূপ । এই দুয়োখন গ্ৰন্থ সংস্কৃত ভাষাত ৰচিত ।

উলনাৰে এই ভাষাটো সম্বন্ধে আলোচনা কৰোতে ইয়াৰ উৎপত্তি স্থল সম্বন্ধে কোনো স্থিৰ সিদ্ধান্ত কৰিব নোৱাৰি লিখিছে—"......it seems quite as possible that the original cockscomb (culika) demons belonged to the Vindyas as that they were cannibals of Kashmir." চূলিকা পৈশাচী, কৈকেয় পৈশাচী আদি পৈশাচী ভাষাৰ কেইটি-মান উপভাষাৰো উল্লেখ পোৱা যায়।

পৈশাচী প্ৰাকৃতৰ প্ৰধান লক্ষণ হৈছে—

(১) বৰ্গৰ ৩য় আৰু ৪ৰ্থ বৰ্ণৰ সলনি ক্ৰমে ১ম আৰু ২য় বৰ্ণ ব্যৱহাৰ হয়।

যেনে :— নগৰম্ > নকৰং

মেঘঃ > মেখো

(২) 'ণ'-ৰ সলনি 'ন' ব্যৱহাৰ হয়।

(৩) 'ল'-ৰ সলনি মূৰ্দ্ধণ্য 'ল' ব্যৱহাৰ হয়।

(৪) 'ষ'-ৰ পৰিবৰ্ত্তন নহয়।

(৫) 'জ্ঞ', 'ন্য' আৰু 'ণ্য'-ৰ ঠাইত 'ঞ্ঞ' হয়।

(৬) 'ৰাজন্' শব্দৰ ৰূপ কৰোতে 'জ্ঞ'-ৰ সলনি চিঞ্ হয়।

যেনে :—ৰাজ্ঞঃ > ৰঞ্ঞো বা ৰাচিঞো।

(৭) স্বৰ মধ্যস্থ ব্যঞ্জন বৰ্ণ লুপ্ত নহয়।

(৮) মহাপ্ৰাণ বৰ্ণৰ সলনি 'হ' ব্যৱহাৰ নহয়।

(৯) ক্ত্বাচ্ প্ৰত্যয়ৰ ঠাইত —তুন হয়।

(১০) কৰ্মবাচ্যত —ইয্য হয়।

যেনে :- গীয়তে > গিয্যতে (কিন্তু ক্ৰিয়তে > কীৰতে)

(১১) অকাৰান্ত শব্দৰ ৫মী একবচনত —'আতো' আৰু '—আতু' হয়।

যেনে—পুত্ৰাৎ > পুত্তাতো, পুত্তাতু।

চূলিকা পৈশাচীৰ বিশেষ লক্ষণ হিচাপে হেমচন্দ্ৰই দুটা লক্ষণ উল্লেখ কৰিছে—

(১) বৰ্গৰ ৩য়, ৪ৰ্থ বৰ্ণৰ সলনি ১ম আৰু ২য় বৰ্ণ ব্যৱহাৰ হয়। (কোনো কোনো পণ্ডিতৰ মতে ইয়াৰ অন্যথাও হয়।)

(২) 'ৰ'-ৰ ঠাইত 'ল' হয়। যেনে— চৰণ > চলণ।

চতুৰ্থ অধ্যায়

অন্ত্য প্ৰাকৃত বা অপভ্ৰংশ

খৃষ্টীয় ৫ম-৬ষ্ঠ শতিকাৰ পৰা খৃষ্টীয় ১০ম-১১শ শতিকাৰ ভিতৰত প্ৰাকৃত

ভাষাই পৰিবৰ্ত্তন লাভ কৰাৰ ফলত যি অৱস্থা পাইছিল তাকেই 'অন্ত্য-প্ৰাকৃত' বা 'অপভ্ৰংশ' (Late Prakrit) বোলে । ই মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষাৰ তৃতীয় বা শেষ স্তৰ । 'অপভ্ৰংশ' শব্দটো পোন প্ৰথমে 'মহাভাষ্য'কাৰ পতঞ্জলিয়ে ব্যৱহাৰ কৰিছিল । এওঁ খৃষ্টীয় ১ম-২য় শতিকামানৰ লোক আছিল । মান্য ভাষাতকৈ (standard language), অৰ্থাৎ সংস্কৃততকৈ 'নিকৃষ্ট', 'বিকৃত'— এনে অৰ্থত 'অপভ্ৰংশ' 'অপভ্ৰষ্ট' শব্দৰ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল ; আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা অশিক্ষিত বা অপণ্ডিত জনসাধাৰণৰ ভাষাকে বুজোৱা হৈছিল । পিছলৈ ইয়েই অপভ্ৰংশ ভাষা নাম পায় । প্ৰাকৃত ভাষাৰ সৰ্ব্বপ্ৰাচীন ব্যাকৰণ হৈছে বৰৰুচি কৃত "প্ৰাকৃত-প্ৰকাশ" (আনুমানিক সময় খৃষ্টীয় ৪ৰ্থ-৫ম শতিকা) । এই পুথিত অপভ্ৰংশ ভাষাৰ উল্লেখ নাই । খৃষ্টীয় ১১শ-১২শ শতিকাৰ হেমচন্দ্ৰ আৰু তেওঁৰ পিছৰ বৈয়াকৰণ সকলে অৱশ্যে অপভ্ৰংশ ভাষাৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিছে, আৰু বিস্তৃতভাৱে আলোচনাও কৰিছে । এওঁলোকে প্ৰধানতঃ সাহিত্যিক অপভ্ৰংশৰ বিষয়েহে আলোচনা কৰিছে ।

অপভ্ৰংশ ভাষা সম্বন্ধে ইউৰোপীয় পণ্ডিত সকলৰ মাজত বিভিন্ন মত দেখা যায় । উইণ্টাৰনিজৰ মতে "Apabhramsa is a general term for literary idioms which, though based on the Prakrit, are more closely adapted to certain popular dialects." কীথে আকৌ মত প্ৰকাশ কৰিছে যে, "The essential fact regarding Apabhramsa is that it is the collective term employed to denote literary languages not Sanskrit or Prakrit." গ্ৰীয়াৰ্চনৰ মতে সাহিত্যিক অপভ্ৰংশ এটা থকাৰ উপৰি আৰ্য্যসকলৰ কথিত প্ৰাকৃত ভাষাইও অপভ্ৰংশ ৰূপ পাইছিল । ("The actual Aryan Vernaculars"—'দেশ-ভাষা')

তেওঁৰ মতে—"To each Prakrit there was a corresponding Aprabhamsa. Thus there was a Saurasena Apabhramsa corresponding to Sauraseni Prakrit, a Magadha Apabhramsa corresponding to Magadhi Prakrit..." তেওঁ আৰু কয় যে—"The various Apabhramsa dialects represent the concluding phase of the Secondary Prakrita,..." পিচেলৰ মতো গ্ৰীয়াৰ্চনৰ মতৰ লগত মিলে । এই বিষয়ে উলনাৰৰ মত হৈছে—"Apabhramsas were not much used for literary purposes. They represent the stage reached by ordinary colloquial speech when the Prakrit type of speech

as found in the plays was already archaic........"

অপভ্ৰংশ ভাষাৰ বিষয়ে পণ্ডিত সকলৰ মতৰ বিভিন্নতালৈ লক্ষ্য কৰি ভাষাটোক সম্পূৰ্ণভাৱে কথিত ভাষা বুলি বা সম্পূৰ্ণভাৱে কৃত্ৰিম সাহিত্যিক ভাষা বুলিব নোৱাৰি। ইয়াৰ উৎপত্তি আৰু গঠনত ভাষাৰ পৰিবৰ্ত্তনৰ সাধাৰণ নিয়মবোৰেই ক্ৰিয়া কৰিছিল। কথিত প্ৰাকৃত ভাষাই যেতিয়া সাহিত্যিক মৰ্য্যাদা লাভ কৰিলে আৰু বৈয়াকৰণৰ হাতত পৰি বিধি-নিষেধৰ মাজত আবদ্ধ হল, তেতিয়া ইয়াৰ স্বাভাৱিক গতি বন্ধ হৈ পৰিল। কিন্তু জনসাধাৰণৰ কথিত প্ৰাকৃত ভাষাৰ পৰিবৰ্ত্তন হৈয়ে থাকিল। অপণ্ডিত জন-সাধাৰণৰ মুখত ভাষাটো আৰু অলপ বিকৃত হৈ পৰিল। ফলত ইয়েই পণ্ডিত সকলৰ মাজত "অপভ্ৰংশ" ৰূপে জনাজাত হল। পিছলৈ অপভ্ৰংশ ভাষায়ো সাহিত্যিক মৰ্য্যাদা লাভ কৰাত অপভ্ৰংশ সাহিত্য সৃষ্টি হল। এই বিষয়ে গ্ৰীয়াৰচনে লিখিছে—"The Secondary Prakrits became fixed and stereotyped for literary purposes by the grammarians, but the actual spoken languages (desa—bhasa) on which they were founded continued to develop, and as compared with the literary Prakrits, were looked upon as corrupt, though nevertheless popular narrative poems were also composed in them." এইদৰেই মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষাই পৰিবৰ্ত্তনৰ মাজেৰে আহি খৃষ্টীয় ৫ম—৬ষ্ঠ শতিকাৰ পৰা খৃষ্টীয় ১০ম—১১শ শতিকাৰ ভিতৰত অপভ্ৰংশ নামেৰে এটা বিশিষ্ট স্তৰত পৰিণত হৈছিল। এই জন্য প্ৰাকৃত বা অপভ্ৰংশেই মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষা আৰু আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষাৰ মাজৰ স্তৰ। গ্ৰীয়াৰচন আদি প ত সকলে অনুমান কৰে যে প্ৰতিটো প্ৰাকৃত ভাষাৰে একোটা অপভ্ৰংশ স্তৰ আছিল। কিন্তু এই অনুমান কিমানদূৰ সত্য সেই বিষয়ে সঠিককৈ কব নোৱাৰি। কাৰণ আটাইবোৰ প্ৰাকৃতৰ অপভ্ৰংশ ৰূপৰ লিখিত নিদৰ্শন নাই। উদাহৰণ স্বৰূপে, মাগধী প্ৰাকৃতকে ধৰ পাৰি। মাগধী প্ৰাকৃতৰ পৰা মাগধী অপভ্ৰংশৰ সৃষ্টি হৈছিল বুলি অনুমান কৰা হৈছে, কিন্তু মাগধী অপভ্ৰংশৰ লিখিত নিদৰ্শন পাবলৈ নাই।

অপভ্ৰংশ ভাষা কিমান প্ৰাচীন সেই বিষয়তো পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতৰ কিছু পাৰ্থক্য দেখা যায়। ডাঃ সুনীতি কুমাৰ চেটাৰ্জ্জীৰ মতে খৃষ্টীয় ৫ম শতিকা মানৰ পৰাই অপভ্ৰংশ ভাষাই গঢ় লবলৈ আৰম্ভ কৰে। পণ্ডিত হাৰমান জেকো-বিৰ মতে খৃষ্টীয় ৬ষ্ঠ শতিকা মানৰ পৰা ভাষাটোৰ অস্তিত্ব উপলব্ধি হয়। আনকি ডাঃ ব্লুমাৰ লোকৰ মতে কালিদাসৰ বিক্ৰমোৰ্ব্বশী নাটকত থকা অপ-

অংশ .'গাথা' অংশটি যদি প্ৰক্ষিপ্ত নহয়, তেনেহলে খৃষ্টীয় ৪র্থ—৫ম শতিকাতে অপভ্ৰংশই সাহিত্যত স্থান পাইছিল বুলি বুজিব পাৰি। খৃষ্টীয় ৪র্থ—৭ম শতিকাৰ বৰৰুচিৰ 'প্ৰাকৃত-প্ৰকাশত' অপভ্ৰংশৰ উল্লেখ নাই যদিও পিছৰ বৈয়াকৰণ সকলে অপভ্ৰংশৰ বিষয়ে আলোচনা কৰাৰ লগতে সাহিত্যিক অপভ্ৰংশৰ উপভাষাবো উল্লেখ কৰিছে। খৃষ্টীয় ১২শ শতিকাৰ বৈয়াকৰণ পুৰুষোত্তমে তেওঁৰ 'প্ৰাকৃতানুশাসন' নামৰ গ্ৰন্থত অপভ্ৰংশৰ তিনিটা উপভাষাৰ উল্লেখ কৰিছে—(১) নাগৰ (২) ব্ৰাচড় আৰু (৩) উপনাগৰ। খৃষ্টীয় ১২শ শতিকাৰ পশ্চিম ভাৰতৰ বৈয়াকৰণ হেমচন্দ্ৰই অপভ্ৰংশৰ কোনো বিভাগ দেখুওৱা নাই যদিও, তেওঁ যি বিধ অপভ্ৰংশৰ বিষয়ে তেওঁৰ ব্যাকৰণত আলোচনা কৰিছে সেই বিধ অপভ্ৰংশৰ, উল্লিখিত নাগৰ অপভ্ৰংশৰ লগত যথেষ্ট সাদৃশ্য আছে। হেমচন্দ্ৰই উল্লেখ কৰা অপভ্ৰংশৰ মূল 'শৌৰসেনী প্ৰাকৃত' বুলিছে। পণ্ডিতে 'নাগৰ অপভ্ৰংশ' আৰু 'শৌৰসেনী প্ৰাকৃত' দুয়োটা হয় একেটা ভাষা, নহয় অতি ওচৰসম্বন্ধীয় ভাষা (গ্ৰীয়াৰচনৰ মত)। নাগৰ অপভ্ৰংশ গুজৰাটৰ নাগৰ ব্ৰাহ্মণ সকলে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। সিন্ধু অঞ্চলৰ কথিত ভাষাৰ ভিত্তিত ব্ৰাচড় (নাইবা ব্ৰাচট) অপভ্ৰংশই গঢ় লয়। আকৌ নাগৰ আৰু ব্ৰাচড় অপভ্ৰংশৰ সংমিশ্ৰণত উপনাগৰ অপভ্ৰংশৰ সৃষ্টি হৈছিল। তিনিওটাই সাহিত্যিক ভাষাৰূপে স্বীকৃতি পাইছিল।

জেকোবিৰ মতে আভীৰ আৰু গুৰ্জৰ কবি সকলৰ কবিতাতে পোনতে অপভ্ৰংশ ভাষা ব্যৱহাৰ হয়। প্ৰাকৃতৰ তুলনাত অপভ্ৰংশ সাহিত্যৰ সংখ্যা কম। পঞ্জাবৰ অদ্দহমন (আবদুৰ ৰহমান) নামৰ মুছলমান কবি এজনে লিখা "সংদেহয় ৰাসঅ" (সন্দেশৰাসক) নামৰ দূত-কাব্যখনি শৌৰসেনী অপভ্ৰংশ ভাষাৰ এখন উল্লেখযোগ্য কাব্য। ধন পালৰ 'ভৱিসয়ত্ত কহা', কণহৰ 'দোহাকোস', হৰিভদ্ৰৰ 'ণমিনাহ-চৰিউ' আদি অপভ্ৰংশ ভাষাত ৰচিত পুথি। ধৰ্মদাসৰ 'বিদগ্ধ মুখমণ্ডন' নামৰ পুথিত কিছু অপভ্ৰংশ শ্লোক আছে। কালিদাসৰ বিক্ৰমোৰ্বশী নাটকৰ ৪র্থ অঙ্কত কৰা পুৰুৰবাৰ মুখত কেইটিমান অপভ্ৰংশ গীত দিয়া হৈছে। 'ধ্বন্যালোক', 'সৰস্বতী কণ্ঠাভৰণ' আদি সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰতো কিছু অপভ্ৰংশ শ্লোকৰ উল্লেখ আছে। হেমচন্দ্ৰৰ প্ৰাকৃত ব্যাকৰণত অপভ্ৰংশ ভাষাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰোঁতে কিছু অপভ্ৰংশ শ্লোক উদাহৰণ হিচাপে উল্লেখ কৰিছে। ডাঃ পিচেলৰ মতে জয়দেৱৰ 'গীত-গোবিন্দ' নামৰ সংস্কৃত কাব্যখনো মূলতে অপভ্ৰংশ ভাষাতহে ৰচিত হৈছিল। পূৰ্ব্ব ভাৰতত ৰচিত "প্ৰাকৃত পৈঙ্গল" (বা 'প্ৰাকৃত পিঙ্গল') নামৰ ছন্দ শাস্ত্ৰখনো অপভ্ৰংশ ভাষাত ৰচিত। ইয়াৰ উপৰি মৈথিলী কবি বিদ্যাপতিয়ে 'কীৰ্ত্তি-লতা' আৰু 'কীৰ্ত্তি-পতাকা' নামেৰে

দুখন পুথি ৰচনা কৰিছিল। ইয়াৰ ভাষা অপভ্ৰংশৰে সামান্য পৰিবৰ্তিত ৰূপ —'অৱহট্‌ঠ'। 'জসহৰ চৰিউ', 'ণায়কুমাৰ চৰিউ' আদি অপভ্ৰংশ ভাষাত ৰচিত পুথি জৈন সাহিত্যৰ ভিতৰুৱা বুলি ধৰা যায়।

সংস্কৃত আৰু প্ৰাকৃত সাহিত্যৰ তুলনাত অপভ্ৰংশ সাহিত্যৰ সংখ্যা বৰ কম। প্ৰধানকৈ লোক-সাহিত্য সৃষ্টিৰ কাৰণেহে অপভ্ৰংশ ভাষা ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়। লোক সাহিত্য প্ৰধানকৈ মৌখিক সাহিত্য, গতিকে মুখে মুখে চলি অহা বহুতো অপভ্ৰংশ গীত-পদ হয়তো কালৰ বুকুত লীন হৈ গৈছে।

অপভ্ৰংশ ভাষাবোৰ আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষাৰ অব্যৱহিত পূৰ্বৰ অৱস্থা। গতিকে আধুনিক ভাৰতৰ আৰ্য্য ভাষাবোৰ পোণপটীয়াভাৱে অপভ্ৰংশৰ পৰাই ওলাইছে বুলি গ্ৰীয়াৰছন আদি পণ্ডিতে মত প্ৰকাশ কৰে। শৌৰসেনী অপভ্ৰংশ বা নাগৰ অপভ্ৰংশৰ পৰা পশ্চিমা হিন্দী, ৰাজস্থানী আৰু গুজৰাটী ভাষাৰ সৃষ্টি হৈছে; ব্ৰাচড় অপভ্ৰংশৰ পৰা সিন্ধী; মহাৰাষ্ট্ৰী অপভ্ৰংশৰ পৰা আধুনিক মাৰাঠী ভাষা; অৰ্দ্ধ-মাগধী অপভ্ৰংশৰ পৰা পূৰ্ব্বী হিন্দী; মাগধী অপভ্ৰংশৰ পৰা অসমীয়া বাংলা, বিহাৰী আৰু উৰীয়া ভাষাৰ সৃষ্টি হৈছে।

অপভ্ৰংশ ভাষাৰ কেইটিমান বিশেষ লক্ষণ হৈছে :—

(১) সংস্কৃত আৰু প্ৰাকৃতৰ তুলনাত অপভ্ৰংশ স্তৰত ভাষাটোৰ ধ্বনিতত্ত্ব আৰু আৰু ৰূপতত্ত্ব আৰু বেচি সৰল হৈ পৰে। ফলত শব্দৰূপ আৰু ধাতুৰূপো সৰলতৰ হৈ পৰে।

(২) কঠিন উচ্চাৰণৰ একক (single) আৰু যিত (conjunct) ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ সলনি স্বৰবৰ্ণৰ ব্যৱহাৰ বৃদ্ধি পায়।

(৩) স্বৰবৰ্ণৰ ব্যৱহাৰৰ বিশেষ ধৰা বন্ধা নিয়ম নাই। অপভ্ৰংশত ব্যৱহাৰ কৰোঁতে একেটা শব্দত কেতিয়াবা অ, কেতিয়াবা উ নাইবা আন স্বৰবৰ্ণ ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়।

যেনে :— লোক > লোঅ, লোউ।

(৪) শব্দ ৰূপত দেখা যায় যে ১মা আৰু ২য়া বিভক্তিৰ একবচনত সাধাৰণতে —উ বিভক্তি আৰু বহুবচনত —অ বিভক্তি ব্যৱহাৰ হয়। ক্লীবলিঙ্গ শব্দৰ বহুবচনত —আইং বিভক্তি যোগ হয়।

(৫) ৩য়া একবচনত —এণ, —এং বা —এঁ আৰু বহুবচনত —হিঁ আৰু —হিং ব্যৱহাৰ হয়।

(৬) ৫মী একবচনত —হে —হৈ, —হু, বহুবচনত —হুঁ হয়।

(৭) ৬ষ্ঠী একবচনত —সু, —হো, —স, বহুবচনত —হঁ, —হং হয়।

(৮) ৭মী একবচনত —এ, —ই, —হিঁ, বহুবচনত —হি হয়।

(৯) উল্লিখিত বিভক্তিবোৰৰ ব্যৱহাৰ আছে যদিও বহু সময়ত বিভক্তি ব্যৱহাৰ নকৰি অনুসৰ্গ ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

(১০) লিঙ্গ অনুসৰি শব্দ আৰু ধাতুৰ ৰূপ সলনি হোৱাৰ নিয়ম অপভ্ৰংশত প্ৰায় নাইকীয়া হৈ যায়।

(১১) স্বৰ মধ্যস্থ ক, ত, প লুপ্ত নহৈ কেতিয়াবা ক্ৰমে গ, দ আৰু ব-লৈ পৰিবৰ্ত্তন হয়।

(১২) শব্দত ওচৰাওচৰিকৈ থকা স্বৰ ধ্বনিৰ সমীভৱন হয়।

যেনে— প্ৰিয়তৰ > পিঅঅৰ > পিয়াৰ

অন্ধকাৰ > অন্ধআৰ > অন্ধাৰ

(১৩) স্বৰ মধ্যস্থ 'ম'ৰ সলনি 'ৱঁ' হয়।

যেনে ঃ— ভ্ৰমৰ > ভৱঁৰ, যমুনা > জউঁনা।

(১৪) স্বাৰ্থিক প্ৰত্যয় বেচিকৈ ব্যৱহাৰ হবলৈ ধৰে।

(১৫) ক্ষুদ্ৰাৰ্থক —ইক প্ৰত্যয়ৰ পৰা নতুনকৈ স্ত্ৰীলিঙ্গৰ উৎপত্তি হয়।

(১৬) বিভিন্ন কালৰ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিবলৈ শতৃ-প্ৰত্যয়ান্ত পদ ব্যৱহাৰ হবলৈ ধৰে।

—×—

দ্বিতীয়খণ্ড

প্রাকৃত সাহিত্য পরিচয়

পালি সাহিত্য

সুভাষিত

বৌদ্ধ ধৰ্মৰ মূল শাস্ত্ৰ হৈছে 'ত্ৰিপিটক'। ইয়াক 'বুদ্ধবচন' বুলিও কোৱা হয়। এই পুথিখন তিনিটা 'পিটক' বা খণ্ডত বিভক্ত—

(১) বিনয় পিটক (২) সুত্ত পিটক আৰু (৩) অভিধম্ম পিটক।

সুত্ত পিটক আকৌ পাঁচটা ভাগত বিভক্ত—

(১) দীঘ নিকায়, (২) মজ্ঝিম নিকায়, (৩) সংযুত্ত নিকায় (৪) অঙ্গুত্তৰ নিকায় আৰু (৫) খুদ্দক নিকায়। এই খুদ্দক নিকায়ৰ অন্তৰ্গত এখন পুথিৰ নাম হৈছে—'ধম্মপদ'। দৈনন্দিন জীৱনৰ আৱশ্যকীয় নানা বিষয়ৰ উপদেশ, কৰ্তব্য-অকৰ্তব্য, নীতিবচন, বৌদ্ধধৰ্মৰ মূল নীতি আদি বিষয়ৰ বুদ্ধবাণী সমূহ ইয়াত আছে। এই পুথিৰ বিষয়বস্তু ২৬টি বৰ্গত বিভক্ত। বৰ্গকেইটা হৈছে—অপ্পমাদ, চিত্ত, যমক, পুপ্ফ, বাল, পণ্ডিত, অৰহন্ত, সহস্স, পাপ, দণ্ড, জৰা, অত্ত, লোক, বুদ্ধ, সুখ, পিয়, কোধ, মল, ধম্মট্ঠ, মগ্গ, পকিণ্ণক, নিৰয়, নাগ, তণ্হা, ভিক্খু আৰু ব্ৰাহ্মণ, বগ্গ। ইয়াত মুঠতে ৪২৩টা শ্লোক আছে। মূল পুথিখন পালি ভাষাত ৰচিত যদিও পৃথিৱীৰ বহু ঠাইত ইয়াৰ প্ৰচলন আছে। স্থানীয় ভাষাৰ প্ৰভাৱত বিভিন্ন অঞ্চলত পোৱা ধম্মপদৰ ভাষাৰ কিছু পাৰ্থক্য হোৱা দেখা যায়।

ধম্মপদৰে কিছু উপদেশ বাণী বিভিন্ন বৰ্গৰ পৰা উদ্ধৃত কৰি 'সুভাষিত' অৰ্থাৎ ভাল বচন বুলি নামাকৰণ কৰা হৈছে। ইয়াত ধম্মপদৰ অন্তৰ্গত 'অপ্পমাদ', চিত্ত, পুপ্ফ, পণ্ডিত, ব্ৰাহ্মণ বগ্গ আদি বিভিন্ন বৰ্গৰ নীতিমূলক শ্লোক উদ্ধৃত কৰা হৈছে।

মূল পাঠ—

(১) অপ্পমত্তো পমত্তেসু সুত্তেসু বহুজাগৰো,
অবলস্সংব সীঘস্সো হিত্বা যাতি সুমেধসো।

(২) দুন্নিগ্গহস্স লহুনো যত্থকামনিপাতিনো,
চিত্তস্স দমথো সাধু, চিত্তং দন্তং সুখাবহং।

(৩) ন পরেসং বিলোমানি ন পরেসং কতাকতং
অত্তনো'ব অবেক্খেয্য কতানি অকতানি চ।

(৪) যথাপি পুপ্ফরাসিম্হা কযিরা মালাগুণে বহু,
এবং জাতেন মচ্চেন কত্তব্বং কুসলং বহুং।

(৫) পুত্তা ম'ত্থি ধনং ম'ত্থি ইতি বালো বিহঞ্ঞতি,
অত্তা হি অত্তনো নত্থি কুতো পুত্তো কুতো ধনং।

(৬) সেলো যথা একঘনো বাতেন ন সমীরতি,
এবং নিন্দাপসংসাসু ন সমিঞ্জন্তি পণ্ডিতা।

(৭) যো সহস্সং সহস্সেন সংগামে মানুসে জিনে,
একং চ জেয্যমত্তানং স বে সংগামজ' উত্তমো।

(৮) সব্বে তসন্তি দণ্ডস্স সব্বে ভাযন্তি মচ্চুনো,
অত্তানং উপমং কত্বা ন হনেয্য ন ঘাতযে।

(৯) সব্বে তসন্তি দণ্ডস্স সব্বেসং জীবিতং পিযং,
অত্তানং উপমং কত্বা ন হনেয্য ন ঘাতযে।

(১০) পস্স চিত্তকতং বিম্বং অরুকাযং সমুস্সিতং,
আতুরং বহুসংকপ্পং যস্স নত্থি ধুবং ঠিতি।

(১১) অপ্পস্সুতা'যং পুরিসো বলিবদ্দো'ব জীরতি,
মংসানি তস্স বড্ঢন্তি পঞ্ঞা তস্স ন বড্ঢতি।

(১২) অচরিত্বা ব্রহ্মচরিযং অলদ্ধা যোব্বনে ধনং,
জিণ্ণ কোঞ্চা'ব ঝাযন্তি খীণমচ্ছে'ব পল্ললে।

(১৩) অত্তা হি অত্তনো নাথো কো হি নাথো পরো সিযা,
অত্তনা'ব সুদন্তেন নাথং লভতি দুল্লভং।

(১৪) উত্তিট্ঠে নপ্পমজ্জেয্য ধম্মং সুচরিতং চরে
ধম্মচারী সুখং সেতি অস্মিং লোকে পরম্হি চ।

(১৫) ন কহাপণ-বস্সেন তিত্তি কামেসু বিজ্জতি,
অপ্পস্সাদা দুখা কামা ইতি বিঞ্ঞায পণ্ডিতো।

(১৬) জযং বেরং পসবতি দুক্খং সেতি পরাজিতো,
উপসন্তো সুখং সেতি হিত্বা জযপরাজযং।

(১৭) আরোগ্য পরমা লাভা সন্তুট্ঠিপরমং ধনং,
বিস্সাস পরমা ঞাতি নিব্বাণং পরমং সুখং।

(১৮) মা পিয়েহি সমাগঞ্ছি অপ্পিয়েহি কুদাচনং
পিয়ানং অদস্সনং দুক্খং অপ্পিয়ানঞ্চ দস্সনং ।

(১৯) অক্কোধেন জিনে কোধং অসাধুং সাধুনা জিনে,
জিনে কদরিয়ং দানেন সচ্চেন অলিকবাদিনং ।

(২০) ন তেন পণ্ডিতো হোতি যাবতা বহু ভাসতি,
খেমী অবেরী অভয়ো পণ্ডিতো'তি পবুচ্চতি ।

(২১) দূরে সন্তো পকাসেন্তি হিমবন্তো ব পব্বতো,
অসন্ত'এথ ন দিস্সন্তি রত্তি-খিত্তা যথা সরা ।

(২২) সুখা মত্তেয্যতা লোকে অথো পেত্তেয্যতা সুখা,
সুখা সামঞ্ঞতা লোকে অথো ব্রহ্মঞ্ঞতা সুখা ।

(২৩-২৪) চক্খুনা সম্বরো সাধু সাধু সোতেন সম্বরো,
ঘাণেন সম্বরো সাধু সাধু জিব্হায় সম্বরো ।
কায়েন সম্বরো সাধু সাধু বাচায় সম্বরো,
মনসা সম্বরো সাধু সাধু সব্বত্থ সম্বরো ।

(২৫) যস্স কায়েন বাচায় মনসা নত্থি দুক্কতং,
সংবুতং তীহি ঠানেহি তং অহং ব্রূমি ব্রাহ্মণং ।

(২৬) ন জটাহি ন গোত্তেহি ন জচ্চা হোতি ব্রাহ্মণো,
যম্হি সচ্চং চ ধম্মো চ সো সুচী সো চ ব্রাহ্মণো ।

(২৭) ধম্মং চরে সুচরিতং
ন তং দুচ্চরিতং চরে,
ধম্মচারী সুখং সেতি
অস্মিং লোকে পরম্হি চ ।

(২৮) যথা বুব্বুলকং পস্সে
যথা পস্সে মরীচিকং,
এবং লোকং অবেক্খন্তং
মচ্চুরাজা ন পস্সতি ।

(২৯) এথ পস্সথ' ইমং লোকং
চিত্তং রাজরথূপমং,
যত্থ বালা বিসীদন্তি
নত্থি সঙ্গো বিজানতং ।

(৩০) যস্স পাপং কতং কম্মং
কুসলেন পিধীয়তি,

সো ইমং লোকং পভাসেতি,
অব্ভা মুত্তো'ৰ চন্দিমা ।

(৩১) অন্ধভূতো অয়ং লোকো
তনুক' এথ বিপস্সতি,
সকুন্তো জালমুত্তো'ৰ
অপ্পো সগ্গায় গচ্ছতি ।

(৩২) একং ধম্মং অতীতস্স
মুসাবাদিস্স জন্তুনো,
বিতিণ্ণ পৰলোকস্স
নত্থি পাপং অকৰিঅং ।

(৩৩) ন বে কদৰিয়া দেবলোকং ৱজন্তি
বালা হবে নপ্পসংসন্তি দানং,
ধীৰো চ দানং অনুমোদমানো
তেন' এৱ সো হোতি সুখী পৰথ ।

(৩৪) পথব্যা একৰজ্জেন সগ্গস্স গমনেন ৱা,
সব্ব লোকাধিপচ্চেন সোতাপত্তিফলং ৱৰং ।

অসমীয়া অনুবাদ :—

(১) বেগী ঘোৰাই যি দৰে দুৰ্ব্বল ঘোৰাক পিচ পেলাই থৈ আগবাঢ়ি যায়, সেইদৰে প্ৰমত্ত সকলৰ মাজত অপ্ৰমত্ত, সুপ্ত সকলৰ মাজত জাগ্ৰত, জ্ঞানীজনেও (আধ্যাত্মিক ক্ষেত্ৰত) আগবাঢ়ি যায় ।

(২) চিত্ত দুৰ্দ্দমনীয়, লঘু, (ই) য'লৈকে ইচ্ছা ত'লৈকে যাব পাৰে চিত্তক দমন কৰাটো ভাল, চিত্তক দমন কৰিলে সুখ পোৱা যায় ।

(৩) আনৰ দোষবোৰ, আনে কৰা ভাল বেয়া কামবোৰ লক্ষ্য কৰা উচিত নহয় । নিজৰ কৰ্ম্ম আৰু অকৰ্ম্মবোৰহে লক্ষ্য কৰা উচিত ।

(৪) যিদৰে পুষ্পৰাশিৰ পৰা বহুতো মালা গোঁঠা হয়, সেইদৰে মৰণশীল মানুহেও জন্ম গ্ৰহণ কৰিলে বহুতো সৎ কাম কৰা উচিত ।

(৫) 'মোৰ পুত্ৰ আছে, মোৰ ধন আছে'—এইদৰে ভাবি মূৰ্খজনে কষ্ট পায় । নিজেই নিজৰ নহয়, (অৰ্থাৎ নিজৰ দেহাটোৱেই নিজৰ নহয়) তেনে অৱস্থাত ক'ত পুত্ৰ, ক'ত ধন ? (অৰ্থাৎ, পুত্ৰ ধন কেনেকৈ নিজৰ হব ?)

(৬) একোটা প্ৰকাণ্ড শিলৰ পৰ্ব্বত বিধৰে নলৰে, সেইদৰে পণ্ডিত সকলো নিন্দা-প্ৰশংসাৰ দ্বাৰা অভিভূত নহয়।

(৭) কোনো মানুহে যদি সংগ্ৰামত সহস্ৰজনক সহস্ৰবাৰ (বা সহস্ৰজনৰ দ্বাৰা) জয় কৰে, আৰু অন্যজনে মাত্ৰ একজনক অৰ্থাৎ নিজক জয় কৰে তেনেহলে তেওঁ সংগ্ৰামজিৎ জনতকৈ উত্তম।

(৮) সকলোৱে দণ্ডক (শাস্তি) ভয় কৰে, সকলোৱে মৃত্যুক ভয় কৰে, (পণ্ডিতে) নিজৰ লগত তুলনা কৰি কাকো বধ কৰা বা বধ কৰোৱা উচিত নহয়।

(৯) সকলোৱে দণ্ডক ভয় কৰে, সকলোৱে জীৱন ভাল পায়, (পণ্ডিতে) নিজৰ লগত তুলনা কৰি (অৰ্থাৎ আনৰ জীৱনটোকো নিজৰ জীৱন বুলি ভাবি) কাকো বধ কৰা বা বধ কৰোৱা উচিত নহয়।

(১০) এই চিত্ৰিত (সজ্জিত), ক্ষতাদি যুক্ত, ৰোগ আদিত বিহ্বল, বহু আশা-যুক্ত পোণ হৈ থকা মূৰ্ত্তিটোলৈ (মানৱ দেহটো) চোৱা--যাৰ প্ৰকৃততে কোনো অস্তিত্ব নাই।

(১১) অল্প শিক্ষিত এই মানুহজন বলদ গৰুৰ দৰে জীয়াই আছে। যেওঁৰ মাংসবোৰ বাঢ়িছে (কিন্তু) প্ৰজ্ঞা বঢ়া নাই।

(১২) যি সকলে যৌৱন কালত ব্ৰহ্মচৰ্য্য পালন নকৰে আৰু ধন সংগ্ৰহ নকৰে, তেওঁলোকে মাছ নোহোৱা পুখুৰীত বুঢ়া বগলীয়ে ধ্যান কৰি থকাৰ দৰে চিন্তা-ভাবনা কৰি থাকে।

(১৩) নিজেই নিজৰ গৰাকী, অন্য কোন নিজৰ গৰাকী হ'ব পাৰে? নিজক ভালকৈ দমন কৰিলে দুৰ্লভ গৰাকী লাভ কৰিব পাৰি।

(১৪) উঠা (নিজক কামত লগোৱা উচিত), প্ৰমত্ত হৈ থকা উচিত নহয়। সৎ ধৰ্ম্ম আচৰণ কৰা উচিত, ধৰ্ম্ম পালন কৰাজনে ইহলোকত আৰু পৰলোকতো সুখেৰে বাস কৰে।

(১৫) স্বৰ্ণমুদ্ৰা বৰষুণৰ ধাৰেৰে পৰিলেও (অৰ্থাৎ পালেও) কামনাৰ তৃপ্তি নহয়, বিজ্ঞে জানে যে কামনাৰ (কাম্য বস্তুৰ) স্বাদ কম আৰু ই দুখ-জনক—তেৱেঁই পণ্ডিত।

(১৬) জয়ে শত্ৰুতাৰ জন্ম দিয়ে, পৰাজিত জন দুখীত হৈ থাকে, যিজনে জয়-পৰাজয়ৰ চিন্তা ত্যাগ কৰিছে তেওঁৰ মন প্ৰশমিত হয় আৰু সুখেৰে বাস কৰে।

(১৭) আৰোগ্যই পৰম লাভ, সন্তুষ্টিয়েই পৰম ধন, বিশ্বাসেই পৰম আত্মীয়, নিৰ্ব্বাণেই পৰম সুখ।

(১৮) প্ৰিয়ৰ লগত (ভাল লগা মানুহ বা বস্তু) মিলিত নহবা, অপ্ৰিয়ৰ লগত

কেতিয়াও মিলিত নহবা। প্ৰিয়ৰ অদৰ্শন দুখজনক আৰু অপ্ৰিয়ৰ দৰ্শন দুখজনক।

(১৯) অক্ৰোধৰ (ক্ৰোধহীনতা) দ্বাৰা ক্ৰোধক, সাধুতাৰ দ্বাৰা অসাধুতাক, কৃপণক দানৰ দ্বাৰা মিছলীয়াক সত্যবাদীতাৰ দ্বাৰা জয় কৰা উচিত।

(২০) বহু বক্তৃতাৰ দ্বাৰা পণ্ডিত নহয় (হব নোৱাৰি), বিজন ক্ষমাশীল, যাৰ শত্ৰু নাই, যি নিৰ্ভীক তেওঁকেই পণ্ডিত বুলি কোৱা হয়।

(২১) সাধুজন হিমালয় পৰ্ব্বতৰ নিচিনা দূৰৰ পৰাই প্ৰকাশ পায়, অসাধুজন ইয়াত (এই পৃথিৱীত) ৰাতি নিক্ষেপ কৰা শৰৰ দৰে দেখা নেযায় (অদৃশ্য হৈ থাকে)।

(২২) ইহলোকত মাতৃৰ প্ৰতি আনুগত্য সুখকৰ, পিতৃৰ প্ৰতি আনুগত্য সুখকৰ শ্ৰমণৰ প্ৰতি আনুগত্য আৰু ব্ৰাহ্মণৰ প্ৰতি আনুগত্য সুখকৰ।

(২৩) চকুক সম্বৰণ কৰা (অৰ্থাৎ সংযত কৰা) ভাল, কাণক সম্বৰণ কৰা ভাল, ঘ্ৰাণ শক্তিক সম্বৰণ কৰা ভাল, সকলো ক্ষেত্ৰতে সংযত হোৱা ভাল।

(২৪) শৰীৰক সম্বৰণ কৰা ভাল, বাক্ শক্তিক সম্বৰণ কৰা ভাল, মনক সম্বৰণ কৰা ভাল, সকলো ক্ষেত্ৰতে সংযত হোৱা ভাল।

(২৫) যিজনে শৰীৰ, বচন আৰু মনেৰে দুষ্কৃতি (পাপ) কৰা নাই, যি এই তিনিও ক্ষেত্ৰত সংযমী তেওঁকেই মই ব্ৰাহ্মণ বুলি কওঁ।

(২৬) জটাৰ দ্বাৰা, গোত্ৰৰ দ্বাৰা বা জাতিৰ দ্বাৰা কোনো ব্ৰাহ্মণ নহয়, যাৰ মাজত সত্য আৰু ধৰ্ম্ম আছে তেৱেঁই পবিত্ৰ, তেৱেঁই ব্ৰাহ্মণ।

(২৭) সৎ ধৰ্ম্ম পালন কৰা উচিত, অসৎ ধৰ্ম্ম (অন্যায় পথ) আচৰণ কৰা উচিত নহয়। যিজনে সদ্ধৰ্ম্ম পালন কৰে তেওঁ ইহলোকত আৰু পৰলোকতো সুখেৰে থাকে।

(২৮) জগতখনক পানীৰ বুৰবুৰণি যেন জ্ঞান কৰা উচিত, ইয়াক মৰীচিকাৰ দৰে জ্ঞান কৰা উচিত, যি জনে পৃথিৱীখনক এইদৰে চায় (মূল্যহীন বুলি ভাবে) তেওঁক মৃত্যুৰ ৰজাই (যমৰজা) দেখা নেপায়।

(২৯) আহাঁ, চিত্ৰিত ৰাজৰথ সদৃশ এই পৃথিৱীখনলৈ চোৱা। ইয়াত, মূৰ্খবোৰে দুখ পায়, জ্ঞানীজনৰ কাৰণে (ইয়াত) কোনো বন্ধন (আকৰ্ষণ) নাই।

(৩০) যাৰ পাপ কৰ্ম্মবোৰ কুশল কৰ্ম্মৰ দ্বাৰা (সৎ কৰ্ম্মৰ দ্বাৰা) ঢাক খাই যায়, তেওঁ মেঘমুক্ত চন্দ্ৰৰ দৰে এই পৃথিৱীক উদ্ভাসিত কৰে।

(৩১) এই জগতখন (অৰ্থাৎ জগতৰ প্ৰাণীসমূহ) অন্ধ। খুব কমেইহে ইয়াত দেখা পায়। জালমুক্ত চৰাইৰ দৰে খুব কম সংখ্যক লোকহে স্বৰ্গলৈ

যায় (অৰ্থাৎ মায়া-মোহত অন্ধ হৈ থকা প্ৰাণীবোৰৰ ভিতৰত যি কেইজনে প্ৰকৃত সত্য দেখা পায় বা উপলব্ধি কৰে, তেওঁলোকেহে মুক্তি পায়, যেনেকৈ জালত পৰা চৰাইৰ ভিতৰত কেইটামানেহে বন্ধন এৰাই যাব পাৰে ।)

(৩২) যিজনে একমাত্ৰ ধৰ্ম্ম (বৌদ্ধ ধৰ্ম) উলংঘা কৰিছে, যিজন মিথ্যাবাদী, অত্তুল্য, যিজনে পৰলোকৰ আশা (বা ভয়) অতিক্ৰম কৰিছে তেনে লোকে কৰিব নোৱাৰা পাপ বা অকাৰ্য্য নাই ।

(৩৩) কৃপণসকল দেৱলোকলৈ (স্বৰ্গ লৈ) নেযায়, মূৰ্খসকলে দানক (দান ক্ৰিয়া কাৰ্য্যক) প্ৰশংসা নকৰে । (কিন্তু) জ্ঞানীজনে দানৰদ্বাৰা আনন্দিত হৈ তাৰ দ্বাৰাই পৰলোকত সুখী হয় ।

(৩৪) পৃথিৱীৰ একচ্ছত্ৰী ৰজা হোৱাতকৈ, স্বৰ্গ লৈ যোৱাতকৈ, সৰ্ব্বলোকৰ (ত্ৰৈলোক্যৰ) অধিপতি হোৱাতকৈ 'স্ৰোতাপত্তি'ৰ ফল বেছি ভাল (শ্ৰেষ্ঠতৰ) । (সাধকে যি সোঁতৰে আগবাঢ়ি গ'লে নিৰ্ব্বাণ লাভ কৰিব পাৰে তাকে 'স্ৰোতাপত্তি' বোলে । ই বৌদ্ধ ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰি নিৰ্ব্বাণ লাভৰ কাৰণে আগবাঢ়ি যোৱাৰ পথত প্ৰথম স্তৰ ।)

ইংৰাজী অনুবাদ :—

1. As a strong horse bypasses the weak one in the race, so the wise man who is vigilant among those involved in worldly affairs, who is awake among the sleepy, advances (or thrives) in life.
2. It is good to control the mind, which is difficult to restrain, fickle, which wanders at will ; a controlled (or tamed) mind is the bearer of happiness.
3. Not the faults of others, not their deeds of commission or omission, but one should be mindful of one's own deeds of commission and omission.
4. As many strands of garlands can be made from a heap of flowers, so a mortal being once born, should achieve many good works.
5. 'I have sons,' 'I have wealth'—Such thoughts trouble the fool. One cannot claim possession of one's own self, How then can sons be his, how can wealth be his ?
6. As a mountain of solid rock is not moved by the

wind, so wise men are not effected by blame and praise.

7. If a man conquers a thousand men, a thousand times in the battle and another man conquers one, himself, he is better than the conqueror of battles,
8. All men are afraid of punishment, all are frightened of death. Likening others to oneself, one should neither slay nor cause tc slay.
9. All are afraid of punishmeut, all men love life, Likening others to oneself one should neither slay nor cause to slay.
10, Look at this decorated image (i.e. the human body) full of sores, put togather, (upright) distressed (with disease) having many hopes, in which there is no real existance.
11. This man with little learning is living like an ox, he is growing in flesh but not in knowledge.
12. Men who donot practise celibacy and earn wealth (spiritual wealth) in youth, have to brood (or repent) like old cranes in a pond without fish.
13. One is the lcrd of oneself, who else could be the lord ? One, by subduing one's self can find a lord who is difficult to obtain.
14, One should rouse himself, one should not be thoughtless (one should not forget himself in the midst of worldly pleasures), one should follow the law of virtue. One who practises virtue lives happily in this world as well as in the other (world).
15. There is no satisfaction of one's passions even by a shower of gold coins. He who knows that passions are of small enjoyment and productive of sorrows, is a wise man.
16. Victory breeds enmity, the defeated one lives in sorrow, he who renounces both victory and defeat lives calmly and happily.
17. Health is the best of gains, contentment is the best of wealth, trust is the best of relationships and nirvana is the highest of bliss.
18. Do not cling to the pleasant, never (cling) to the

unpleasant. It is painful not to see the pleasant as also it is painful to see the unpleasant.

19. One should conqner anger by absence of anger (gentleness), dishonesty by honesty, one should conquer a miser by liberality and the liar by truthfulness.

20. One is not learned because he talks much ; he who is patient (or forgiving), free from enemy and is fearless , is said to be learned (wise).

21. Virtuous people shine from afar like the Himalaya mountains, but the wicked ones, like arrows cast at night, are not seen in this world.

22. In this world, to have obedience to one's mother is happinees, to have obedience to one's father is happiness, obedience to Sramana is happiness and obedience to Brahmana is happiness.

23. Restraint in the eye is good, restraint in the ear is good, restraint in the nose is good, restraint in the tongue is good. (It is beneficial to control one's sense-organs).

24. Restraint in the body is good, restraint in the speech is good, restraint in the thought is good, restraint in all things (all places is good.

25. One who has not perpetrated an evil deed by his body, speech or mind, one who is controlled in these three things, him I call a brahmin.

26. One does not become a brahmin, by the matted hair, nor by lineage, nor even by birth ; one, in whom there is truthfulness and righteousness he is the pure one, and he is a brahmin.

27. Follow the law of Virtue, do not follow the law of Sin. One who practises Virtue lives happily in this world as well as the world beyond.

28. One should consider this world as a bubble it should be considered as a mirage, one who views the world as such is not seen by the God (king) of death.

29. Come, see this world resembling a painted royal chariot Here, the fools come to grief, (but) for the wise man there is no attachment.

30. A man whose evil deeds are covered (are rectified)

by good deeds, lights up this world like the moon free from clouds.

31. This world is blinded, only a few can see here. Like birds escaped from the net, only a few can go to heaven (from this world).

32. One who is a deserter of religion (i e. Buddha's doctrine), one who is a liar, one who has given up the thought of the other world has no evil he will not do.

33. In truth the misers do not go to the world of the gods, the fools, indeed do not praise charity. (But) The wise man rejoicing in charity, become, on that account happy in the other world.

34. Better than absolute sovereignty on earth, better than going to heaven, better than lordship over all the worlds, is the reward of reaching the stream (the reward of attaining the first step towards 'nirvana')

শব্দাৱলীৰ টোকা :—

অপ্পমত্তো— O. I. A. অপ্রমত্তঃ (প্র > প্প - সমীভৱন ; ঃ > ও = অপ্পমত্তো) 'অপ্রমাদ' = মনৰ সজাগ অৱস্থা, Vigilence। মনৰ সজাগ অৱস্থাৰ কাৰণে যিজনে সংসাৰৰ মায়া-মোহত নিমজ্জিত নহয় তেওঁকেহে 'অপ্পমত্তো' বোলা হৈছে।

পমত্তো— সুপ্ত, মায়াদিত নিমজ্জিত, Sloth, deeply attached to worldly affairs.

পমত্তেসু— পমত্ত + ৭মী বহুবচন সু

সুত্তেসু— O. I. A. সুপ্তেষু (প্ত > ত্ত, সমীভৱন) শুই থকা সকলৰ মাজত among the sleepy.

বহুজাগৰো— সজাগ, awake

অবলস্সং— O. I. A. অবলাশ্বম্ (শ্ব > স্স ; ম্ > ং)
অবল + অশ্বঃ + ২য়া একবচন—ং দুৰ্বল ঘোঁৰা, Weak horse

সীঘস্সো— O. I. A. শীঘ্ৰাশ্বঃ (শ > স, ঘ্ৰ > ঘ্‌ঘ > ঘ, শ্ব > স্‌স, ঃ > ও)
বেগী ঘোঁৰা, fast horse

হিত্বা— O. I. A. হিত্বা, এৰি leaving behind

যাতি— O. I. A. যাতি' যায়, goes

সুমেধসো— O I. A. সুমেধসঃ (ঃ > ও), জ্ঞানী: Wise man

দুন্নিগ্গহস্স— O. I. A. দুর্নিগ্রহস্য (র্ন > ন্ন, গ্র > গ্গ, স্য > স্স)
দুন্নিগ্গহ + ৬ষ্ঠী একবচন— স্স্
দমন করিবলৈ টান, difficult to restrain

লহুনো— O. I. A. লঘুনঃ (ঘ > হ, ঃ > ও)
লহু + ৬ষ্ঠী একবচন— নো' চঞ্চল, fickle

যত্থকামনিপাতিনো— O. I. A. যত্রকামনিপাতিনঃ (ত্র > ত্থ, ঃ > ও)
যত্থকামনিপাতি + ৬ষ্ঠী একবচন— নো যথেচ্ছাচাৰী, wandering at will

দমথো— O. I A. দমথঃ, দমন কৰা, restraint

দন্তং— O. I. A দান্তম্. (দা > দ — মধ্য-ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষাত যুক্ত বৰ্ণৰ আগত সদায় হ্রস্ব স্বৰে ব্যৱহাৰ হয়, woolner § 67) দমন কৰা হৈছে, controlled

পরেসং— O. I. A. পৰেষাম্ (ষ > স)
পৰ + ৬ষ্ঠী বহুবচন— সং লোকৰ, আনৰ of others

বিলোমানি— দোষ, faults

কতাকতং— O. I. A. কৃতাকৃতম্ (ঋ > অ) ভাল কাম আৰু বেয়া কাম, actions good and bad.

অত্তনো' ব— O. I. A. আত্মনঃ + এব > অত্তনো'ব (ত্ম > ত্ত আৰু > অত্ত § 67)
অত্ত + ৬ষ্ঠী একবচন— নো নিজৰ নিচিনা, like oneself

অবেক্খেয্য— O. I. A. চোৱা উচিত, one should look.

কতানি – O. I. A. কৃতানি (ঋ > অ) ভাল কামবোৰ, good deeds

অকতানি – O. I. A. অকৃতানি, বেয়া কামবোৰ evil or sinful deeds

পুপ্ফরাসিম্হা— O. I. A. পুষ্পরাশিস্মাৎ (ষ্প > প্ফ, শ > স) প্রাচীন ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষাৰ ৫মী একবচন— স্মাৎ' পালিত— 'ম্হা' হৈছে। পুপ্ফ ৰাসি + ৫মী একবচন – ম্হা। ফুলৰ ৰাশিৰ পৰা from a heap of flowers

কয়িরা— O. I. A. কুর্য্যাৎ (শব্দৰ শেষত থকা ব্যঞ্জন বৰ্ণ 'ৎ' মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষাত লুপ্ত হয়, গতিকে কুর্য্যাৎ > কুর্য্যা > কুৰিয়া (স্বৰ ভক্তি) । কুৰিয়া > কয়িরা, বৰ্ণ বিপৰ্য্যয়) কৰা উচিত,

should be done, should be made.

মালাগুণে— মালা, strands of garlands

জাতেন—জাতঃ > জাত+৩য়া একবচন —এন জন্মৰ দ্বাৰা, by birth

মচ্চেন— O. I. A. মৰ্ত্যেন (র্ত্য > ত্য > চ্চ, তালব্যী ভৱন)
মচ্চ+ ৩য়া একবচন— এন মৰণশীল (মানুহৰ) দ্বাৰা, by the mortal

কত্তব্বং— O. I. A. কৰ্ত্তব্যম্ (র্ত্ত > ত্ত, ব্য > ব্ব) কৰা উচিত, one should do

ম' অত্থি— O. I. A. মে অস্তি (স্ত > ত্থ) মে+ অত্থি, ম' অত্থি (সন্ধি) মোৰ আছে, I have

পুত্তা— O. I. A. পুত্রাঃ (ত্র > ত্ত) পুত্ত+১মা বহুবচন —আ পুত্র, sons

বিহঞ্ঞতি— O. I. A. বিহন্যতে (ন্য > ঞ্ঞ) মধ্য-ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষাত আত্মনেপদৰ ব্যৱহাৰ কম, গতিকে পৰস্মৈপদ হৈ 'বিহঞ্ঞতি' হৈছে। দুখ পায়, troubled

অত্তা— O. I. A. আত্মন্ (শেষৰ ন্ লোপ হৈছে গতিকে আত্মন্ > আত্ম > অত্ত (ত্ম > ত্ত, সমীভৱন, আ > অ, § 67) আত্ম, self.

সেলো— O. I. A শৈলঃ (শ> স, ঐ > এ, ঃ > ও) পৰ্ব্বত, rock

একঘনো— O. I. A. একঘনঃ। একেটা প্ৰকাণ্ড শিলৰ, a monolith

বাতেন— O. I. A. বাতেন
বাত+ ৩য়া একবচন— এন বতাহৰ দ্বাৰা, by the wind

সমীৰতি— O. I. A. সমীৰতে > পৰস্মৈপদ সমীৰতি। লৰচৰ হয়, is moved

নিন্দাপসংসাসু— O. I. A. নিন্দা প্ৰশংসাসু (প্র > প, শ > স) নিন্দা প্ৰশংসাত by blame or praise

সমিঞ্জতি—সম্ভৱতঃ √ইঞ্জ্ ধাতুৰ পৰা 'সমিঞ্জতি' হৈছে। আভিভূত হোৱা, to be effected.

পণ্ডিতা—পণ্ডিত+১মা বহুবচন —আ। পণ্ডিত সকল, the wise men

সহস্সং—O. I. A. সহস্রং (স্র > স্স, সমীভৱন) হেজাৰজনক, a thousand

সহস্সেন—সহস্রেন, হেজাৰবাৰ, (বা হেজাৰ জনৰ দ্বাৰা) thousand times (or, by a thousand)

সংগামে—O. I. A. সংগ্ৰামে (গ্ৰ > গ)
সংগাম+৭মী একবচন —এ যুদ্ধত in a battle.

জিনে—O I. A. জয়েৎ (পালি ভাষাত জিনেৎ > জিনে) জয় কৰা উচিত

should conquer

জেয্যং—O. I. A. জয়েৎ (পালিত 'এয্য') জয় কৰা উচিত one should conquer

সংগামজ' উত্তমো—O. I. A. সংগ্ৰামজিৎ+উত্তমঃ (গ্ৰ > গ, 'ৎ' লোপ হৈছে, ঃ > ও)
সংগামজি+উত্তমো, সন্ধি হোৱাৰ ফলত সংগামজ' উত্তমো হৈছে। সংগ্ৰামজিৎ জনতকৈ শ্ৰেষ্ঠ, better than the conqueror of battles.

সব্বে—O. I. A. সৰ্ব্বে (ৰ্ব্ব > ব্ব, তিনিটা বৰ্ণ যুক্ত হৈ থকাৰ, পিছতে ৰ্ব্ব > ব্ব হৈছে।) সকলোৰে, all, everybody

তসন্তি—O. I. A. ত্ৰস্যন্তি (ত্ৰ > ত, শব্দৰ আদি স্থানত যুক্তবৰ্ণ থকাৰ, পিছতে ত্ৰ > ত হৈছে, স্য > স্স > স) ভয় কৰে, fear

সব্বে তসন্তি—সকলোৱে ভয় কৰে, all men fear

দণ্ডস্স—O. I. A. (স্য > স্স) ইয়াত পঞ্চমী বিভক্তিৰ ঠাইত ষষ্ঠী হৈছে, অপাদানে। শাস্তি, Punishment

ভায়ন্তি—O. I. A. (বৈদিক) ভায়ন্তে > পৰস্মৈপদ ভায়ন্তি। ভয় কৰে, (all are) afraid of

মচ্চুনো—O. I. A. মৃত্যোঃ (ঋ > অ, ত্য > চ্চ তালব্যীভৱন) মচ্চু+ষষ্ঠী একবচন —নো মৃত্যুৰ, death

ভায়ন্তি মচ্চুনো—মৃত্যুক ভয় কৰে, are afraid of death

কত্বা—O. I. A. কৃত্বা (ঋ > অ) কৰি

উপমং কত্বা—তুলনা কৰি, by comparing

হনেয্য—O I. A. হন্যাৎ (পালিত √হন্+এয্য) বধ কৰা উচিত, one should kill

ঘাতয়ে—O. I.A. ঘাতয়েৎ (শেষত থকা 'ৎ' লোপ হোৱাৰ ফলত 'ঘাতয়ে' হৈছে।) বধ কৰোৱা উচিত, should cause to kill

সব্বেসং—O. I. A. সৰ্ব্বেষাম্ (ৰ্ব্ব > ব্ব)
সব্ব+ষষ্ঠী বহুবচন —সং of all, সকলোৰে।

জীৱিতং—জীৱন, the life

পস্স—O. I. A. পশ্য (শ > স, স্য > স্স) চোৱা behold

চিত্তকতং—O. I. A. চিত্ৰকৃতম্ (ত্ৰ > ত্ত, কৃ > ক অৰ্থাৎ ঋ > অ) সজ্জিত, decorated

বিম্বং—পাৰ্থিৱ পুতুলবৎ মাইবা (মূৰ্তি অৰ্থাৎ মানৱ দেহটো)

bubble or image

অককায়ং - O. I. A, অকষ্ > অক+কায় (সন্ধি) ক্ষত যুক্ত বা ৰোগযুক্ত

a body of sores

সমুস্সিতং—O. I. A. সম্—উৎ+শ্ৰিতম্ > সমুচ্ছ্ৰিতম্ > সমুস্সিতং (শ্ > স্সি)

পোন হৈ থকা, upright, erected

বহুসংকপ্পং—O. I. A. বহু সংকল্পম্ (ল্প > প্প, সমীভৱন)

বহু আশাযুক্ত, with many hopes

ধুৱং—ধ্ৰুৱম্ (শব্দৰ আগত থকা যুক্ত ধ্বনি ধ্ৰ > ধ হৈছে),

প্ৰকৃত, real

ঠিতি—O. I. A. স্থিতি (স্থ > ত্থ > থ > ঠ, স্বতঃ মূৰ্দ্ধণ্যীভৱন)

অস্তিত্ব, existance

অপ্পস্সুতা'য়ং—O. I. A, অল্পশ্ৰুতঃ+অয়ম্ (ল্প > প্প, শ্ৰ > স্স),

অপ্পস্সুতো+অয়ং (সন্ধি) <ও+অ=আ

অল্পশিক্ষিত, One with little learning

পুৰিসো—O. I. A, পুৰুষঃ (উ > ই, ষ > স, ঃ > ও)

অয়ং পুৰিসো—এই মানুহজন, this man

বলিবদ্দো—O. I. A. বলীবৰ্দ্দঃ (ৰ্দ্দ > দ্দ)

বলধ, an ox

মংসানি—মাংসানি (অনুস্বাৰৰ আগৰ দীৰ্ঘস্বৰ হ্ৰস্ব হোৱাৰ ফলত মাংসানি > মংসানি হৈছে) মঙহবোৰ, flesh

বড্‌ঢন্তি—বৰ্দ্ধন্তে (ৰ্দ্ধ > ড্‌ঢ, স্বতঃ মূৰ্দ্ধণ্যীভৱন) বড্‌ঢ+পৰস্মৈপদ—অন্তি

বাঢ়ে, grow

পঞ্ঞা—O. I. A. (জ্ঞ > ঞ্ঞ)

জ্ঞান, knowledge

বড্‌ঢতি—বৰ্দ্ধতে, বাঢ়ে, grows

অচৰিত্বা—O. I. A. অচৰিত্বা, পালন নকৰি,

not performing (or obeying)

অলদ্ধা—O. I. A. অলব্ধা, আহৰণ নকৰি, লাভ নকৰি, not acquiring

যোব্বনে—O. I. A, যৌবনে (শেষৰ অক্ষৰত শ্বাসাঘাত পৰা কাৰণে আগৰ অক্ষৰৰ দীৰ্ঘস্বৰ হ্ৰস্ব কৰা হৈছে আৰু ব্যঞ্জন বৰ্ণটো দ্বিত্ব কৰা হৈছে, যৌ > যো, ব > ব্ব, Woolner § 68)

জিণ্ণকোঞ্চা'ৱ -O. I. A. জীৰ্ণ ক্ৰৌঞ্চঃ ইৱ (ৰ্ণ > ণ্ণ, ঔ > ও, ঃ > ও,

ইৰ > 'ৰ, ঈ > ই, § 67) বাঁহকোকো+ইৰ, ও+ই=ৱা
বুঢ়া বগলীৰ নিচিনা, like and old crane

ঝায়তি—O. I. A. ধ্যায়তি (ধ্য > জ্ঝ > ঝ)
ধ্যান কৰে, ponder, brood

খীণমচ্ছে'ৰ—O. I. A. ক্ষীণ মৎস্যঃ ইৰ (?)
(ক্ষ > খ, ৎস্য > চ্ছ, ইৰ > 'ৰ) খীণমচ্ছে—বহুব্রীহি সমাস
কম মাছ থকা বা মাছ নথকা, with very few fishes
(or without fish)

পল্ললে—O. I. A. পল্বলে (ল্ব > ল্ল)
পল্লল+৭মী একবচন —এ
পুখুৰীত বা জলাশয়ত, in a lake or pond

কো—O. I. A. কঃ, কোন, who

পৰো—O, I. A. পৰঃ, অন্য, other, else

সিয়া—O. I. A, স্যাৎ (অন্ত্য 'ৎ' লোপ হোৱাত স্যা > সিয়া, স্বৰভক্তি) আছে,
হোৱা উচিত, হব পাৰে, should be (or can be)

অত্তমা'ৰ—O I. A, আত্মনঃ এৰ > অত্তনো+এৰ (সন্ধি)
নিজকেই, one's own self

সুদন্তেন—O. I. A. সুদান্তেন (যুক্তবৰ্ণৰ আগৰ আ > অ হৈছে, § 67)
সুদন্ত+৩য়া একবচন —এন
ভালকৈ দমন কৰাৰ দ্বাৰা, by controlling well

লভতি—O. I. A. লভতে (আত্মনেপদৰ ঠাইত পৰস্মৈপদ হোৱা কাৰণে 'লভতি'
হৈছে ।) লাভ কৰে, gains

দুল্লভং—O. I. A. দুৰ্লভম্ (ৰ্ল > ল্ল)
পাবলৈ টান, difficult to obtain

উত্তিট্ঠে—O. I. A. উত্তিষ্ঠেৎ (ষ্ঠ > ট্ঠ, 'ৎ' লোপ হৈছে)
উঠা উচিত, one should rise, one should exert oneself

নপ্পমজ্জেয্য—O. I. A. ন প্রমাদ্যেৎ (প+প্র=প্প্র > প্প, আ > অ § 67,
দ্য > জ্জ, তালব্যীভৱন, অন্ত্য 'ৎ' লোপ) নপ্পমজ্জে+এয্য
ভুল হৈ থকা বা প্ৰমত্ত হোৱা উচিত নহয়, one should not
be forgetful of oneself in the the midst cf wordly
pleasure

চৰে—O. I. A. চৰেৎ, পালন কৰা উচিত, should follow

সেতি—O. I. A. শেতে (শ > স,) পৰস্মৈপদ হৈছে।
বাস কৰে, বিশ্ৰাম লয়, rests
অস্মিং লোকে—ইহ লোকত, in this world
পৰম্হি—O. I. A. পৰস্মিন্ (স্ম > ম্হ)
পৰম্হি চ—পৰলোকতো, in the other world as well
কহাপণ—O. I. A. কাৰ্ষাপণ (ৰ্ষ > স্স, কাৰ্ষা > কস্সা § 67, > কহা)
সোণৰ মুদ্ৰা, gold coin
বস্সেন—O. I, A. বৰ্ষেণ (ৰ্ষ > স্স, ণ > ন)
বৰ্ষণৰ দ্বাৰা, by a shower
তিত্তি—O I. A. তৃপ্তি (তৃ > তি), ঋ > ই, প্ত > ত্ত, সমীভৱন)
satisfaction
কামেসু—O. I A. কামেষু (ষ > স) কাম + সপ্তমী বহুবচন —সু
কামনাত (in) desire
বিজ্জতি—O I A. বিদ্যতে (দ্য > জ্জ তালব্যীভৱন)
(বিজ্জতি —পৰস্মৈপদ) হয়, to be
ন তিত্তি কামেসু বিজ্জতি—কামনাৰ তৃপ্তি নহয়,
desires are not fulfilled
অপ্পস্সদা— O. I. A. অল্পস্বাদাঃ (স্ব > স্স)
কম সোৱাদ, having little taste
বিঞ্ঞায়—O. I. A. বিজ্ঞায় (জ্ঞ > ঞ্ঞ)
ভালদৰে জানি, knowing well
জয়ং— পুংলিঙ্গ শব্দ ক্লীবলিঙ্গ হিচাপে ব্যৱহাৰ হৈছে।
বেৰং—O. I. A. বৈৰম্ (ঐ > এ)
শত্ৰুতা, enmity
পসৱতি—O. I. A. প্ৰসৱতি (প্ৰ > প)
জন্ম দিয়ে, gives birth to
উপসন্তো—O. I. A. উপশান্তঃ (শ > স, আ > অ § 67, ঃ > ও),
প্ৰশমিত, one who has pacified one's feelings
হিত্বা—O. I. A. হিত্বা, ত্যাগ কৰি, by leaving
আৰোগ্গ—O. I. A. আৰোগ্য (গ্য > গ্গ, সমীভৱন)
নিৰোগী অৱস্থা, health
সন্তুট্ঠী—O. I. A. সন্তুষ্টি (ষ্ট > ট্ঠ, ি > ী), satisfaction

ঞাতী—O. I. A. জ্ঞাতি (জ্ঞ > ঞ্ঞ > ঞ)

আত্মীয়, relative

পিয়েহি—O. I. A. প্রিয়েভিঃ (প্র > প, ভ > হ)

প্রিয়র সহিত, with the thing (or man) one likes

সমাগছি—O. I. A. সমাগচ্ছি (√গম্ ধাতুর সাদৃশ্যে মাইবা বিসমীভবনর কারণে সমাগছি)

মিলিত হোৱা, to come in contact

অপ্পিয়েহি—O. I. A. অপ্রিয়েভিঃ (প্র > প্প)

অপ্পিয়+ওয়া একবচন —হি

অপ্রিয়র সহিত, with the thing (or man) one dislikes

কুদাচনং—O. I. A. কদাচন (কুত্র, কুতঃ আদি শব্দর 'কু'র সাদৃশ্যে 'কুদাচন' হৈছে)

কুদাচন+ং (ক্লীবলিঙ্গ শব্দর একবচনর সাদৃশ্যত)

ন কুদাচনং—কেতিয়াও, never

পিয়ানং—O. I. A. প্রিয়াণাং

পিয়+ষষ্ঠী বহুবচন —নং

প্রিয়র, of the thing one likes

অদস্সনং—O. I. A. অদর্শনম্ (শ > স, র্শ > স্স, সমীভৱন, ম্ > ং)

নেদেখা, not seeing

অপ্পিয়ানঞ্চ—O. I. A. অপ্রিয়াণাং চ (ণাং চ > নাঞ্চ > নঞ্চ, আ > অ § 67)

অপ্রিয়বো, also of the thing disliked

অক্কোধেন—O. I. A. অক্রোধেন (ক্র > ক্ক, সমীভৱন)

অক্কোধ+ওয়া একবচন —এন

ক্রোধহীনভাব দ্বারা, by absence of anger

কদরিয়ং—O. I. A. কদর্য্যম্ (র্য্য > র্য > রিয়, স্বরভক্তি)

কদরিয়+২য়া একবচন —ং

কৃপণক, (to the) miserly

সচ্চেন—O. I. A. সত্যেন (ত্য > চ্চ, তালব্যীভৱন)

সচ্চ+ওয়া একবচন —এন

সত্যর দ্বারা, by truthfulness

অলিকবাদিনং—O. I. A. অলীকবাদিনম্

মিছলীয়াবাদকক, (to the) liar

ভোতি—O. I. A. ভৱতি (ভ > হ, অব > ও)

হয়, becomes

ভাসতি—O. I. A. ভাষতি, কথা কয়, speaks

খেমী—O. I. A. ক্ষেমী (ক্ষ > খ)

ক্ষমাশীল, ধৈৰ্য্যশীল, forgiving, patient

অবেৰী—O. I. A. অবৈৰী (ঐ > এ)

শত্ৰুহীন, having no enemy

অভয়ো—O. I. A. অভয়ঃ (ঃ > ও)

নিৰ্ভীক, fearless

পৱুচ্চতি—কোৱা হয়, is said

সন্তো—O. I. A. সন্তঃ, সৎলোক, a good man

পকাসেন্তি—O. I. A. প্ৰকাশয়ন্তি (অয় > এ)

প্ৰকাশিত হয়, জিলিকি থাকে, shine

হিমৱন্তো—O. I. A. হিমৱন্তঃ, হিমালয়, The Himalaya

ৱ—O. I. A. ইৱ, নিচিনা, সদৃশ, like

পব্বতো—O. I. A. পৰ্ব্বতঃ (ৰ্ব্ব > ব্ব)

অসন্ত' এত্থ—O. I. A. অসন্তাঃ অত্ৰ (অত্ৰ > এত্থ)

অসন্তা + এত্থ = অসন্ত'এত্থ (সন্ধি)

দুষ্টলোকসকল ইয়াত, here the wicked ones

দিস্সন্তি—O. I. A. দৃশ্যন্তি (ঋ > ই, শ > স, শ্য > স্স)

দেখা যায়, are seen

ৰত্তি—O. I. A. ৰাত্ৰি (ত্ৰ > ত্ত, আ > অ, § 67)

খিত্তা—O. I. A. ক্ষিপ্তা (ক্ষ > খ, প্ত > ত্ত, সমীভৱন)

ৰত্তি-খিত্তা—ৰাতি নিক্ষেপ কৰা, cast at night

সৰা—O I. A. শৰাঃ (শ > স ; বিসৰ্গ লোপ হৈছে)

শৰবোৰ, arrows

মত্তেয়্যতা— সম্ভৱতঃ O. I. A. মাত্ৰেয়তা (ত্ৰ > ত্ত, আ > অ, য > য্য,

শ্বাসাঘাতৰ ফলত দ্বিত্ব হৈছে)

মাতৃৰ প্ৰতি আনুগত্য, obedience to one's mother

পেত্তেয়্যতা— সম্ভৱতঃ O. I. A. পৈত্ৰেয়তা (ঐ > এ)

পিতৃৰ প্ৰতি আনুগত্য, obedience to one's father

সামঞ্ঞতা— সম্ভৱতঃ O. I. A শ্ৰামণ্যতা (শ্ৰ > স, ণ্য > ঞ্ঞ)

শ্ৰমণৰ প্ৰতি আনুগত্য, obedience to Sramana

ব্রম্ভণ এন্তা— সম্ভবতঃ O. I. A ব্রাহ্মণ্যতা (আ > অ,)
ব্রাহ্মণৰ প্ৰতি আনুগত্য, obedience to Brahmin
চক্খুনা—O. I. A. চক্ষুষা (ক্ষ > ক্‌খ)
চক্খু+আ একবচন —না
চকুৰে, by the eye
সমবো—O. I. A. সম্বরঃ, সংযম, restraint
সোত্তেন—O. I. A. শ্ৰোত্ৰেণ, (শ > স, ত্র > ত্ত)
কাণেৰে, by the ear
ঘাণেন—O. I. A. ঘ্ৰাণেণ (শব্দৰ আগত থকা কাৰণে ঘ্ৰ > ঘ)
ঘ্ৰাণৰ দ্বাৰা, by the nose (smell)
জিৱ্হায়—O. I. A. জিহ্বায় (হ্বা > ৱ্হা, বৰ্ণ-বিপৰ্যায়) জিৱ্হা+আ
একবচন—আয়, জিভাৰে, by the tongue
কায়েন—O. I. A. কায়েণ (ণ > ন) শৰীৰেৰে, by the body
বাচায়—O. I. A. বাচায়, বচনেৰে, by the speech
মনসা—O. I. A. মনসা, মনেৰে, by the mind
(বাচা+আ একবচন, মনস্+আ একবচন)
সব্বত্থ—O. I. A সৰ্ব্বত্র (র্ব > ব্ব, ত্র > ত্থ) সকলো ফালেতে, everywhere
যস্স—O. I. A যস্য (স্য > স্স) যাৰ of, whom (whose)
দুক্কটং—O. I. A. দুষ্কৃতম্ (ষ্ক > ক্ক > ক, সমীভৱন, ত > ট, মূৰ্দ্ধণ্যী ভৱন)
বেয়া কাম, evil deeds
সংবুতং—O I. A. সংবৃতম্ (ঋ > উ) সংযত, restrained, controlled
তীহি— O. I.A. ত্রীভিঃ (শব্দৰ আগত থকা ত্ৰ > ত হৈছে, ভ > হ, বিসৰ্গ
লোপ হৈছে) তী+ আ বহুবচন —হি, তিনি, three
ঠানেহি—O. I. A. স্থান (স্থ > থ § 30 > ঠ, মূৰ্দ্ধণ্যী ভৱন)
ঠান+ আ বহুবচন— হি
তীহি ঠানেহি—পমীৰ ঠাইত আ বিভক্তি হৈছে। তিনিও ঠাইত, in all
the three places
ব্ৰূমি—O. I. A. ব্ৰবীমি (ব্ৰুতঃ, ব্ৰুবঃ আদি শব্দৰ সাদৃশ্যত 'ব্ৰূমি' হৈছে।)
মই কওঁ, I say, I call
জটাহি– O. I. A. জটাভিঃ
জটা+ আ বহুবচন—হি, জটাৰ দ্বাৰা, by matted hair
গোত্তেহি—O. I. A. গোত্র (ত্র > ত্ত)

গোত্ত+৩য়া বহুবচন —এহি, গোত্ৰৰ দ্বাৰা, by lineage, ancestry

জচ্চা—O. I. A জাত্যা (ত্য > চ্চ, তালব্যী ভবন, আ > অ, § 67)

জাতিৰ দ্বাৰা, by caste

যম্হি—O. I. A যস্মিন্ (স্ম > ম্হ, অন্ত্য ন্ লোপ হৈছে) য'ত,

যাৰ ভিতৰত, in whom

সচ্চং—O. I. A. সত্যম্, truthfulness

সো—O. I. A. সঃ তেওঁ, he

সো চ—তেৱেঁই, only he

ধম্মং সুচৰিতং—সজ ধৰ্ম্ম, law of virtue

তং দুচ্চৰিতং—অসজ ধৰ্ম্ম, law of sin (that of sin)

ধম্মাচাৰী—ধাৰ্মিক, virtuous

বুব্বুলকং—O. I. A. বুদ্বুদকম্ (দ > দ্ব, সমীভৱন দ > ড় > ল)

বুৰবুৰণি, bubble

পস্সে—O. I. A. পশ্যেৎ (শ্য > স্স, অন্ত্য ৎ লোপ হৈছে)

চোৱা উচিত, one should see

লোকং—জগতখনক, the world

অবেক্খন্তং—O. I. A, অবেক্ষন্তং (ক্ষ > ক্খ)

চায়, looks. views

মচ্চুৰাজা—O. I. A. মৃত্যু (ঋ > অ, ত্য > চ্চ)

মচ্চু+ৰাজা, মৃত্যুৰ ৰজা, যমৰজা king of death

পস্সতি—O. I. A. পশ্যতি (শ্য > স্স)

দেখে, sees

এথ—O. I. A. ইত (পালিত √ই+লোট্ থ=ইথ > এথ)

আহা, come

পস্সথ—O. I. A. পশ্যত (শ্য > স্স) পস্স+লোট্ থ

চোৱা, see

চিত্তং—O. I. A. চিত্ৰম্ (ত্ৰ > ত্ত)

বিচিত্ৰ, চিত্ৰিত, spectacular, painted

ৰাজৰথূপমং—O. I. A. ৰাজৰথ+উপমং (অ+উ=ঊ, পালি সন্ধি)

ৰাজৰথৰ নিচিনা, like a royal chariot

বালা—বাল+১মা বহুবচন —আ

মূৰ্খসকল, the fools

বিসোচতি—দুখ কৰে, grieve

সঙ্গো—O. I. A. সঙ্গঃ, বন্ধন, attachment

বিজানতং—O. I. A. বিজানতাম্

জনাসকলৰ, of those that know

পাপং কতং কম্মং—পাপ কৰ্ম্ম, sin

কুসলেন—O. I. A. কুশলেন, সৎ কাৰ্য্য দ্বাৰা

by good deeds

পিধীয়তি—O I. A. অপিধীয়তে (স্বাসাঘাত নথকা কাৰণে আদি 'অ' লোপ হৈছে ; ধ > ধ, √ধা ধাতুৰ প্ৰভাৱত ;

তে > তি —আত্মনেপদৰ ঠাইত পৰস্মৈপদ হৈছে ।)

ঢাকখাই যায়, নাইকিয়া হৈ যায়, (is) coverd, cancelled

পভাসেতি—O. I. A. প্ৰভাসয়তি (প্ৰ > প, অয় > এ)

পোহৰ কৰে, উজলায়, shines

অব্‌ভা—O. I. A. অভ্ৰাঃ, অভ্ৰাৎ (ভ্ৰ > ব্‌ভ, অন্ত্য বিসৰ্গ বা ৎ লোপ হৈছে)

মেঘৰ পৰা, from cloud

মুত্তো—O. I. A. মুক্তঃ, free

চন্দিমা—O. I. A, চন্দ্ৰমাঃ (ন্দ্ৰ > ন্দ, § 31)

ইমন্—ভাগান্ত অণিমন, গৰিমন্ আদি শব্দৰ সাদৃশ্যত 'চন্দিমন্' শব্দৰ ১মা একবচনত 'চন্দিমা' হৈছে ।

চন্দ্ৰ, the moon

অন্ধভূতো—অন্ধকাৰ, darkened, blinded

তনুক—অলপ, very few

তনুক' এথ—O. I. A. তনুক+অত্ৰ (অত্ৰ > এথ)

very few in this world

বিপস্সতি—O. I. A. বিপশ্যতি (শ্য > স্স)

ভালদৰে দেখে, sees (in a better way)

সকুন্তো—O. I. A. শকুন্তঃ (শ > স, : > ও)

চৰাই, bird

জালমুত্তো—O. I. A. জালমুক্তঃ, free from the net

জালমুত্তো'ৰ—জালমুত্তো+ইৱ (সন্ধি)

সগ্‌গায়—O. I. A. স্বৰ্গায় (স্ব > স, § 30, ৰ্গ > গ্‌গ)

স্বৰ্গলৈ, to heaven

ধম্মং অতীতস্স—O. I. A. ধর্ম্মং অতীতস্য (র্ম্ম > ম্ম, স্য > স্স, সমীভবন)
বিজনে ধর্ম্মক উলঙ্ঘা কৰিছে, One who has disobeyed the rules of religion

মুসা বাদিস্স—O. I. A. মৃষাবাদিনঃ (ঋ > উ, ষ > স)
মুসা বাদি+ষষ্ঠী একবচন —স্স
মিছলীয়া জনৰ, of the liar

জন্তুনো—O. I. A. জন্তুনঃ
জন্তুৰ, of animal

অকাৰিয়ং—O. I. A. অকার্য্যং (র্য্য > রিয়, স্বৰভক্তি)
বেয়া কাম, sin

বিতিণ্ণ পৰলোকস্স—বিতীর্ণ পৰলোকস্য (র্ণ > ণ্ণ, সমীভবন,
তী > তি, § 67, স্য > স্স, সমীভবন)
বিজনে পৰলোক অতিক্ৰম কৰিছে (অৰ্থাৎ যি পৰলোকক ভয় নকৰে)
One who has crossed the thought (or fear) of the next world.

বজন্তি—O. I. A. ব্ৰজন্তি (ব্ৰ > ব, § 30) যায়, go (plural)

হবে—O.I. A. হ বৈ, নিশ্চয়, certainly

নপ্পসংসন্তি—O. I. A. ন+ প্ৰশংসন্তি (ন+প্ৰ > নপ্প ; শ > স)
প্ৰশংসা নকৰে, do not praise

ধীৰো—O. I. A. ধীৰঃ, জ্ঞানী, wise man

অণুমোদমানো—O. I. A অনুমোদমানঃ, অনুমোদন কৰি, প্ৰশংসা কৰি,
rejoicing accepting, praising

পৰথ—O. I. A. পৰত্ৰ (ত্ৰ > থ)
পৰলোকত, in the other world

পথব্যা—O. I. A. পৃথিব্যাঃ (ৃ > অ, সম্ভৱতঃ 'অ' ৰ প্ৰভাৱত ৰৰ সঙ্গতি হৈ ই > অ হৈছে) পৃথিবীৰ, of the earth

একৰজ্জেন—O. I. A. একৰাজ্যেণ (জ্য > জ্জ, ৰা > ৰ, § 67)
একৰজ্জ+ তৃতীয়া একবচন—এন, (তুলনাৰ্থত) একচ্ছত্ৰী ৰাজত্বতকৈ,
in comparision to absolute sovereignty (on earth)

সগ্গস্স—O I. A. স্বৰ্গস্য (ইয়াত ৪ৰ্থীৰ সলনি ষষ্ঠী বিভক্তি ব্যৱহাৰ হৈছে ।)
স্বৰ্গলৈ, to heaven

সব্ব লোকাধিপচ্চেন—O. I. A. সৰ্ব্ব লোকাধিপত্যেন

(ৰ্ব > ব্ব, § 31 ; ত্য > চ্চ ; প > ম)
তুলনাৰ্থত ৩য়া একবচন— এন যোগ হৈছে। ত্ৰৈলোক্যৰ আধিপত্যতকৈ, in comparision to overlordship of the whole world (i.e. the three worlds)

সোতাপত্তিফলং—O. I. A. স্ৰোতাপত্তিফলম্
(স্ৰ > স, § 30 ; ম্ > ং
স্ৰোতলৈ অহাৰ ফল, বৌদ্ধ ধৰ্ম্ম গ্ৰহণ কৰি নিৰ্ব্বাণ লাভৰ পথত প্ৰথম স্তৰ পোৱাৰ ফল, the fruit of the state of coming to the stream (of true religion of Buddhism). the fruit of conversion (to Buddhism)

বৰং— বেচি ভাল, better

নিয়া প্ৰাকৃত

বহুবিধৰ দলীল

বহুবিধৰ দলীলসমূহ চীনীয় তুৰ্কিস্তানৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰা হৈছে। দলীল সমূহৰ ৰচনা কাল খৃষ্টীয় ৩য় শতিকামান বুলি পণ্ডিত সকলে ঠাৱৰ কৰিছে। ইয়াৰ ভাষা প্ৰাকৃত যদিও এইবিধ প্ৰাকৃতক "নিয়া প্ৰাকৃত" ৰূপে অভিহিত কৰা হৈছে। কাৰণ চীনীয় তুৰ্কিস্তানৰ অন্তৰ্গত শানশান নামৰ প্ৰাচীন ৰাজ্যৰ সীমান্তত অৱস্থিত "নিয়া নামে ঠাইৰ বালিত পোত খাই থকা অৱস্থাৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰা কিছুমান প্ৰাচীন লিপিত এই ভাষাৰ নিদৰ্শন পোৱা গৈছে। পণ্ডিতে এই বিধ প্ৰাকৃতক "নিয়া প্ৰাকৃত" বোলা হৈছে। এই "নিয়া প্ৰাকৃত" প্ৰাকৃত ভাষাৰ মধ্য-স্তৰৰ ভিতৰুৱা। খৃষ্টীয় প্ৰথম শতিকাৰ পৰা ৩য় শতিকাৰ ভিতৰত এই ভাষাৰ প্ৰচলন আছিল বুলি ভাষাতাত্ত্বিক সকলে অনুমান কৰে। খৰোষ্ঠী আৰু ব্ৰাহ্মী আখৰেৰে লিখা এই লিপিবোৰত সাধাৰণতে শাসন কাৰ্য্য, ব্যৱসায়-বাণিজ্য আদি বিষয়ৰ কথা লিপিবদ্ধ কৰা হৈছিল। বহুবিধৰ দলীলবোৰ এটা উট বিক্ৰী কৰা বিষয়ৰ দলীল।

ইয়াত "খ্ৰুবৰ্ণ" নামৰ এজন লোকে ৰসিভি ৰসম (প্ৰকৃতি ৰবক ?) নামৰ

এজন মানুহক ভেঙৰ উট বেচা কথা উল্লেখ কৰিছে। দলীল খনত উটটো বিক্রী কৰা সম্বন্ধীয় চুক্তিৰ উল্লেখ কৰিছে।

মূল পাঠ :—

সংবৎসৰে ১০ মহে ৩ দিৱসে ১০ ৪ ৪ ইৎ ক্ষুনমি খোতন মহৰয় ৰয়তিৰয় চিমঝদেৱ বিজিদসিংহস্ত ত কলি।

অস্তি মনুশ মগষগ ৰ্বূর্নর্সে মম তৰ মস্ত্রেদি অস্তি মরি উটঃ ছতুৰগ। সো উটঃ অকিঞ্জু ৰবদি ধহি অথি ভত্রিজু ৰ শো। ত ইৰমি সো উটো বিক্রিমামি মুল্যেম মবে সম্ভ্র অষ্ট ৪ ৪ ১০০০ সুলিগ ৰপিতি ৰধগস্য সগথি। ভস্য উটস্য কিদে ৰপিতি ৰধগে নিৰৰশিজো মুল্যো মবে ধিতু ৰ্বূর্নর্সস্য গ্রজিছ ভধি উৰগছ।

অজি উৰহমি সো উটঃ ৰপিতি ৰধগস্য ছতুৰগঃ সংবৃত্তঃ ৰথ সম সৰমীয়ঃ সর্ব কিচ কৰমীয়ঃ। যো পচেন কলি ভস্য উটস্য কিদে চোদিরতি বিদিরতি বিৰহ উঠবিরবি তেম ছৰ দণ্ড দিমৰি ৰথ ৰৰধৰ্ম স্যাদি।

মৰ ৰলৰত ৰহৰিৱ লিখিহ ৰ্বূর্নর্সস্য অজিৰএরি পুৰহ ....।

অসমীয়া অনুবাদ :—

সম্বৎসৰ ১০, মাহ ৩, দিৱস ১৮ (অর্থাৎ ৰগম সম্বৎসৰৰ ৩য় মাহৰ ১৮শ দিৱসত) খোটান মহাৰাজ ৰাজাধিৰাজ হিনজদেৱ বিজিত সিংহৰ (ৰাজৰ) কালত।

(সেই সময়ত) ৰ্বূর্নর্স নামৰ এজন নাগৰিক আছে, তেওঁ এনেদৰে মন্ত্রণা কৰিছে (অর্থাৎ, কৈছে বা আজ্ঞা দিছে)— মোৰ নিজৰ এটা উট আছে। সেই উটে অভিজ্ঞান ধাৰণ কৰে, (অর্থাৎ, উটটোৰ এটা চিহ্ন আছে) তাত ত্রিশূল আৰু 'পত' অঙ্কিত আছে। (যাহিৰা তাত দৃঢ় ভাবে 'পত' বুলি লিখা আছে।) এতিয়া সেই উটটো মই সুলিগ ৰপিতি ৰধগক (ৰপিতি ৰধগৰ ওচৰত) এহেজাৰ আঠ 'মষা' (১০০৮ মাষং) মূল্যত বেচিছো। সেই উটৰ বাবদ ৰপিতি ৰধগই ৰ্বূর্নর্সক সম্পূর্ণ মূল্য 'মষা' দি ভাগি পাইছে (অর্থাৎ ঋণমুক্ত হৈছে।)।

আজিৰ পৰা সেই উটটো ৰপিতি ৰধগৰ নিজৰ হ'ল। যি কাৰণেৰে

ইচ্ছা কৰে, সকলো কৰাব পাৰে । ইয়াৰ পিছত যেয়ে সেই উট স্থানান্তৰ কৰিব, অন্যথা কৰিব বা (সেই উটৰ কাৰণে) বিবাদ কৰিব তেওঁক ৰাজধৰ্ম অনুসৰি দণ্ড দিয়া হব ।

মই বহুধিবই খ্ৱৰ্নৰ্সৰ অনুৰোধত (সাক্ষীৰ) আগত এই দলীল লিখিলো ।

ইংৰাজী অনুবাদ—

Sambatsara 10, Month 3, day 18th. In the days of Khotan King Rajadhiraj Hinajadeva Bijitasingha.

(At that time) There is a citizen Khvarnarsa by name. He has submitted a petition in this way (like this)—I have a camel of my own. It bears a sign, (on its body) A trident and the word 'animal' (or 'Vaso') is written on it. (or, the word 'vaso' is written boldly on it). Now I am selling that camel at a price 1008 'masas', to suliga vagiti vadhaga. On account of that camel, vagiti vadhaga has paid the full amount of masas and is free of debt.

From today thal camel has become vagiti vadhaga's own (i.e. that animal has become the personal property of vagiti vadhaga) (He) can make it do whatever he wishes. Henceforth whoever moves it from its place, acts contrarily, or quarrels (for it) will be punished according to royal ethics (or, according to law).

I Bahudhiva, am writing this document, in presence (of witness) at the request of Khvarnarsa.

শব্দাৱলীৰ টোকা :—

মৰে—O. I, A. মাস (স > ৰ) (Maze) মৰ+ সমী একবচন—এ
মাহত, in the month of (ইয়াত 'ঝ'টোৰ উচ্চাৰণ z)

দিবঝ (dhivajha)—O. I. A. দিৱস (স > ঝ, ৱ > ব)
দিন, day (i.e. date)

হিনঝ (hinajha)— খোটান উপাধি, kings litle ইয়াৰ সমপৰ্য্যায়ৰ গ্ৰীক
শব্দ "strategos" ।

ছিমস্ব দেব সিংহদেব (?)

ত কলি—O. I. A. তৎ কালে (অন্ত্য ৎ লোপ হৈছে, আ > অ, গোটেইখন লিপিৰ ভিতৰতে 'আ' ৰ ব্যৱহাৰ নাই। এ > ই)
সেই সময়ত, at that time

ৰয়ছিৰয়—O. I. A. ৰাজাধিৰাজ (আ > অ, জ > য়, ধ > ছ)
king of kings

নগৰগ—O. I. A. নাগৰকঃ (আ > অ, ক > গ নাগৰিক, citizen

খুৰ্নস´—মানুহৰ নাম, a proper name

মতেৰ্থি—O. I. A. মন্নয়তি (ন্ন > ত্ত ; অয় > এ ; ত > থ) মন্নয়া দিছে, আৰ্জি দিছে, has submitted a petition

মৰি—O. I. A মম, মোৰ, mine

অত্তৱগ—নিজৰ, own

সো—O. I. A. সঃ, সেই, that

অহিঞ্ঞু—O. I. A. অভিজ্ঞানম্ (ভ > হ ; জ্ঞ > ঞ্ঞ) চিহ্ন, sign, mark

হৰদি—O. I. A. ধৰতি (ধ > হ ; ত > দ) ধাৰণ কৰে, bears

থহি - O. I. A. তস্মিন্ (ত > থ ; স্ম > ম্হ > হ ; অন্ত্য 'ন্' লোপ হৈছে)
তাত, thereon

অখিত—O. I. A. অঙ্কিতম্ (ঙ্ক > খ ; ম্ লোপ হৈছে)

তূৰূ—O. I. A. ত্রিশূলম্ (তূড় ?) (ত > দ ; শ > ৰ ; ল, ম্ লোপ পাইছে)
ত্রিশূল, trident, বা দৃঢ় ভাৱে, in bold script)

অখিত তূৰূ—ত্রিশূলেৰে লিখা হৈছে, বা ত্রিশূলৰ ছবি অঙ্কিত হৈছে।
written by a trident, or a trident is written, or written in bold script

ৰ গো—O. I. A. পশু (প > ৰ, উ > ও) animal

সুলিগ—সম্ভৱতঃ কোনো ব্যক্তি বা ব্যৱসায়। শব্দটো সংস্কৃত 'সৌলিক', 'শৌলিকঃ' বা প্রাকৃত "সোলিক" শব্দৰ পৰা সৃষ্টি হব পাৰে।
পশু বধ কৰোঁতা, slaughterer

ৰগিতি হৰণ—মানুহৰ নাম হব পাৰে নাইবা ব্যৱসায়িক নাম হব পাৰে।
'প্রকৃতি বধক' বুলি যদি ধৰা হয় তেতিয়া হ'লে পশু বধ কৰি জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰোঁতা বুজাব পাৰে।
it may be the proper name of some person or it may mean an occupation of a slaughterer

সগখি—O I. A. সকাশে (ক > গ ; শ > খ ; এ > ই) নিকট, in front of, to

কিদে—O. I. A. কৃতে (ঋ > ই ; ত > দ)
বাবদ কারণে, on account of

নিৰৱশিষো—O. I. A. নিরবশেষঃ (র > ৰ ; ঃ > ও)
সম্পূর্ণ ভাবে, বাকী নৰখাকৈ fully, without leaving any debt

দিন্নু—O. I. A. দত্তঃ (দ > দ ; ত্ত > ন্ন ; অঃ > উ) দিয়া হৈছে, gave, has been given

গ্রহিদু—O. I. A. গৃহীতঃ (গৃ > গ্র ; ঈ > ই , ত > দ , অঃ > উ)
গ্রহণ করিছে, accepted

ঋণি উৱগদু—O. I. A. ঋণি উদ্গতঃ
(দ্গ > ৱ , গ > গ ; ত > দ ; অঃ > উ ঋণ হৈতে, ঋণমুক্ত হৈছে, free from debt, has become free

অজি উৱরি—আজির পরা, from today

যথ—O. I. A. যথা, যিহকে whatever

গম—O. I. A. কাম (ক > গ ; আ > অ) ইচ্ছা, wish desire

গৱনীয়—O. I. A. কমনীয়ঃ

যথ গম গৱনীয়—যিহকে মন যায় তাকেই লগাব পারে to be used at will

পচেন্ন কলি—O. I. A. পশ্চাৎ কালে (?)
ভবিষ্যতে, in future

কিচ—O. I. A. কৃত্যা (ঋ > ই, ত্য > চ্চ > চ অসবর্ণীকরণ)
করিবলগীয়া কাম, works tobe done

চোরিয়ন্তি—O. I. A. চোরয়ন্তি, চোর করে, steals

বিপিয়ন্তি—অন্যথা করে, acts contrarily

বিবদু—O. I. A. বিবাদঃ (আ > অ, ঃ > উ)
বিবাদ, dispute

উঠবিয়রি—O. I. A. উৎপাদয়তি (প > ব > ঠ, দ > র, অয় > ই, ত > র)
উৎপাদন করে, raises

দিজ্জিহি—O. I. A. দাস্যতি (প্রাকৃত √দা + য = দিজ্জ—এই 'দিজ্জ' শব্দর অনু-
করণত দাস্যতি > দিজ্জতি > দিজ্জিত > দিজ্জিহি হোৱা সম্ভব।)
দিয়া হব, would be given

দণ্ড—O. I. A, দণ্ড, শাস্তি, punishment

ভটি—O. I. A. ভটি (ভ > ব)

হব, হোৱা উচিত, will be, should be

ৰজধৰ্মু—O. I. A. ৰাজধৰ্ম্মঃ (আ > অ, ঃ > উ)

ৰজাৰ আইন, royal rule or law

ময়—O. I. A. ময়া, মোৰ দ্বাৰা, by me

দশৱত—দলীল, document

লিখিদু—O. I. A. লিখিতঃ, লিখা হৈছে, has been written

অজিযমধ্রি—O. I. A. অধ্যেষণায় (ষ্য > জ্ঝ > জ > য, এ > ই, অ > ই)

অনুৰোধ ক্ৰমে, at the request of

পুৰতু—O. I. A. পুৰতঃ (ত > দ, ঃ > উ)

আগত, in front of, in the presence of

(এই লিপিখনৰ ভাষাৰ উচ্চাৰণৰ বৈশিষ্ট্য আছে । এই বৈশিষ্ট্য সঠিককৈ ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰি । তথাপি উচ্চাৰণৰ বৈশিষ্ট্যৰ সূচনা কৰাৰ উদ্দেশ্যে কেইটিমান বিশেষ কথা মন কৰিবলগীয়া ।— জ, ঝ, য, ক, আৰু ছ—ইয়াৰ ভিতৰত 'জ' ধ্বনিটো ৰোমান লিপিৰ 'Z'ৰ সমকক্ষ হোৱা সম্ভৱ, আৰু জ, ঝ, ধ্বনি য, জ (z) ধ্বনিৰ সমকক্ষ হোৱা সম্ভৱ বুলি ডাঃ সুনীতি কুমাৰ চেটাৰ্জ্জী আৰু ডাঃ সুকুমাৰ সেন দেৱে অনুমান কৰে ।)

খৰোষ্ঠী ধম্মপদ

অপ্রমাদ বতি — ভিক্ষু বৰ্গ

মধ্য আৰু দক্ষিণ-পূব এচীয়াৰ বৌদ্ধ ধৰ্মাৱলম্বী দেশবোৰত 'ধম্মপদ' নামৰ গ্ৰন্থখনৰ যথেষ্ট প্ৰচলন আছিল । মধ্য এছিয়াৰ খোটান অঞ্চলৰ পৰা পোৱা "ধম্মপদ"খন খৰোষ্ঠী লিপিত লিখিত । এইখনক 'খৰোষ্ঠী ধম্মপদ' নাইবা "খোটান ধম্মপদ" বুলি কোৱা যায় । ইয়াৰ ভাষাটো মধ্য প্ৰাকৃত স্তৰৰ বুলি ঠাৱৰ কৰা হৈছে যদিও আদি প্ৰাকৃত স্তৰৰ অশোকৰ অনুশাসনৰ উত্তৰ-পশ্চিমা উপভাষাৰ লগত ইয়াৰ যথেষ্ট সাদৃশ্য আছে । তদুপৰি নিয়াপ্ৰাকৃতৰ লগতো এই ভাষাৰ কিছু সাদৃশ্য আছে । ইয়াৰ ভাষাটো খ্ৰীঃ ১ম শতিকাৰ

বুলি অনুমান কৰা হৈছে। 'অপ্ৰমাদ বৰ্গ'—ভিক্ষু বৰ্গ'ত অপ্ৰমাদৰ গুণ আৰু ভিক্ষু সকলৰ কৰ্ত্তব্য সম্বন্ধে উপদেশ আছে।

মূল পাঠ—

(১) অপ্ৰমাদ প্ৰশংসতি প্ৰমাদ গৰহিতু সদা।

(২) ছিন-ধৰ্ম ন জেব'স্স প্ৰমাদেন ন অত্থি,
মিচ্ছদিঠি ন সেৱ'স্স ভি'স্স লোক-বড্ঢনো।

(৩) যো চ পুৰ্ব্বে প্ৰমজ্জিত পচ্ছা সো ন প্ৰমজ্জতি,
সো ইম লোক পভাসেতি অভ্ভা মুত্তো ৱ চন্দিমা।

(৪) অবন্দ [illegible] সুকৰ সুখ-[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ন [illegible]।

(৫) অপ্ৰমাদ ৰতিমত সুশীল [illegible] ভিক্ষৱ,
সুসমাহিত-[illegible] [illegible] [illegible]।

(৬) যো ইমস্মি ধৰ্ম বিনয়েই অপ্ৰমত্তো বিহৰিস্সতি,
প্ৰহায় জাতি-সংসাৰ দুক্খস্স [illegible]।

(৭) ত ৱ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible],
অপ্ৰমাদ ৰত [illegible] [illegible] [illegible]।

(৮) প্ৰমাদ পৰিৱজ্জেত্বা অপ্ৰমাদ ৰত [illegible]
ভাৱেথ কুশল ধৰ্ম [illegible] [illegible] [illegible]।

(৯) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

(১০) অপ-লেভো চ যো ভিক্ষু [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

(১১) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible] ভিক্ষু [illegible] পৰিহৰতি।

(১২) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible] ভিক্ষু [illegible] ন পৰিহৰতি।

(১৩, ১৪) ন [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ন [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible] ন,
[illegible] [illegible] [illegible],
ভিক্ষু [illegible] [পৰি] [illegible] [illegible]।

(১৫) ন ভিখু তৱদ হোতি যৱদ ভিক্খতি পৰ,
বিশ্প ধৰ্ম্ম সমদ'ই ভিখু হোতি ন তৱদ।

(১৬) যো ছ বহেত্তি পৰণ ৰদৰ ব্ৰহ্ম-চ্ৰিয়ৱ,
সংখ'ই চৰতি লোকে সো হু ভিক্ষু হু ৱুচতি।

(১৭) মেত্ৰ-বিহৰি যো ভিক্ষু প্ৰসন্ন বুধ-শাসনে,
ছুৰ্ণতি পৰক ধৰ্ম্ম ক্ৰম-পত্ৰ ব মছুক।

(১৮) মেত্ৰ-বিহৰি যো ভিক্ষু প্ৰসন্ন বুধ-শাসনে,
পতিবিন্ধু পদ শান্ত সংখাৰোপশম সুখ।

অসমীয়া অনুবাদ –

(১) (মানুহে) অপ্ৰমাদক প্ৰশংসা কৰে, প্ৰমাদ সদায় গৰ্হিত (অৰ্থাৎ নিন্দনীয়)।

(২) হীন ধৰ্ম্ম সেৱা নকৰিবা, প্ৰমাদৰ সৈতে বাস নকৰিবা, মিথ্যা দৃষ্টিত হোমাৰ ৰুচি হোৱা অনুচিত, মানুহৰ মাজত বৰ বেচি চকুত লগা হোৱা অনুচিত (অৰ্থাৎ, ঐশ্বৰ্য্য বিভূতি, দম্ভ অহঙ্কাৰ আদি পাৰ্থিৱ সম্পদেৰে আমাতকৈ উচ্চ স্তৰৰ হোৱা অনুচিত)।

(৩) যি লোক পূৰ্ব্বতে কামনা-বাসনাত লিপ্ত হয় (আছিল), পিছত লিপ্ত নহয় (অৰ্থাৎ, পিছত তাৰ পৰা মুক্ত হয়) তেওঁ মেঘমুক্ত সূৰ্য্যৰ দৰে এই জগতখন দীপ্তিমান কৰে।

(৪) অৰ্হৎ হোৱা (অৰ্থাৎ, পৰম সুখ লাভৰ উপযুক্ত হোৱা), নিষ্ক্ৰমণ কৰা (মায়া-মোহ আদি অতিক্ৰম কৰা), নিজকে বুদ্ধ-শাসনৰ লগত (বৌদ্ধ ধৰ্ম্মৰ নিয়ম-নীতিৰ লগত) যুক্ত কৰা। (এইদৰে) মৃত্যুৰ সৈন্যক দূৰীভূত কৰা—হাতীয়ে খাগৰীৰ ঘৰ নিশ্চিহ্ন কৰাৰ দৰে।

(৫) হে ভিক্ষুসকল, তোমালোক অপ্ৰমত্ত হোৱা, স্মৃতিমন্ত আৰু সৎ স্বভাৱৰ হোৱা। সুসমাহিত সংকল্পযুক্ত সৎ স্বভাৱক (নিজৰ চিত্তক) ৰক্ষা কৰা।

(৬) যি এই ধৰ্ম্ম গ্ৰহণ কৰে, তেওঁ অপ্ৰমত্ত হৈ বিচৰণ কৰে, জন্ম আৰু সংসাৰৰ পৰা মুক্ত হৈ দুখৰ অন্ত কৰে।

(৭) তোমালোকে ইয়াত যিমান সমাগত হৈছা (সেই) তোমালোকক কওঁ— তোমালোকৰ মঙ্গল হওক, অপ্ৰমাদত ৰত হোৱা আৰু ধৰ্ম্ম ভালদৰে জানি লোৱা।

(৮) প্ৰমাদক পৰিত্যাগ কৰি সদায় অপ্ৰমাদত ৰত হোৱা। ক্লেশ-ক্ষেত্ৰ প্ৰাপ্তিৰ উদ্দেশ্যে কুশল ধৰ্ম্ম পৰায়ণ হোৱা।

(৯) নিজৰ লাভক বেছি ঘৃণা দিয়া অনুচিত, আনৰ (লাভৰ) প্ৰতি স্পৃহা অনুচিত। যি ভিক্ষুৱে আনৰ লাভৰ প্ৰতি স্পৃহা কৰে, তেওঁ সমাধি লাভত (প্ৰজ্ঞা লাভত) সক্ষম নহয়।

(১০) অলপ লাভ হ'লেও যি ভিক্ষুৱে নিজৰ লাভক উপেক্ষা নকৰে, তেনে পবিত্ৰ জীৱিকা-যুক্ত, অতন্দ্ৰিত (অৰ্থাৎ, সজাগ) জনক দেৱতায়ো প্ৰশংসা কৰে।

(১১) কামনাত তৃপ্তি পোৱা, কামনাত ৰত, কামনাক সদায় চিন্তা কৰা, কামনাক অনুসৰণ কৰা ভিক্ষুজন সত্ ধৰ্মৰ পৰা অপসৃত হয় (বা নিজৰ ধৰ্মৰ পৰা অপসৃত হয়।)

(১২) ধৰ্মত তৃপ্তি পোৱা, ধৰ্মত ৰত সদায় ধৰ্ম চিন্তা কৰা, ধৰ্মক অনুসৰণ কৰা ভিক্ষু সত্ ধৰ্মৰ পৰা বিচলিত নহয়।

(১৩-১৪) হে ভিক্ষু যদিও তুমি শীলব্ৰত, যদিও বহু জ্ঞান লাভ কৰিছা, সমাধি লাভৰ দ্বাৰা আৰু নিৰ্জন শয়নৰ দ্বাৰা যদিও তুমি সকলো সাধাৰণৰ অনুপ-লব্ধ নৈষ্কৰ্ম্য সুখ লাভ কৰিছো বুলি ভাবা, তথাপিও কলুষ (পাপ) ক্ষয় প্ৰাপ্ত নোহোৱালৈকে (নিজক) বিশ্বাস নকৰিবা।

(১৫) আনৰ পৰা ভিক্ষা খোজাৰ বাবেই ভিক্ষু নহয় (ভিক্ষু হব নোৱাৰি), বিষ ধৰ্ম (বা সম্পূৰ্ণ ধৰ্ম) গ্ৰহণ নকৰালৈকে ভিক্ষু হব নোৱাৰি।

(১৬) যাৰ পাপ প্ৰক্ষালন হৈছে, যি ব্ৰহ্মচাৰী, ব্ৰহ্মচৰ্য্যাৰে, বিবেকেৰে সকলো কথা ভালকৈ জানি ইহলোকত বিচৰণ কৰে, তেওঁকহে ভিক্ষু বুলি কোৱা হয়।

(১৭) যি ভিক্ষুৱে মৈত্ৰী ভাৱেৰে বাস কৰে (অথবা, যিজনে মৈত্ৰী ভাৱত আনন্দ লাভ কৰে), বুদ্ধ শাসনত (অৰ্থাৎ বৌদ্ধ ধৰ্মৰ নীতি-নিয়মত) আনন্দিত হয়, তেওঁ ধৰ্মৰ দ্বাৰা পাপক দূৰলৈ নিক্ষেপ কৰে, যিদৰে বতাহে গছৰ পাত নিক্ষেপ কৰে।

(১৮) যি ভিক্ষুৱে মৈত্ৰী ভাৱেৰে বাস কৰে (অথবা যিজনে মৈত্ৰী ভাৱত আনন্দ লাভ কৰে), বুদ্ধ শাসনত প্ৰসন্ন হয়, তেওঁৰ সংস্কাৰ সমূহ উপশম হয় আৰু তেওঁ শান্ত সুখ লাভ কৰে।

ইংৰাজী অনুবাদ :-

1. People praise vigilance (or thoughtfulness) thoughtlessness is always blameworthy.
2. Do not follow mean religion, you should not live in

association with thoughtlessness, you should not have liking for Mithyadristi (false doctrine), do not be too prominant among people.

3. He who was forme ly thoughtless and became thougtful afterwards, illumines this world like the sun free from clouds

4. Be an 'arhat' (worthy), Cross over (the worldly desires), associate yourself with the doctrine of Buddhism. (Thus) shake off the soldiers of death, like a house of reeds thrown away by an elephant.

5 O bhikku, be vigilant, be the possessor of good memory, be of good character control your wishes (or, thoughts) and protect your mind (or, protect your nature which is controlled and has determination.)

6. One who accepts this religion, moves about with vigilance ; brings an end to sorrow by becoming free from the cycle of birth and life.

7. Then, I say to you, who are assembled here, hail to you, be devoted to vigilance, know well the honest religion.

8. Be. devoted to religion by discarding thoughtlessness, for the realisation of the unattainable devote yourself to honest religion.

9. One should not overvalue one's own gains, nor be jealous of other's (gains). The bhikkhu who is desirous of other's gain is unable to attain tranquillity (or the state of deep contemplation).

10. The bhikkhu who does not overvalue his gain, though little, such a person, who has a clean living and is alert, is praised even by the Gods.

11. The bhikkhu who takes pleasure in carnal desire, who is devoted to desire, who always thinks of

desire (pleasure), who follows desire, moves away from honest religion.

12. The bhikkhu who takes pleasure in dharma, who is devoted to dharma, who follows dharma, never slips away from dharma (religion i.e. Buddhism).

13-14. Not only by good conduct nor even by much of knowledge, nor by attaining meditative calm, even by sleeping solitarily, have we reached the happiness of release unattainable for the common people, (by thinking so) O bhikkhu, do not trust yourself until the destruction of defilement. (or, O bhikkhu do not trust yourself until the destruction of sins, by thinking 'we have attained unattainable happiness'.)

15. One is not bhikkhu simply because he begs alms from others. One can not be a (or, is not a) bhikkhu until one accepts the whole law.

16. One whose sins are purged, who leads a pure life, who is an adhearent of brahmacarya (or, who is chaste, he who moves in this world by knowing well (or, by acquring sound knowledge), he is called a bhikkhu (mendicant).

17. The bhikkhu who lives in friendliness (or, who is pleased in the state of friendliness), who is happy with the doctrine of Buddha, throws away the evil as the wind throws away the leaves of the tree.

18. The bhikkhu who lives in friendliness (or, who is pleased in friendliness), who is pleased with the doctrine of Buddha, his bodily existance comes to rest and he attains calm happiness.

শব্দাবলীর টীকা:

বণ্ণেতি—O. I. A. বর্ণয়তি (পদের মাঝের 'র' লোপ হয়েছে । ণ > ণ)
প্রশংসা করে, praises.

গৰহিতু—O. I. A. গৰ্হিতঃ (ৰ্হ > ৰহ, স্বৰভক্তি ; অন্ত্য ঃ > উ)
নিন্দিত, blameworthy

শদ—O. I. A. সদা (স > শ ; অন্ত্য আ > অ)
সদায়, always

শেৱ'অ—সম্ভৱতঃ O. I. A. সেৱয়েৎ > সেৱেত > শেৱেঅ > শেৱ'অ
(স > শ, স্বৰমধ্যস্থ 'ত' লোপ হৈছে)
সেৱা কৰা (বা গ্ৰহণ কৰা) উচিত one should adopt (or serve)

শৱসি—O. I. A. সম্বসেৎ > সংৱসেৎ (স > শ ; 'ং' লোপ হৈছে : অন্ত্য 'ৎ' লোপ হৈছে ; এ > ই)
সঙ্গত থকা উচিত, one should associate

মিছদিঠি—O. I. A. মিথ্যাদৃষ্টি (থ্য > চ্ছ ; আ > অ ; ঋ > ই , ষ্ট > ট্ঠ > ঠ) মিথ্যা দৃষ্টি, false doctrine

ৰোয়'অ—O. I. A ৰোচয়েৎ (চ লোপ হৈ তাৰ ঠাইত 'য়' হৈছে। অন্ত্য 'ৎ' লোপ হৈছে) ৰুচি হোৱা উচিত, one shold have liking for

হি'অ—O. I. A. স্যাৎ (স্য > হিয়, স্বৰভক্তি ; অন্ত্য 'ৎ' লোপ হৈছে)
হোৱা উচিত, should be

ন ৰোয়' অ—ৰুচি হোৱা অনুচিত।

ন হি'অ—হোৱা অনুচিত

লোক-বঢ়াণো—O.I. A. লোক বৰ্দ্ধনঃ (র্দ্ধ > ঢ় ; ঃ > ও)
মানুহৰ মাজত চকুত পৰা, আনতকৈ উচ্চতৰ হোৱা,
to be prominant among people

হু—O. I. A. তু, আকৌ, কিন্তু, again, but

পুবি—O. I. A. পূৰ্ব্বে (ৰ্ব > ব্ব > ব : দীৰ্ঘ ঊ > উ § 67, এ > ই)
আগতে, formerly

প্ৰমজতি—O. I. A. প্ৰমাদ্যতি (দ্য > জ্জ, তালব্যীভৱন জ্জ > জ ; আ > অ, § 67)
লিপ্ত হোৱা, involved.

পছ—O. I. A. পশ্চাৎ (শ্চ > চ্ছ > ছ ; 'ৎ' লোপ ; আ > অ)
পিছত, afterwards

ওহাশেই—O. I. A অৱভাসয়তি (অৱ > ও ; ভ > হ , স > শ ; অয় > এ ; ত > ই) পোহৰ কৰে, ilumines

অত—O. I. A. অত্রাৎ (ত্র > ত্ত > ত; 'ৎ' লোপ; আ > অ)
মুত্তো—O. I. A. মুক্তঃ (ক্ত > ত্ত > ত ; ঃ > ও) মুক্ত, free
সুবি'উ—O. I. A. স্বর্গ্যাঃ (র্গ্যা > বিঅ, স্বরভক্তি ;
উ > উ > ; ঃ > উ)
অরহথ—O. I. A. অর্হৎ (র্হ > রহ স্বরভক্তি ; অরহ + লোট্থ = অরহথ
(তুমি) অর্হত হোৱা, উপযুক্ত হোৱা be deserving
নিখমথ—O. I. A. নিষ্ক্রাম (ষ্ক্র > ক্ক > ক্খ > খ ; আ > অ)
নিখম + লোট্থ = নিখমথ > নিখমথ) অতিক্রম কৰা, cross over
ধুণথ— দূৰলৈ নিক্ষেপ কৰা, shake off, throw off
মচুনো—O. I. A. মৃত্যোঃ (ত্য > চ্চ > চ, তালব্যীভৱন, ঋ > অ)
মচু + ষষ্ঠী একবচন — নো মৃত্যুৰ, of death
সেন— O. I. A সেনা (ন > ন ; আ > অ)
নড়ঘৰ—নল খাগৰীৰ ঘৰ, a house of reeds
কুঞ্জৰ—O. I. A. কুঞ্জরঃ (ঞ্জ > ঞ্জ, ঞ্জ > ঞ্জ) হাতী, elephant
সতিমত—.O. I. A. স্মৃতিমন্তঃ (স্ম > স ; ঋ > অ ; ন্ত > ন্ত > ত > ত)
স্মৃতিমন্ত, possessor of good memory
হোহ্— O I. A. ভবতু (অব > ও ; ত > হ) হোৱা, be
ভিক্খবে—হে ভিক্ষুসকল, O bhikkhu
সংকপ— O. I. A. সংকল্পাঃ (স > স ; ল্প > প্প > প ;
ল্প > প্প > প ; আ > অ ; বিসর্গ লোপ হৈছে)
সংকল্প, wishes, thoughts, determination
সুসমহিত—O. I. A. সুসমাহিত (স > স, আ > অ, ত > ত)
Controlled, calm
সচিত—O. I. A. সংচিত্তম্ বা স্বচিত্তম্ (স > স, 'ং' লোপ হৈছে ;
ত্ত > ত ; অন্ত্য 'ম' লোপ হৈছে।)
সংচিত্ত বা নিজৰ চিত্ত, good nature or own mind.
অনুৰখথ—O. I. A. অনুৰক্ষ (ক্ষ > খ)
অনুৰখ + লোট্ থ = অনুৰখথ > অনুৰখথ
ইমস—O. I. A. অস্য (M. I. A. ইমস্স)
ইয়াৰ, of this
লিপ'ই—গ্ৰহণ কৰি, by accepting
লিখিতি—সম্ভৱতঃ O. I. A. লিখিতি > লিখিতি

বিচৰণ কৰে, moves

(যাইবা বিকসতি, বিকশিত হয়, blooms)

প্রহ'ই—O. I. A. প্রহায়, এৰি, মুক্ত হৈ,

leaving, becoming free

জাতি সংসাৰ—O. I. A. জাতি-সংসাৰম্

continuity of births, cycle of birth and death

দুখন্তম—O. I. A. দুঃখস্যান্তম্ (বিসর্গ লোপ হৈছে ; স্য > স্স > স, আ > অ

ন্ত > ং, ত > ন্ত > দ ; অন্ত্য ম্ লোপ হৈছে)

দুখৰ অন্ত, end of sorrow

কৰিষদি—O. I. A. কৰিষ্যতি

কৰিব, will do

বদমি—O. I. A. বদামি (আ > অ)

মই কওঁ, I say

ভদ্রং বঃ—ভদ্রম্ বঃ, মঙ্গল হওক (স্বাগতম)

hail to you

যবন্তেথ—O. I. A. যাবৎ অত্র (অত্র > M. I. A. এথ > এথ)

সমকদ—O. I. A. সমাগত (স > শ, গ > ক, ত > দ)

যবন্তেথ সমকদ—যি সকল ইয়াত সমাগত হৈছে, those who are

assembled here

ভোথ—O. I. A. ভৱথ (অৱ > ও, থ > থ)

হোৱা, be

অপ্রমদ বহ ভোথ—তুমি অপ্রমাদত ৰত হোৱা,

be devoted to vigilance

সধমি—O. I. A. সদ্ধর্মে (স > শ, দ্ধ > দ্ধ > ধ, এ > ই)

সৎ ধর্মত, in honest religion

সুপ্রবেদিতি—O. I. A. সুপ্রবেদিতে (ত > দ, এ > ই)

ভালদৰে জানি লোৱা, to know well

পলিবজেতি—O. I. A. পৰিবর্জ্জয়িত্বা (র্জ > জ্জ > জ, অয় > এ, ক্ত্বা

প্রত্যয়ৰ ঠাইত 'তি' হৈছে)

এৰি, by leaving (discarding)

যোগ-ক্ষেমম—O. I. A. যোগ-ক্ষেমস্য (গ > ক, স্য > স্স > স > ম)

দুর্লভ বস্তু লাভ কৰা, to be able to attain the un-

attainable and to retain it

প্ৰত'অ—O. I. A. প্ৰাপ্তয়ে, পাবলৈ, for the realisation of

অলব্হ—O. I. A. স্বলাভম্ (স্ব > স > অ, ভ > ব্হ, : > উ)

২য়া একবচনৰ ঠাইত ১মা একবচন হোৱা কাৰণে

স্বলাভম্ > স্বলাভঃ > অলব্হ

নিজৰ লাভ, gain of one's own

নদিমঞে'অ—O. I. A. নাতিমন্যেত (আ > অ, ত > দ, ন্য > ঞ্ঞ > ঞ,

ত লোপ হৈ 'অ' হৈছে)

বেছি মূল্য দিয়া অনুচিত, one should not overvalue

নঞেষ – O. I. A. নান্যেষাম্ (আ > অ, ন্য > ঞ্ঞ > ঞ, ম্ লোপ হৈছে)

আনৰ নহয়, not of others

পিহ'ও—O. I. A. স্পৃহয়ন্ (স্প > প, য > ই, অন্ত্য ন্ লোপ হৈছে)

স্পৃহা, coveting, jealous

সমধি—O. I. A সমাধি, tranquillity

নধিগছদি - O. I. A. ন অধিগচ্ছতি (নাধিগচ্ছতি)

গ > ধ ; আ > অ ; চ্ছ > ছ ; ত > দ)

লাভ কৰিব নোৱাৰে, নেপায

does not attain, does not get

হু— O. I. A. খলু (খলু > খু > হু > হু) বাস্তৱিকতে, indeed

শুধজিব—O. I. A. শুদ্ধাজীবম্ (দ্ধ > ধ ; ঈ > ই অন্ত্য 'ম্' লোপ হৈছে)

পৱিত্ৰ জীৱিকাযুক্ত, clean leaving, having a clean livelihood

কমৰতু—কামনাত আনন্দ লাভ কৰা

one who takes pleasure in carnal desire

কমৰহু—কামনাত ৰত, devoted to desire

অণুবিচিন্ত'ও—O. I. A. অনুবিচিন্তয়ং (ন > ণ > ণ ; য > ও ;

অন্ত্য 'ং' লোপ হৈছে।

চিন্তা কৰা, to think

অণুৰবো—O. I. A. অনুস্মরং (ন > ণ অনুসৰণ কৰা, to follow

সধৰ্ম—O. I. A. স্বধৰ্মাৎ (বা সদ্ধৰ্মাৎ)

(স্ব > স > অ ; ৰ্ম > ৰ্ম ; অন্ত্য 'ৎ' লোপ হৈছে ; আ > অ)

নিজৰ ধৰ্মৰ পৰা, (সৎ ধৰ্মৰ পৰা), from one's own

religion, (good religion)

পবিহয়বি—বিচ্যুত, অপসৃত হোবা to move away

শিল-বৰ—O. I. A. শীলব্রত, one who practises good conduct
(or O. I. A. শীলবন্ত, one possessing good conduct)

মত্রেণ—O. I. A. মাত্রেণ (আ > অ)

শিল-বৰ-মত্রেণ কেৱল শীলব্রত হোৱাৰ দাৰা, only by practising good c nduct, only being possessed of good conduct

বহো-যুকেণ—O.I.A. বহু-ঔৎসুক্যেণ (ঔ > ও ; উ+ও=ও; স > য ; ক্য > ক > ক) বহু জ্ঞানেৰে, by much knowledge

মপি—O. I. A. মমাকু, তথাপি, even

সমধি-লভেণ—O. I. A. সমাধি লাভেণ । সমাধি লাভৰ দাৰা, by attaining meditative calm

বিৱিত-শয়ণেণ—O. I. A. বিৱিক্ত-শয়নেণ (ক্ত > ত্ত > ত) নির্জন শয়নৰ দাৰা, by sleeping solitarily

ফুষমু—O. I, A. স্পৃশামঃ (স্প > প্‌ফ > ফ ; ঋ > উ ; শ > ষ ; আ > অ ; ঃ > উ) আমি স্পর্শ কৰিছো, আমি পাইছো, we have touched, we have reached

নেখম-সুখু—O. I. A. নৈষ্কর্ম্য সুখম্ (ঐ > এ ; ষ > ক্‌খ > ; র্ম্য > ম্ম > ম ; অন্ত্য 'ম্' লোপ হৈছে) বন্ধনহীন সুখ, happiness of release

অপ্রথ জন—O. I. A. অপৃথক্ জন (পৃ > প্র ; থ > থ, ঘোষীভৱন ; ক্ লোপ হৈছে, সাধাৰণ মানুহ common people

সেৱিব—O. I. A. সেৱিত (ন > ব ; ত > ব, ঘোষীভৱন)

অপ্রথ জন সেৱিব—সাধাৰণ লোকে ভোগ কৰা (সর্ব্ব সাধাৰণৰ দুর্লভ— এনে অর্থহে প্ৰকাশ কৰিছে) used (or, enjoyed) by the common people (in the sense of— 'unattainable for the common man')

অসৱ ক্ষয়ে—O. I. A. আসৱ ক্ষয়ম্ (আ > অ ; অন্ত্য 'ম' লোপ হৈছে) কলুষ বা পাপ ক্ষয় destruction of sin

বিশ্‌পষম্—O. I. A বিশ্বাসম্ (শ্ব > শ্‌প ; স > ষ)
বিশ্বাস, trust

বিশ্‌পষম্ ন পদি—বিশ্বাসযোগ্য নহয়, not trustworthy

অপ্ৰত্তে—O. I. A. অপ্রাপ্তঃ (প্ত > ত্ত, সমীভৱন > ত্ত, বিসর্গ হৈছে

'এ' হৈছে ।)

প্ৰাপ্ত নোহোৱাকৈ, নোপোৱাকৈ, not having obtained

তৱৰ—O. I A. তাৱৎ (আ > অ, ৎ > ত > ৰ)

তেতিয়ালৈকে, till then

যৱৰ—O. I. A. যাৱৎ, যেতিয়ালৈ, as long as

বিশ্‌প—O. I. A. বিশ্বক (Visvak) সকলোফালে, সম্পূৰ্ণভাৱে

on all sides, completely, the whole law *

অসৰ'ই—O. I. A. সমাদায় (স > অ, আ > অ) ল্যপ্ প্ৰত্যয়ৰ ঠাইত —ই যোগ হৈছে ।

গ্ৰহণ কৰি, by accepting

বহেত্তি—O. I. A. বাহয়িত্বা, (ক্ত্বাচ্ প্ৰত্যয়ৰ ঠাইত ত্বা > ত্তা > ত্তি)

খেদাই দি, প্ৰক্ষালন কৰি, having been purged of

পৰণ—O. I. A. পাপানাম্ (আ > অ, ন > ণ, মধ্যস্থ প > ৰ)

পাপসমূহৰ, of the sins

বৰৱ—O. I. A. ব্ৰতবান্ (আদিস্থানৰ ব্ৰ > ব, § 30 ত > ৰ, ঘোষীভৱন ; আ > অ, অন্ত্য ন্ লোপ হৈছে)

শুদ্ধাচাৰী, one who leads a pure life

ব্ৰহ্ম-চিৰৱ—O. I. A. ব্ৰহ্মচৰ্য্যবান্ (হ্ম > ম, চৰ্য্য > চৰিয়, স্বৰভক্তি > চৰ্‌- চিয় > চিৰ, আ > অ, অন্ত্য ন্ লোপ হৈছে)

পবিত্ৰ জীৱন-যাপন কৰোতা,

one who leads a chaste life

সগই—O. I. A. সংখ্যায় (মধ্যস্থানৰ 'ং' লোপ হৈছে, খ্য > ক্খ > খ > ঘ, ঘোষীভৱন, ঘ > গ, অল্পপ্ৰাণীভৱন) ল্যপ প্ৰত্যয়ৰ ঠাইত 'ই' হৈছে ।

ভালদৰে জানি, having understood

বুচ্চতি—O. I. A. উচ্যতে (উ > বু, চ্য > চ্চ > চ, ত > ৰ, আত্মনেপদৰ ঠাইত পৰস্মৈপদ হৈছে)

কোৱা হয়, is called

চৰতি—O. I. A. চৰতি

বিচৰণ কৰে, moves about

মেত্ত বিহৰি—মৈত্ৰী ভাৱেৰে বাস কৰে, বন্ধুত্বত আনন্দিত হয়,

lives in friendliness, pleased in the state of friendliness

পসণ্ণু—O. I. A. প্ৰসন্নঃ (ন্ন 7 ণ্ণ, বিসৰ্গৰ ঠাইত 'উ' হৈছে)
আনন্দিত, happy

বুধ-শশণে—বৌদ্ধধৰ্মৰ আচাৰ-নীতি, doctrine of the Buddha

ধুণদি—O. I. A. ধুনোতি (ধ 7 দ, অল্পপ্ৰাণীভৱন, ত 7 দ, ঘোষীভৱন)
দলিয়াই দিয়ে, shakes off, throws off

পৱক—O. I. A. পাপকম্ (স্বৰমধ্যস্থ প 7 ৱ, অন্ত্য 'ম্' লোপ হৈছে ।)
পাপ, sin

মহুক—O, I. A. মাৰুতঃ (আ 7 অ, অন্ত্য বিসৰ্গৰ ঠাইত উ, ত > দ)
মাৰুতঃ > মৰুদু > মহুক, বৰ্ণ-বিপৰ্যয়)
বতাহ, wind

পড়িবি'ন্ধু—সম্ভৱতঃ O. I. A. 'প্ৰতিবিম্বন্' শব্দৰ পৰা সৃষ্টি হৈছে । (আদি-স্থানৰ প্ৰ > প, § 30, ত 7 ড়, মূৰ্দ্ধণ্যীভৱন, ম্ব > ম্ভ > ন্ভ > ন্ধু)
লাভ কৰি, by gaining

শদ—O. I. A. শান্তম্ (আ > অ, ন > ং, ত > দ, অন্ত্য 'ম্' লোপ হৈছে)
শান্ত, quiet

জগ'ৱৰো শমু—O. I. A. সংস্কাৰোপশমম্ (স > জ, অনুস্বাৰ লোপ হৈছে, প > ৱ, অন্ত্য 'ম্' লোপ হৈছে, স্ক > স্খ > খ > ঘ, ঘোষীভৱন ঘ > গ, অল্পপ্ৰাণীভৱন)
জগৰোৱশমু > জগৱৰোশমু, বৰ্ণ-বিপৰ্যয়, জন্ম-মৃত্যুৰ চক্ৰৰ পৰা মুক্তি. discontinuation of attributes, discontinuation of the cycle of birth and death

সুহ—O. I. A. সুখম্ (খ > হ, ম্ লোপ হৈছে)
সুখ, happiness

মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃত সাহিত্য

গাহা সত্তসঈ

অন্ধ্ৰদেশৰ সাতবাহন বংশীয় এজন ৰজাৰ নাম আছিল হাল । গাহা

সত্তসঈ (গাথা সপ্তশতী) নামৰ বিখ্যাত কাব্য সংকলন খনৰ সংগ্ৰাহক এওঁৱেই আছিল। এওঁৰ ৰাজত্বকাল সম্বন্ধে সঠিককৈ জনা নেযায়। গাহা সত্তসঈ – কাব্য কোষখন খ্ৰীষ্টীয় ১ম শতিকাৰ পৰা ৭ম শতিকাৰ ভিতৰত ৰচিত বুলি পণ্ডিত সকলে অনুমান কৰে। এই গ্ৰন্থখনিত নৃপতি হালৰ কবিতাৰ উপৰি প্ৰৱৰসেন, গুণাঢ্য, মিত্ৰজ আদি প্ৰাকৃত ভাষাৰ বহুতো প্ৰখ্যাত কবিৰ কবিতা আছে। মূল পুথিখনত সাত শ কবিতা আছিল। সেই বাবেই পুথিখনৰ নাম গাহা সত্তসঈ বা গাথা সপ্তশতী। ইয়াৰ গাথা বা কবিতাবোৰ মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃত ভাষাত আৰ্য্যা ছন্দত ৰচিত। মাজে মাজে অপভ্ৰংশৰ প্ৰভাৱো কিছু দেখা যায়। উপমা, ৰূপক আদি অলঙ্কাৰ শোভিত, ধ্বনি প্ৰধান এই কাব্য সংকলনখন প্ৰাকৃত ভাষাৰ ভিতৰত সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ বুলিব পাৰি। ইয়াৰ প্ৰায় ভাগ কবিতাই শৃঙ্গাৰ ৰসাত্মক। তাৰে কেইটিমান ইয়াত দিয়া হৈছে।

মূল পাঠ : -

(১) সহি ঈৰিসি চ্চিঅ গঈ মা ৰুব্বসু তংসৱলিঅমুহঅন্দং,
এআণং ৱালৱালুঙ্কিতন্তুকুড়িলাণং পেম্মাণং।

(২) ৰন্ধণকম্মণিউণিএ মা জূৰসু ৰত্তপাড়লসুঅন্ধং
মুহ মাৰুঅং পিঅন্তো ধুমাই সিহী ণ পজ্জলই।

(৩) অম্মঅম্মঅ গঅণসেহৰ ৰঅণিমুহতিলঅ চন্দ দে ছিবসু
ছিত্তো জেহিং পিঅঅমো মমং পি তেহিং চ্চিঅ কৰেহিং।

(৪) পিঅবিৰহো অপ্পিঅদংসণং অ গৰুআইং দো বি দুক্খাইং।
জিএং তুমং কাৰিজ্জসি তিয়েং ণমো আহিজাইএ।

(৫) দিট্ঠা চূআ অগ্ঘাইআ সুৰা দক্খিণাণিলো সহিও
কজ্জাইং চ্চিঅ গৰুআইং মামি কো ৱল্লহো কস্স।

(৬) অজ্জ মএ তেণ বিণা অণুহূঅসুহাইং সংভৰন্তীএ
অহিণৱমেহাণং ৰৱো ণিসামিও ৱজ্ঝপড়হো ৱ।

(৭) আৱণ্ণঅস্স থুঅং লচ্ছী মৰণং ৱা হোই পুৰিসস্স
তং মৰণং অণাৰম্ভে ৱি হোই লচ্ছী উণ ণ হোই।

(৮) বিৰহাণলো সহিজ্জই আসাবন্ধেণ ৱল্লহজণস্স
একগ্গামপৱাসো মাএ মৰণং বিসেসেই।

(৯) কইঅৱৰহিঅং পেম্মং ণত্থি চ্চিঅ মামি মাণুসে লোএ
অহ হোই কস্স বিৰহো বিৰহে হোন্তম্মি কো জীঅই।

(১০) বআং অচ্ছিসু ঠিমং কবিসো অজেসু অস্পিআং কমে
তিঅআং ভিঅএ গিভিআং রিগুইআং কিং ইহ জেক্কেণ।

(১১) পাসাসক্তী কাও গেচ্ছই ভিন্নং পি পহিঅবৰণীএ
ওঅস্তুকবঅলোগ্ পলিঅ বলজ মজ ঝট্‌ঠিআং পিওং।

(১২) অজ্জং গওত্তি অজ্জং গওত্তি অজ্জং গওত্তি গণবিএ
পধমে (পহমে) ক্কিঅ দিঅহচ্ছে কুড় ড়ো বেহাইং চিত্তলিও।

(১৩) পুট্‌ঠিং পুসসু কিসোঅরি পড়োতবক্কোল্লপত্তচিত্তলিআং
ছেআঅিং দিঅবজ্জাআিং উজ্জুএ ম কলিজ্জিহিসি।

(১৪) দিঢবোসকলুসিঅস্স বি সুঅণস্স মুহাহিং বিপ্পিঅং কত্তো
রাহুমুহম্মি বি সসিণো কিরণা অমঅং চ্চিঅ মুঅন্তি।

(১৫) সুইজ্জই হেমন্তম্মি দুগ্‌গও পুপ্‌ফুআসুঅন্ধেণ
ধূমকবিলেণ পবিরলতন্তুণা জুণ্ণবড়এণ।

(১৬) রসসম্মি অণুক্কিগগা বিহবম্মি অগব্বিআ ভএ ধীরা
হোন্তি অভিণ্ণসহাবা সমেসু বিসমেসু সপ্পুরিসা।

(১৭) মরগঅ সূইবিদ্ধং ব মোত্তিঅং পিঅই আঅঅগ্গিবো
মোরো পাউসআলে তণগ্গলগ্গং উঅঅবিন্দুং।

(১৮) সুমহ ভইও বি গও আমো ত্তি সহিও কীস মং ভমহ
সেহিলিআমং গন্ধো ণ দেই সোত্তুং সুঅহ তুম্হে।

(১৯) চাবো সহাবসবলং বিচ্ছিবই সরং গুণম্মি বি পড়ন্তং
বঙ্কস্স উজ্জুঅস্স-অ সম্বন্ধো কিং চিরং হোই।

(২০) কথ গআং রইবিম্বং কথ পণট্‌ঠাও চন্দতারাও
গঅণে বলাঅপন্তিং কালো হোরং ব কট্‌ঠেই।

(২১) অই ডমসি ডমদূ এমেঅ কণ্‌ হ সোহগ্গ-গব্বিবো পোট্‌টে
মহিলাণং দোসগুণে বিআরইউং অই থমো সি।

(২২) তুহ-দংসণে সঅণ্হা সদ্দং সউণ পিগ্গঅ ভাইং
তুই বোলীণে ভাইং পআহিং মোড়ক্কিঅ জাআ।

(২৩) অং অং পলোএমি দিসং পুরও লিহিঅ ব্ব দীসসে তত্তো
তুহ পড়িমা-পড়িবাড়িং বহই ব্ব সঅলং দিসাঅক্কং।

(২৪) পঙ্কমইলেণ ছীরেক্কপাইণা দিন্ন জাণু বড়এণ
আণন্দিজ্জই হলিঅ পুত্তেণ ব সালিছেত্তেণ।

(২৫) রাআই কিং ভণিজ্জউ কেত্তিঅমেত্তং ব লিক্‌খএ লেহে
তুহ বিরহে জং দুক্‌খং তস্স তুমং চেঅ গহিঅত্থো

(২৬) ছুস্নিক্‌খিঅ ৰঅণ পৰিক্‌থএহিং খিচ্চৈঠৌ সি পথৰে তাৰ
জা তিলমেস্তং ৰচ্চৈটাসি মৰগঅ কা তুজ্‌ৰ মুল্লবৰা।

(২৭) কমলং মুঅস্ত মহঅৰ পক কোইখাণং গঙ্ক লোহেণ
আকেকৃথলচ্চঅং পামৰো ৰ্‌ৰ ছিৰিউণ জাণিহিসি।

(২৮) পিচ্চন্তে মজলগাইআহিং ৰৰগোত্ত দিন্ন অন্নাএ
সোউং ৰ পিপ্‌গও উহ ৰোস্তৰৰআএ ৰোমকো।

(২৯) জং জং আলিহই মণো আসাৱট্টিহিং হিঅৰকলমসি
তং তং ৰালো-ব্‌ৰ ৱিহি পিহুঅং হসিউণ পমুহৃসই।

(৩০) সিক্কৰপক্কঅসচ্ছণাইং ধুত্তক্কলপুক্কসৰিসাইং
সোহন্তি সুঅণু মুকোত্তআইং সৱএ পিঅৰত্তাইং।

(৩১) মকহ্মে পঅণুঅপক্কং অৰহোৱাসেস্ন সাণাচখিন্নং
গামস্ন সিম সিমন্তঅং ৰ ৰচ্চাযুহং জাঅং।

অসমীয়া অনুবাদ :—

(১) হে সখী, তোমাৰ মুখচন্দ্ৰ তীৰ্য্যক আৰু বলিত কৰি (একাতি কৰি আৰু বিকৃত কৰি) নেকাণ্ডিবা। প্ৰেমৰ গতি এনেকুৱাই— কোমল তিৰ্হৰ খাঁহৰ দৰে কুটিল।

(২) হে বচন কৰ্ম-নিপুণা, খং নকৰিবা, ৰক্ত পাটল ফুলৰ দৰে সুগন্ধযুক্ত তোমাৰ মুখৰ বতাহ পান কৰি ভ্ৰমৰ নিশাই খোৱাই আছে, অলি উঠা নাই।

(৩) হে অমৃতময়, গগণৰ শিখৰ স্বৰূপ, ৰমণীৰ মুখৰ তিলক-স্বৰূপ চন্দ্ৰ, যি কৰৰ (ৰশ্মিৰ) দ্বাৰা তুমি মোৰ প্ৰিয়তমক স্পৰ্শ কৰিছা তাৰ দ্বাৰা মোকো স্পৰ্শ কৰা।

(৪) প্ৰিয় বিৰহ আৰু অপ্ৰিয় দৰ্শন— দুয়োটাই অতি দুখকৰ। যি আভি-জাত্যৰ দ্বাৰা তুমি কাম কৰা তাক নমস্কাৰ।

(৫) আমৰ মল (মুকুল) দেখা গৈছে সুবাস লোভ পোৱা গৈছে, দখিনা বতাহো সহ্য কৰা হৈছে (সহ্য কৰিছো), এই আটাইবোৰ কামেই ভয়ঙ্কৰ (দুখকৰ), হে মামী, কোন কাৰ প্ৰিয়জন? (বসন্ত কালত প্ৰিয়জনৰ বিৰহ সহ্য কৰিবলগীয়া হোৱাত প্ৰিয়জনৰ প্ৰেমৰ গভীৰতা সম্বন্ধে প্ৰেমিকাই সন্দেহ প্ৰকাশ কৰিছে)।

(৬) তেওঁৰ অবিহনে আজি মোৰ পূৰ্ব-অনুভূত সুখ সমূহৰ কথা মনত পৰিছে।

নতুন মেঘৰ গাজনি মোৰ সমস্ত বধ্য-পটহ (ঢোল) যেন লাগিছে (শুনিছো)।

(৭) কোনো কাম আৰম্ভ কৰিলে নিশ্চয় লক্ষ্মী লাভ হয়, নাইবা (তেওঁৰ) মৰণ হয়। (কাম) আৰম্ভ নকৰিলেও মৰণ হয়, কিন্তু লক্ষ্মী লাভ নহয়। (অৰ্থাৎ কাম আৰম্ভ নকৰিলে লক্ষ্মী লাভ নহয়।)

(৮) প্ৰিয়জনৰ (মিলনৰ) আশাত বিৰহৰ অসহ সহ্য কৰিব পাৰি। (কিন্তু) একে গাঁৱতে থাকি যদি প্ৰবাস খাটিবলগীয়া হয়, তেনেহলে হে মাতৃ, সি মৰণকো চেৰ পেলাই যায়। (অৰ্থাৎ মৰণতকৈও বেছি দুখৰ হয়।)

(৯) হে স্বামী, মনুষ্যলোকত ছলনা ৰহিত প্ৰেম নাই, যদি থাকিলহেঁতেন কাৰ বিৰহ হ'লহেঁতেন, বিৰহ হ'লেও কোন জীয়াই থাকিলহেঁতেন ?

(১০) চকুত তেওঁৰ ৰূপ, অঙ্গত স্পৰ্শ, কাণত তেওঁৰ কথা আৰু হৃদয়ত হৃদয় নিহিত হৈ আছে। দৈৱই আমাৰ কিয় বিচ্ছেদ ঘটাইছে ?

(১১) পথিক-গৃহিণীয়ে দিছে যদিও (তেওঁৰ) হাতৰ তলুৱাত থকা খোৱাবস্তু-খিনি ওলমি পৰা থাকপাতৰ মাজত থকাৰ কাৰণে, বন্ধনৰ আশঙ্কা কৰা কাউৰীটোৱে সেইখিনি খাবলৈ ইচ্ছা কৰা নাই।

(১২) আজি গৈছে, আজি গৈছে, আজি গৈছে— বুলি গণি গণি (সখীয়ে) প্ৰথম দিনটোৰ আগভাগতেই বেৰখন ৰেখাৰে চিত্ৰিত কৰি পেলাইছে। (আঁক দি দি বেৰখন ভৰাই পেলাইছে)।

(১৩) হে কৃশোদৰী, বাৰীৰ পিছৰ 'অশোক' গছৰ পাতৰ ছিন্ন লাগি থকা তোমাৰ পিঠিখন মচি লোৱা, নহলে, হে সৰলা, তোমাৰ চতুৰ দেৱৰ আৰু জা সকলে সহজে ধৰিব পাৰিব।

(১৪) অতিমাত্ৰা ৰোষৰ দ্বাৰা কলুষিত হ'লেও সজ্জনৰ মুখৰ পৰা অপ্ৰিয় বাক্য ওলায় নে ? ৰাহুগ্ৰস্ত হ'লেও চন্দ্ৰৰ পৰা অমৃতময় কিৰণ হে বৰ্ষিত হয়।

(১৫) হেমন্ত কালত দুৰ্গত জনক, গোবৰ খুঁটিব লোকবৃন্দ, ধোঁৱাৰে কলীয়া বৰণৰ শতচ্ছিন্ন, পুৰণি কাপোৰৰ দ্বাৰা চিনিব পাৰি।

(১৬) সজ্জনলোক বিপদত অনুদ্বিগ্ন, সম্পদত অগৰ্ব্বিত, ভয়ত ধীৰ, সম আৰু বিষম অৱস্থাত অভিন্ন স্বভাৱ (অৰ্থাৎ স্থিৰচিত্তৰ) হৈ থাকে।

(১৭) বৰ্ষাকালত ময়ূৰে তৃণৰ আগত লাগি থকা পানীৰ কণিকাবোৰ ডিঙি মেলি মেলি পান কৰে। সেইবোৰ (পানীৰ কণিকাবোৰ) মৰকত মণিৰ বেজীৰে বিন্ধাই থোৱা মুকুতাৰ নিচিনা।

(১৮) হে সখীসকল, 'ৰাতিৰ তৃতীয় 'যাম' (প্ৰহৰ) অতিবাহিত হ'ল, শোৱা'— বুলি মোক কিয় কৈছা, সেৱালীৰ জুপাৰে মোক শুবলৈ নিদিয়ে, তোমালোক শোৱা।

(১৯) স্বভাৱতে সৰল ধনুৰ গুণত স্থাপন কৰিলেও শৰপাত দূৰলৈ নিক্ষিপ্ত হয় (অৰ্থাৎ ছিটিকি গৈ দূৰত পৰে), বেঁকা আৰু 'পোণ'ৰ সম্বন্ধ জানো চিৰস্থায়ী হয় ?

(২০) (হিমন্ত) সূৰ্য্যৰ ৰশ্মি কলৈ গ'ল (ৰাতি) চন্দ্ৰ-তৰাবোৰ ক'ত নষ্ট হ'ল ? কালে অৰ্থাৎ (বৰ্ষাকালে) গ্ৰহগণনাৰ ৰেখাৰ দৰে আকাশত বলাকা পংক্তি আঁকিছে ।

(২১) হে কৃষ্ণ, সৌভাগ্যত গৰ্ব্বিত হৈ তুমি যদি গোষ্ঠত অমাই-ৰমাই ঘূৰিব খোজা ঘূৰা ; তথাপি যদি তুমি মহিলাসকলৰ দোষ-গুণ বিচাৰ, কৰিব পাৰা । (অৰ্থাত ব্ৰজত গোপিনীসকলৰ লগত ঘূৰি ফুৰিলেও তেওঁ-লোকৰ মন পোৱা সহজ নহয় ।)

(২২) তোমাক দেখাৰ আশাত, (তোমাৰ) নাম শুনি সতৃষ্ণ হৈ, (তেওঁ) ওলাই আহিছিল ; তুমি গুচি যোৱাত তেওঁক সেই কেইবোল কঢ়িয়াই নিৰলগীয়া হ'ল ।

(২৩) যি যি দিশলৈ মই চাওঁ তাতেই তোমাৰ ছবি অঙ্কিত থকা যেন দেখা যায় (দেখোঁ), দিকচক্ৰই সকলো কালে যেন তোমাৰ প্ৰতিমা-পংক্তি (শাৰী শাৰী মূৰ্ত্তি বা ছবি) ধাৰণ কৰিছে । (অৰ্থাৎ, কেউদিশ যেন তোমাৰ মূৰ্ত্তি বা ছবিৰেই পূৰ্ণ হৈ আছে) ।

(২৪) বোকাৰে মলিয়ন, দুগ্ধপায়ী, আঠুকাঢ়ি ফুৰা পুত্ৰই পিতৃক আনন্দ দিয়ে তেনেকৈ বোকাৰে মলিয়ন, জলপায়ী শালি ধানবিলাকেও খেতিয়কক আনন্দ দিয়ে ।

(২৫) কথাৰে কিমানখিনি কব পাৰি, চিঠিতেই বা কিমানখিনি লিখিব পাৰি, তোমাৰ বিৰহৰ যি দুখ তাক তুমিয়ে বুজিব পাৰিবা ।

(২৬) হে মৰকত মণি, দুঃশিক্ষিত (বা মূৰ্খ) বস্তু পৰীক্ষকৰ দ্বাৰা শাণৰত ঘঁহণি খাই খাই তুমি তিলমাত্ৰ অৱশিষ্ট থাকিবালৈ, তোমাৰ মূল্য নিৰূপণ কৰা দূৰৰ কথা ।
(অৰ্থাৎ দুঃশিক্ষিত বস্তু পৰীক্ষকে মৰকত মণিৰ মূল্য নিৰূপণ কৰিবলৈ খুলি শাণৰত ঘঁহি ঘঁহি তাক তিলমান কৰি পেলালেও, তাৰ মূল্য নিৰূপণ কৰিব নোৱাৰে ।)

(২৭) হে মধুকৰ, পদ্মৰ ফুল ত্যাগ কৰি, পকা বেলৰ গোন্ধত আকৃষ্ট হৈছা, (কিন্তু) মূৰ্খৰবে হৰিত থকা লাক (খাবলৈ ইচ্ছা কৰি) স্পৰ্শ কৰিলেই বিহৰে গন্ধ পায়, সেইদৰে তুমিও বেলটো স্পৰ্শ কৰিলেই জানিব পাৰিবা (যে সেইটো খাব নোৱাৰি) ।

(২৮) চোৰা, মঙ্গল গায়িকা সকলে (আয়তী সকলে) বিয়া নাম গাওঁতে দৰাৰ গোত্ৰৰ নাম উল্লেখ কৰাত ভাবী বধূৱে কাণ পাতি শুনিছে, আৰু তেওঁৰ শৰীৰ ৰোমাঞ্চিত হৈছে, যেন শৰীৰৰ ৰোমবোৰেও (সেই নাম) শুনিবলৈ নিৰ্গত হৈছে ।

(২৯) আশাৰ তুলিকাৰে হৃদয়-ফলকত মনে যি আঁকে, সেইবোৰ বিধিয়ে এটা শিশুৰ দৰে হাঁহি হাঁহি মনে মনে মচি পেলায় ।

(৩০) সৈন্ধৱ পৰ্ব্বতৰ নিচিনা, কপোৱা তুলাৰাশিৰ সদৃশ, শৰৎকালৰ জলমুক্ত শুভ্ৰ মেঘৰ দৰে, সন্ধ্যায়েও শোভা কৰে ।

(৩১) মাজত অলপ বোকা আৰু দুয়োকাষে শুকান বোকাৰে গাঁৱৰ বাটটো দেখিবলৈ শিবৰ সেওঁতা যেন হৈছে ।

ইংৰাজী অনুবাদ :

1. O friend, do not cry, making your moonlike face askance and turned, the way of love is like this—Crooked like the thread (barb) of an immature cucumber,

2. O Girl, skilled in cooking. do not be irritated, the fire is smoking and is not flaming just to enjoy the sweet fragrant breath of your mouth, which is like a red patala flower.

3. O moon, you are full of nectar, you are the crown of the sky, you are the 'tilaka' on the face (forehead) of the night, please touch me with those hands (rays) of yours with which you have touched my lover.

4. Seperation from the thing liked and seeing of the thing disliked—both causes great sorrow. I salute your sense of good-breeding by whose inspiration you work.

5. The mango-shoots are seen, wine is smelled, the southern breeze also has been tolerated, all these acts are sorrowful (difficult to bear), (so) o aunt, who is the beloved of whom ?

6. To-day in his absence, the happiness enjoyed in the past has come to my mind ; the thundering sound of the new cloud (of early monsoon) has been heard by me like the drum-beat announcing somebody's execution

7. A man who initiates (h's work) will surely attain fortune, or he may die, Death comes even without initiating, but without initiation fortune never comes.

8. The fire of seperation from one's beloved can be endured with hope, but, o, mother, if one has to stay apart even living in the same place, the sorrow surpassess even death.

9. O aunt, there is no love devoid of duplicity in the world of human beings ; had it been there, who would have had pangs of seperation ? Even if there had been seperation, who would have lived ?

10. His image is in my eyes (in my vision), his touch is on my body, his words are in my ears. Why has Fate seperated us ?

11. The crow, afraid of a trap, is not quite willing to accept the lump of food, though offered by the wife of the traveller, because the lump of food is lying within the bangle of her lowered palm.

12. (He) has gone today, gone today, gone today—counting like this, my friend (or, the woman) has filled the wall with lines (or, scratches) in the first half of the day.

13. O lean-waisted woman, wipe off your back, scarred with scratches of the leaves of 'Ankolla' tree, which is near the kitchen garden. Otherwise, O simple girl, your brothers-in-law and their wives will find out (your secret).

14. Even in extreme anger, does a good man utter unpalatable words ? The rays of the moon though eclipsed radiates only nectar (i.e. nectar-like rays).

15. In the winter, the poverty of an unfortunate man is indicated by the ragged condition of his torn clothes with smell of dried cowdang and its greyish colour.

16. A good man (or, wise man) remains undisturbed in danger, is not proud at the time of prosperity, remains steady at the time of fear. His mind remains unchanged in conditions good and bad.

17. In the rainy season, the peacock drinks with stretched throat drops of water dangling from the ends of grass, which appear as pearls piereed with a needle of (green) emarald.

18. O friend, why are you pressing me with such words —'the third quarter of the night is also over, go, to sleep.' The fragrance of the 'Sephalika' flowers is not allowing me to sleep, so you go to sleep.

19. The arrow when placed on the bow-string which is straight by nature, is thrown away. Can the relationship between the 'bent' (crooked) and 'straight' (straightforward) be permanent ?

20. Where has the sunshine gone, where the moon and stars been destroyed ? Like the lines drawn by an astrologer, the season (rainy season) has drawn lines of clouds on the sky.

21. O krishna, being proud of your fortune, (or good luck) if you want to move aimlessly in the 'gostha', then do it ; thereby, judge, if you can, the good and bad qualities of the women (the Gopis).

22. With the hope of seeing you, she came out eagerly, a few steps, hearing your voice ; she had to be borne

back those few steps after your departure.

23. To whichever direction I gaze, I see your image as if drawn already, (It seems that) the horizon is bearing a series of your image.

24. As a suckling baby, defiled with mud and moving on all fours (Crawling) gives pleasure, so in the paddy field the sali paddies, full of mud, drinking only water, which are bent (with weight) gives delight to the cultivator.

25. How much can be related in words ? even in letter, how much can be written ? The grief, which is due to your absence is for your acceptance only (it is only you who can realise that grief).

26. O emareld, the ill-educated gem-testers will rub you on a stone until you turn into a sesamum seed — let alone your evaluation (they will not be able to evaluate you).

27. O bee, being attracted by the smell of the ripe 'Kapittha' (a kind of fruit), if you touch it leaving aside the lotus, you will come to know, (that it cannot be eaten) like a rustic fellow who touches (with the desire of eating) a 'laddu' drawn in a picture.

28 See, the prospective bride (would-be bride) is listening (is paying attention) to the family name of the bridegroom, mentioned by the girls while singing the marriage songs. The bride is thrilled and the hairs of her body have risen as if to hear it.

29. Fate, like a young child, has wiped off secretly and laughingly, all the images the mind had drawn on the tablet of heart with the brush of hope.

30. A good man, like the mountain of rock-salt, like a lump of thrashed cotton, like the white cloud of

antumn, free of water, shines (in this world).

31. The highway of the village, which has a little amount of mud at the middle and dry mud on both the sides, a·pears to be the line of parted hair on one's head.

শব্দাৱলীৰ টোকা :

ইৰিসি—O. I. A. ঈদৃশ (দৃ > ৰি ; শ> স) ইৰিস > ইৰিসি, স্বৰ সমীভৱন
এনেকুৱা, like this.

গই—O. I. A. গতি ('ত' লুপ্ত হৈছে) way, nature.

কৰ্ৰসু—O. I. A. কদিহি M. I. A. কৰ্ৰসু

মা কৰ্ৰসু—নেকান্দিবা do not cry.

তিৰিঅ—O. I. A. তির্য্যক (র্য্য > ৰিয় > ৰিঅ স্বৰভক্তি ; 'ক' লোপ হৈছে)
কাটি কৰি askance.

মুহ অন্দং—O. I. A. মুখচন্দ্রম্ (খ > হ ; 'চ' লোপ হৈছে ; ন্দ্র > ন্দ § 30 ; ম্ > ং)

বাল বালুকি—কোমল তিয়ঁহ
immature cucumber.

তন্তু—সূতা, thread.

ণিউণিএ—O. I. A. নিপুণিকা ('প', 'ক', লোপ হৈছে ; ন > ণ)
ণি উণিআ সম্বোধনত ণিউণিএ।
হে নিপুণিকা, O skilled girl

খূৰসু—বিৰক্ত হোৱা, to fret

মা খূৰসু—বিৰক্ত নহ'বা।

ৰত্ত—O. I. A. ৰক্ত (ক্ত > ত্ত, সমীভৱন) ৰঙা, red.

পাড়ল—O. I. A. পাটল (ট > ড়)
একপ্ৰকাৰ ফুল, name of a flower.

সুঅন্ধ—O. I. A. সুগন্ধম্ ('গ' লোপ হৈছে ;
'ম্' ৰ ঠাইত অনুস্বাৰ হৈছে) fragrarce

মাৰুঅং—O. I. A. মারুতম্ (ত > অ) বতাহ

মুহ মাৰুঅং—মুখৰ বতাহ, breath of the mouth.

পিঅন্তো—√পা+ অন্ত (শতৃ প্রত্যয়)
পান কৰি, drinking.

ধূমাই—O. I. A. ধূমায়তে (M. I. A ধূমাঅই > ধূমাই) ধোঁৱাইছে, (is) smoking.

সিহী—O. I. A. শিখিন্, শিখী (শ > স ; খ > হ ;) শিখা, flame

পজ্জলই—O. I. A. প্রজ্জলতি (প্র > প, § 30) ;
জ্ব > জ্জ, § 31 ; 'ত' লোপ হৈছে)

ন পজ্জলই—অজ্বলন, not flaming.

অময়ময়—O. I. A. অমৃতময় (ঋ > অ ; 'ত' লোপ হৈছে ; য > অ)
full of nectar.

গঅণসেহৰ—O. I. A. গগনশেখরঃ (গ > অ ; খ > হ ; ন > ণ ; শ > স)
আকাশৰ শিৰোভূষণ, Crown of the sky.

ৰঅণিমুহতিলঅ—ৰজনী মুখ-তিলক (জ > অ ; ন > ণ ; ঈ > ই ; খ > হ ;
ক > অ) ৰাতিৰ মুখৰ তিলক, a beauty spot in the face of the night.

ছিৱসু—O. I. A. ক্ষিপ (M. I. A. ছিব+সু, ক্ষ > ছ ; প > ব ,)
ক্ষিপ > ছিব+ লোট— সু বলিয়াই শিয়া, নিক্ষেপ কৰা,
(স্পর্শ কৰা,) throw, (touch)

ছিত্তো—O. I. A. ক্ষিপ্তঃ (ক্ষ > ছ ; সংস্কৃতত প্রাকৃতত শব্দৰ আদি স্থানত
যুক্তবর্ণ নথাকে বুলি ইয়াত সেই নিয়ম ৰক্ষা কৰা দেখা যায় ;
প্ত > ত্ত, সমীভৱন)
স্পর্শ কৰা হৈছে, (touched) thrown

জেহিং—O. I. A. যৈঃ (O. I. A. যৎ > য > জ ; অন্ত্য 'ৎ' লোপ হৈছে)
জ + আ বহুবচন —এহিং = জেহিং
যাৰ দ্বাৰা, by which

তেহিং—O. I. A. তৈঃ (O. I. A. তৎ > ত + আ বহুবচন —এহিং = তেহিং)
তাৰ দ্বাৰা, by that

কৰেহিং—কৰ + —এহিং,
ৰশ্মিৰ দ্বাৰা, with the moonbeam

অপ্পিঅ—O. I. A. অপ্রিয় (প্র > প্প, সমীভৱন ; য > অ)
the person or thing disliked

দুংসণং—O. I. A. দর্শনম্ (ৰ্ + শ > ং + স, ন > ণ, ম্ > ং)

the act of seeing

অপ্পিঅ দংসণং অ—O. I. A. অপ্রিয় দর্শনাঞ্চ

আৰু অপ্রিয় দর্শন, and the act of seeing the person or thing dislike1

গঅআইং—O. I. A. গুৰুকাণি (গু > গ, § 71 ; ক > অ, ণ > ং)

গঅঅ+আইং (মহাৰাষ্ট্ৰীত ১মা বহুবচনত –আইং বিভক্তি হয়)

গুৰুতৰ, too much

বেণ্ণি বি—O. I. A. দ্বৌ অপি (দ্ব > ব, § 30 ; প > ব, 'অ' স্বাসাঘাতৰ অভাৱত লোপ হৈছে ।)

দুয়োটাই, both

দুক্খাইং—O. I. A. দুঃখানি (দুঃখ > দুক্খ)

দুক্খ+১মা বহুবচন —আইং = দুক্খ'ইং

দুখবোৰ, sorrows

বেণ্ণি বি দুক্খাইং—দুয়োটাই দুখৰ,

both are causes of sorrow

জিএং—O. I. A. যৎ > জ

জ+৩য়া একবচন —এং = জিএং

যাৰ দ্বাৰা

তিএং—O. I. A. তৎ > ত

ত+৩য়া একবচন —এং = তিএং

(প্ৰাকৃতত জেহিং, তেহিং (পুংলিঙ্গত) আৰু জীএ তীএ

(স্ত্ৰীলিঙ্গত) হে শুদ্ধ ৰূপ ।)

আহি জাইএ—O. I. A. আভিজাত্যৈ (ভ > হ, ত > জ)

জাত্যৈ > জাতিঐ, স্বৰভক্তি > জাইএ (ঐ > এ)

আভিজাত্যক, good breeding

নমো আহি জাইএ—আভিজাত্যক নমস্কাৰ,

salute to the good breeding

দিট্ঠা—O. I. A. দৃষ্ট (ষ > ট ; ট > ট্ঠ) দিট্ঠ+ আ

দেখা পৈছে, is seen.

চূআ—O. I. A. চূত ('ত' লোপ হৈছে)

চূঅ+ আ= চূআ, আমগছ (আমৰ মল)

mango tree (mango blossoms.)

অগ্‌ঘাইআ—O. I. A. আঘ্রাত (সম্ভবতঃ 'আঘ্রাত' শব্দৰ পৰা আঘ্রাইত <অগ্‌ঘাইঅ) (আ > অ, § 67 ; ঘ্র > ঘ্‌ঘ > গ্‌ঘ সমীভৱন ; 'ত' লোপ হৈছে)

অগ্‌ঘাইঅ > অগ্‌ঘাইআ

গোন্ধ লোৱা হৈছে, has been smelt, smelled.

দক্‌খিণাণিলো -O. I. A. দক্ষিণানিলঃ (ক্ষ > ক্‌খ ; ন > ণ ; ঃ > ও)

দখিণা পৱন, মলয়া বতাহ southern breeze, Malaya breeze.

সহিও—O. I. A. সোঢ়ঃ (সম্ভবতঃ 'সহিতঃ শব্দৰ পৰা 'সহিও' হৈছে) ।

সহ্য কৰা হৈছে, has been tolerated'

কজ্জাইং—O. I. A. কৰ্য্যাণি (আ > অ, § 67 ;

র্য্য > র্জ > জ্জ, সমীভৱন ; ৰ > জ, ; আণি > আইং (১মা বহুবচন)

কামবোৰ, works, actions, acts

মামী—মামী বা সখী aunt (friend.)

বল্লহ—O. I. A. বল্লভ (ভ > হ) প্রিয়, beloved.

কস্স—O. I. A. কস্য (স্য > স্স, সমীভৱন) কাৰ, whose.

অণুহুঅ সুৰআইং—O I. A. অনুভূত সুৰতানি (ভ > হ ; 'ত' লোপ হৈছে)

সুৰঅ+ ১মা বহুবচন— আইং= সুৰআইং

পূর্ব্বে উপভোগ কৰা সুখ সমূহ

erotic pleasures enjoyed in the past.

সংভৰন্তীএ—O. I. A. সংস্মৰন্ত (স্ম > ম্ম > ম্ভ > ংভ)

সংভৰন্ত+ স্ত্রীপ্রত্যয়—ঈ, সংভৰন্তী+ ৬ষ্ঠী একবচন—এ= সংভৰন্তীএ

স্মৰণ কৰি থাকোতে, when I was remembering.

অহিণৱ মেহাণং--O. I. A. অভিনৱ মেঘানাম্ (ভ > হ ; ন > ণ ; ঘ > হ)

মেহ+ ৬ষ্ঠী বহুবচন ণং= মেহাণং

নতুন মেঘৰ, of the new cloud (of early monsoon cloud.)

ৰবো - O. I. A. ৰবঃ (ঃ > ও)

শব্দ, sound.

ণিসামিও—O. I. A. নিশামিতঃ (ন > ণ ; শ > স ,

বিসর্গৰ ঠাইত 'ও' ; 'ত' লোপ)

শুনা গৈছে, heard.

জঝ্‌ঝণ্ড়হো—O. I. A. ধ্যা— পট্টঃ (ধ্য > জ্‌ঝ তালব্যীভৱন ;

ট > ড় ; বিসর্গ > ও)

প্ৰাণদণ্ড ঘোষণা কৰিবলৈ বজোৱা ঢোল,
the drum beat announcing death sentence.

আৰম্ভসৃন—O. I. A. 'আৰম্ভমাণস্য'ৰ ঠাইত 'আৰম্ভস্য' হৈছে।
'শানচ্' প্ৰত্যয়ৰ ঠাইত 'শতৃ' হৈছে। আৰম্ভ+ ষষ্ঠী একবচন –স্য
(স্য > সস্= আৰম্ভসৃন)
আৰম্ভ কৰোতা জনৰ, of the person who starts or initiates some work

লচ্ছী—O. I. A. লক্ষ্মী (ক্ষ > ক্ষ > চ্ছ)

পুৰিসসৃন—O. I. A. পুৰুষস্য (উ > ই, § 71 ; স্য > স্‌স, সমীভৱন)
পুৰুষৰ, of the person.

অণাৰম্ভে—O. I. A. (ন+ আৰম্ভ) অনাৰম্ভ+ ৭মী একবচন—এ= অণাৰম্ভে
আৰম্ভ নকৰিলে, without starting.

উণ—O. I. A. পুনৰ্ (পু > উ ; ন > ণ ;
অন্ত্য 'ৰ্' লোপ হৈছে।) আকৌ, again

ণ হোই—O. I. A. ন ভৱতি (ন > ণ ; ভ > হ ;
অৱ > ও ; 'ত' লোপ হৈছে।)
নহয়, does not happen.

সহিজ্জই—O. I. A. সহতে (প্ৰাকৃত 'আত্মনেপদৰ ঠাইত 'পৰস্মৈপদ' হোৱাত
সহতে > 'সহতি')
সহতি > সহই + কৰ্ম্ম বাচ্য—ইজ্জ = সহ + ইজ্জ + তি = সহিজ্জতি > সহিজ্জই
সহ্য কৰে, bears, tolerates.

আসাবদ্ধেণ—O.I. A. আশাবদ্ধেন (শ > স ; ন > ণ ; েন > এণ,
সমাক্ষৰ লোপ)
আশাত আবদ্ধ হৈ, tied by hope (due to hope.)

একগামপৱাসো—O. I. A. এক গ্ৰাম প্ৰবাসঃ (এক > একক, § 68 ;
গ্ৰ > গ্‌গ, সমীভৱন, প্ৰ > প ; বিসৰ্গ > ও)
একে গাঁৱত থাকি প্ৰবাস কটা, living away from home even staying in the same village.

বিসেসই—O. I. A. বিশেষয়তি (শ > স ; ষ > স ;
অয় > এ ; 'ত' লোপ হৈছে)
বিশেষ হয়, বেছি হয়, surpasses, emphasises.

মণং বিসেসই—O. I. A. মনতকৈ বেছি হয়,

surpasses the sorrow of death.

কইতবরহিঅং—O. I. A. কৈটবরহিতম্ (ঐ > অই ; 'ট' লোপ ; ম্ > ং)

ছলনা রহিত, ছলনা বর্জ্জিত free of duplicity.

ণথি - O. I. A. নাস্তি (ন > ণ ; স্ত > ত্থ ; আ > অ, § 67)

নাই, there is not., had there been

লোএ—O. I. A. লোকে (ক > অ) লোঅ+ ৭মী একবচন- এ= লোএ

পৃথিবীত, in the world.

হোন্তম্মি -O. I. A. 'ভবৎ'অর ঠাইত 'ভবন্ত' হৈছে।

(ভ > হ ; অব > ও) হোন্ত+ ৭মী একবচন,— ম্মি= হোন্তম্মি

থাকিলে, (if) there is.

জীঅই- O. I. A. জীবতি (ব > অ, 'ত' লোপ হৈছে)

জীয়াই থাকে, lives

রূঅং—O. I. A. রূপম্ (প > ব > অ, ম্ > ং)

রূপ, beauty

অক্খিসু—O. I. A. অক্ষিষু (ক্ষ > ক্খ) অক্খি+ ৭মী বহুবচন—সু= অক্খিসু

চকুত, in the eye, (vision)

ঠিঅং—O. I. A. স্থিতম্ (স্থ > ত্থ > থ > ঠ,

মূর্দ্ধণ্যী ভবন ; 'ত' লোপ হৈছে)

আছে, is.

ফরিসো—O. I A. স্পর্শ: (স্প > প্ফ > ফ ; র্শ > রিস, স্বরভক্তি ;

শ > স ; : > ও)

পরশ, touch.

ভণিঅং—ভণিতম্ (ন > ণ ; 'ত' লোপ) 'ন' সাধারণতে 'ণ' হয়, কিন্তু

'অন্ন' শব্দটোত 'ন্ন' হয়।

কোৱা হৈছে, spoken.

কণ্ণে—O. I A. কর্ণে (র্ণ > ণ্ণ, সমীভবন)

কাণত, কাণেরে, in the ear.

ণিহিঅং—O I. A. নিহিতম্ (ন > ণ ; 'ত' লোপ)

স্থাপিত, placed.

বিওইঅং—O. I. A. বিয়োজিতম্ ('য', 'জ', 'ত' লোপ হৈছে)

পৃথক করিবলৈ, to remove.

কেৱেণ—O. I. A. কৈবেন (ঐ > এ ; ব > ৱ, § 68,) কেৱ+ ৩য়া একবচন

—এণ, দৈৱৰ দ্বাৰা, by fate

পাসাসঙ্কী—O. I. A. পাশ+ আশঙ্কা+ ঈ (স্ত্ৰীলিঙ্গ) (শ > স) ৰন্ধনৰ অ'শঙ্কা কৰোতা, (the female crow) afraid of the of the net (of the fowler)

কাও—O I A. কাকঃ ('ক' লোপ ; বিসৰ্গৰ ঠাইত 'ও' হৈছে) কাউৰীজনী, the (female) crow

মেচ্ছই—O. I. A. ম+ ইচ্ছতি (মেচ্ছতি > মেচ্ছই) ইচ্ছা নকৰে, does not wish.

দিন্নং—O I. A. দত্তম্ (প্ৰাকৃতত √দা + ক্ত 'দত্তম্' শব্দৰ ঠাইত সদায় 'দিন্ন' হয় ।) দিয়া হৈছে, has been given.

পহিঅ ঘৰণীএ—O. I. A. পথিক গৃহিণ্যা (থ > হ ; 'ক' লোপ ; গৃহ > ঘৰ) পহিঅ ঘৰণী+ তৃয়া একবচন (স্ত্ৰীলিঙ্গ)—এ । প্ৰবাসী জনৰ গৃহিণীৰ দ্বাৰা, by the wife of the person who has gone away from home

ওঅল্লকৰঅলোগগলিঅৱলঅমজ্ঝঠিঅং--

(ওঅল্ল+ কৰঅল+ ওগগলিঅ+ ৱলঅ+ মজ্ঝ+ ঠিঅং)

ওঅল্ল—O. I. A. উপাল্ল (উ > ও ; প > ৱ ; আ > অ) অৱনমিত হৈ থকা, lowered.

কৰঅল—O. I. A. কৰতল ('ত' লোপ) হাতৰ তলুৱা, Palm.

ওগগলিঅ—O. I. A. উদ্গলিত (দ্গ > গ্গ, সমীভৱন ; 'ত' লোপ) পিচলি অহা, slipping off

মজ্ঝ—O. I. A. মধ্য (ধ্য > জ্ঝ, তালব্যীভৱন) মাজ, middle.

ঠিঅং—O. I. A. স্থিতম্ (স্থ > ত্থ > থ > ঠ) স্থিত, staying

পিণ্ডং—খাদ্যৰ লাড়ু, a lump of food.

অজ্জং—O. I. A. অদ্য (বা আৰ্য্য) (দ্য > জ্জ, তালব্যীভৱন ; ৰ্য্য > ৰ্য > জ্জ, সমীভৱন) আজি (বা প্ৰিয়জন), today (or beloved.)

গও ত্তি— গতঃ ইতি ('ত' লোপ ; বিসৰ্গৰ ঠাইত 'ও' ; ইতি > ত্তি > ত্তি, § 68.)

has gone.

গৈছে,

গণরীএ—O. I.A . গণস্ত্যা (গণস্থ > গণর+ (স্ত্রীলিঙ্গ) —ঈ) গণরী+ ওয়া
একবচন—এ । গণি রতা (তিরোভাবনী) (the woman)
engaged in counting

পধমে—O. I. A. প্রথম (প্র > প ; থ > ধ, ঘোষীভবন ;) পধম+এ
(৭মী একবচন)

দিঅহদ্ধে—O. I, A. দিবসার্দ্ধে (ব > অ , স > হ ; র্দ্ধ > দ্ধ § 30)
দিঅহদ্ধ + ৭মী একবচন —এ
দিনটোর আধা half of the day.

কুড্ডো—O. I. A. কুড্যঃ (ড্য > ড্ড > ড্ড ; বিসর্গ > ও)
ঘরর বেব, wall

রেহাইং—O. I. A. রেখাভিঃ (খ > হ) রেখা+ওয়া বহুবচন —হিং > ইং)
রেখাবোরর দ্বারা, with lines

চিত্তলিও—সম্ভবতঃ 'চিত্রলিপ্তঃ' শব্দর পরা আ'হিছে ।
(ত্র > ত্ত, সমীভবন ; 'ত' লোপ ; বিসর্গ > ও)
চিত্রিত, Painted, scarred

রেহাইং চিত্তলিও—Scarred with scratches

পুট্‌ঠিং—O. I. A. পৃষ্ঠম্ (ঋ > উ, ষ্ঠ > ট্ঠ, ম্ > ং) পুট্‌ঠং ~ পুট্‌ঠিং
পিঠি, back

পুসম্থু—O. I. A. প্রোঞ্ছ (প্র > প ; ও > উ) পুস+ম্থু
মচি পেলোরা, wipe off

কিসোঅরি—O. I. A. কৃশোদরী (ঋ > ই, শ > স, 'দ' লোপ)
কিসোঅরী > সম্বোধনত কিসোঅরি
হে খীণ কঁকাল থকা নারী, O, lean-waisted woman

পচ্ছোহরবোল্লপত্তচিত্তলিআং—
পচ্ছোহর + অবোল্ল + পত্ত + চিত্তলিআং—

পচ্ছোহর—(দেশীশব্দ)
ঘরর পিছফালে থকা বারী, back-garden

অবোল্ল—O. I. A. অবোঠ বা অবোড় (প্রাকৃতত 'ঠ' বা 'ড়' কেতিয়াবা
'ল' হয়) অবোল > অবোল্ল § 68)
একপ্রকার গছ, a plant

দেআহিং—দেঅর (দেশী শব্দ) দেঅর+ওয়া বহুবচন —হিং = দেআহিং
দেবর সকলর দ্বারা, by the brothers-in-law (of the woman)

দিঅৰজাআহিং—O. I A. দেৱৰ জায়াভিঃ (এ > ই, § 72, ৱ > অ,
য় > অ, ভ > হ) দিঅৰ জাআ+ওৱা বহুবচন —হিং
দেৱৰ পত্নী সকলৰ দ্বাৰা (জাসকলৰ দ্বাৰা) by the wives of
the brothers-in-law (husband's brothers)

উজ্জুএ—O. I. A. ঋজুকে (ঋ > উ, জ > জ্জ, § 68 ; ক > অ)
উজ্জু + সম্বোধনত —এ
হে সৰলা নাৰী, O, simple woman

কলিজ্জিহিসি—O. I. A. কলয়িষ্যসি (M I. A. √কল্+কর্মবাচ্যৰ —ইজ্জ
+লৃট্ —স্যসি > সসি > হসি > হিসি, স্বৰ সমীভৱন)
(তোমাক) জানিব পাৰিব (বা ধৰিব পাৰিব).
(you) shall be detected.

দিঢ়-ৰোস-কলুসিঅস্স—O. I. A. দৃঢ় ৰোষ-কলুষিতস্য (ঋ > ই, ষ > স,
ত > অ, স্য > স্স)
অতিমাত্রা ৰোষৰ দ্বাৰা কলুষিত হোৱা জনৰ, of the person
whose mind is polluted with too much of anger.

মুহাহিং—O. I. A. মুখৈঃ (খ > হ) মুহ+ওৱা বহুবচন —হিং = মুহাহিং
মুখেৰে, by the mouth

বিপ্পিঅং—O. I. A. বিপ্রিয়ম্ (প্র > প্প, সমীভৱন ; য় > অ, ম্ > ং)
অপ্রিয়, unpalatable

ৰাহুমুহম্মি—O. I. A. ৰাহুমুখস্মিন্ (খ > হ) ৰাহুমুহ+সপ্তমী একবচন —ম্মি
ৰাহুৰ মুখত, in the mouth of Rahu

মুঅন্তি O. I. A. মুঞ্চন্তি (M. I. A. মুচ্ > মুঅ+লট্ —অন্তি)
ছটিয়ায়, বর্ষণ কৰে, sprinkle

সূইজ্জই—O. I. A. সূচ্যতে (M. I. A. সূ+ইজ্জ+ই)
বুজা যায়, is indicated

হেমন্তম্মি O. I. A. হেমন্তস্মিন্
হেমন্ত কালত, in tne winter

দুগ্গও—O. I A. দুর্গতঃ (র্গ > গ্গ, ; ত > অ, : > ও)
দুখত পৰা, One who is in adverse situation, unfortunate

ছুণ দুআগ্গিএণ—ছু (দুআ (দেশী শব্দ)
শুকান গোবৰৰ জুই, fire of dried cowdung

অগ্গিএণ- O. I A. অগ্নিকেন (ক > অ) অগ্গিঅ+তৃতীয়া একবচন —এণ

গোন্ধেৰে, by the smell

কবিলেণ—O. I. A. কপিলেণ (প > ব)

ধূমকবিলেণ—ধোঁৱা বৰণেৰে,
by the gray colour of smoke

বিৰলতন্তুণা—কম সূতাৰ, শতছিন্ন,
by the rarity of thread, ragged

জুন্ন—O. I. A. জীর্ণ (বা জূর্ণ) (র্ণ > ন্ন, সমীভৱন)
worn out, old

বড়এণ—O. I. A. পটকেণ (প > ব, ট > ড়)
কাপোৰেৰে, by the cloth (dress)

বসণম্মি—O. I. A. ব্যসনে (ব্য > ব); বসণ + সপ্তমী একবচন —ম্মি
বিপদত, দুৰ্ভাগ্যত, in misfortune

অণুব্বিগ্গা O. I. A. অনুদ্বিগ্নাঃ (দ্ব > ব্ব ; গ্ন > গ্গ, সমীভৱন)
ব্যাকুল নোহোৱা, অস্থিৰ নোহোৱা, not anxious.

বিহবম্মি—O. I. A. বৈভবে (ঐ > এ > ই ; ভ > হ) বিহব + সপ্তমী
একবচন— ম্মি
সম্পদত, সৌভাগ্যত, in prosperity.

অগব্বিআ—O. I. A. অগর্বিতা (র্ব > ব্ব § 31 ; ত > অ)
অগৰ্বিত not proud.

অহিন্নসহাবা— O. I. A. অভিন্নস্বভাবাঃ (ভ > হ ; ন > ণ ;
স্ব > স্স > স)
স্বভাৱৰ (ভাব বা অনুভূতিৰ) পৰিবৰ্তন নোহোৱা unperturbed.

বিসমেসু – O. I. A. বিষমেষু
দুখৰ অৱস্থাত, in adverse situation.

সপ্পুরিসা—O. I. A. সৎপুরুষাঃ (ৎপ > প্প ; ষ > স ; উ > ই, § 14)
সৎ-লোক, good man.

মরগঅ—O. I. A. মরকত (ক > গ, ঘোষীভৱন ; ত > অ)
মৰকত মণি, emerald.

সূই—O. I. A. সূচি (চ > অ) বেজী, needle.

মোত্তিঅং—O. I. A. মৌক্তিকম্ (ঔ > ও ; ক্ত > ত্ত, সমীভৱন ; ক > অ)
মুকুতা, pearl.

পিআই—O. I A. পিবতি (ব > অ ; ত > অ)

পান করে, drinks.

আঅঅগ গিরো—O. I. A আয়ত গ্রীবঃ (য > অ ; ত > অ ; গ্র > গ গ ; ঃ > ও)

ডিঙি মেলি, by stretching the throat.

মোরো—O. I. A.— ময়ূরঃ > মৌরঃ > মোরো, peacock.

পাউসআলে— O. I. A. প্রাবৃষ কালে (প্র > প ; ৃ > উ ; ষ > স ; ক > অ

বর্ষা কালত, in the rainy season.

তণগ গলগ গং—O. I. A. তৃণাগ্রলগ্নম্ (ৃ > অ ; গ্র > গ গ ; গ্ন > গ গ, সমীভবন) তৃণর আগত লাগি থকা.

hanging at the end of a grass-blade.

উঅঅবিন্দুং—O. I. A. উদকবিন্দুং (দ > অ ; ক > অ)

জলবিন্দু, a drop of water.

সুপ্পউ—O. I. A. স্বপিহি (স্ব > সুব > সুপ, § 57)

শোৱা, sleep.

তইও—O. I. A. তৃতীয়ঃ (ৃ > অ ; ত > অ ; য় > অ ; ঃ > ও)

the third.

জামো—O. I. A. যামঃ (য > জ ; ঃ > ও)

প্রহৰ, quarter of the night (or day.)

সহিও—O. I. A. সখী (খ > হ) M. I. A. সম্বোধনত সহিও)

হে সখীসকল, O, friends.

ভণহ—কোৱা, say.

সেহালিআণং—O I. A. শেফালিকানাম্ (শ > স ; ফ > হ ; ক > অ , ম্ > ং)

শেৱালী ফুলৰ, of the sephalika (flower)

সোত্তুং—O. I A. স্বপ্তুম্ (স্ব > সোব, § 57 ; প্ত > ত্ত, সমীভবন)

শুবলৈ, to sleep.

সুঅহ—O I. A. স্বপিহি

শোৱা, (you) sleep.

তুম্হে—O. I. A. যুষ্মৎ M. I. A. তুম্হ । ১মা বহুবচনত 'তুম্হে'

তোমালোকে, you.

তাবো—O. I. A. তাপঃ (প > ব ; ঃ > ও)

ধনু, b

সহাৱসৰলং—O. I. A. স্বভাৱ সৰলম্ (ৱ > স ; ভ > হ)

স্বাভাৱিকতে পোন straight by nature.

বিচ্ছিৱই—O. I. A. বিক্ষিপতি (ক্ষ > চ্ছ ; প > ৱ ; ত > অ)

নিক্ষেপ কৰে, throws.

গুণম্মি—O. I. A. গুণস্মিন্ (M. I. A. গুণ+ ম্মী একবচন— ম্মি)

ধনুৰ গুণত, in the bow string.

পড়ন্তং—O. I. A. পতন্তম্

পৰা, fallen.

ৱঙ্কস্স—O. I. A. ৱক্ৰস্য (ক্ৰ > ক, স্বতঃ— নাসিক্যীভৱন ;

স্য > স্স, সমীভৱন

বেঁকা বস্তুৰ, of the bent (thing)

উজ্জুঅস্স—O. I. A. ঋজুকস্য (ঋ > উ ; জ > জ্জ, § 67 ;

ক > অ ; স্য > স্স) বেঁকা বস্তুৰ— of the straight (thing)

চিৰং—O. I. A. চিৰম্

দীৰ্ঘস্থায়ী, বহু সময়, lasting, for a long time

কথ—O. I. A. কুত্ৰ, (প্ৰাকৃতত প্ৰকাশাৰ্থক সপ্তমীয় 'কুত্ৰ', 'অত্ৰ', 'যত্ৰ' আদিৰ

ৰূপ ক্ৰমে 'কথ', 'এথ', 'জথ' আদি হয় ।

ক'ত, where

ৰইবিম্বং - O. I. A. ৰবিবিম্বম্ (ৱ > ই, ম্ > ং)

সূৰ্যৰ ৰশ্মি, rays of the sun

পণট্ঠাও—প্ৰণষ্ট (?)

নষ্ট হোৱা, নাইকিয়া হোৱা, destroyed, to be invisible

ৱলাঅপন্তিং—O. I. A. ৱলাকাপংক্তিম্ (ক > অ, পংক্তি > পন্তি)

বগলীৰ শাৰী, (মেঘৰ শাৰী, মেঘমালা)

a row of paddy-birds (row of clouds)

কালো—O. I. A. কালঃ, বৰ্ষাকাল, the rainy season

হোৰং—হোৰাম্—গ্ৰীক ভাষাৰ পৰা অহা শব্দ ।

সময়, ঘন্টা, ৰেখা, জ্যোতিষ শাস্ত্ৰত উল্লিখিত সময়,

time, line, time mentioned in astrology

হোৰং ৱ—এৰ গণকাৰ ৰেখাৰ দৰে,

like the lines drawn by an astrologer

কট্‌ঠই—হাল বায়, ploughs.

(হাল বালে মাটিবিলি যেনেকুৱা হয়, তেনেকৈ আকাশখন মেঘেৰে ভৰি পৰে)

ভমসি, ভমন্তু—O. I. A. ভ্ৰম (ভ্ৰমন্ত)

ভ্ৰমণ কৰা, to roam about.

এমেঅ—O. I. A. এবমেব (এবমেব > এমেঅ, সমাক্ষৰ লোপ)

উদ্দেশ্য বিহীন ভাবে, aimlessly.

সোহগ্গ গৰৱিৰা—O. I. A. সৌভাগ্য গৰ্বিতঃ

(ঔ > ও; গ্য > গ্গ; ভ > হ; ৰ্ব > ৰৱ)

সৌভাগ্যত গৰ্ব্বিত, being proud of one's good fortune.

গোট্‌ঠে—O. I. A. গোষ্ঠে (ষ্ঠ > ট্‌ঠ)

গৰু ৰখা ঠাই, a place where cows are kept.

বিআৰইউং—O. I. A. বিচাৰয়িতুম্ (চ > অ, য় > অ, ত > অ)

বিচাৰ কৰিবলৈ, to judge

খমো সি—O. I. A. ক্ষমঃ অসি (ক্ষ > খ, ঃ > ও, অসি > সি, স্বৰ মাজৰ অন্তৰত 'অ' লোপ হৈছে)

সক্ষম হোৱা, (if) you can

সতণ্হা—O. I. A. সতৃষ্ণা (তৃষ্ণা > তণ্হা)

তৃষ্ণাতুৰ ভাৱে, আগ্ৰহেৰে, with desire, with eagerness

সোউণ—O. I. A. শ্ৰুত্বা ('ক্তাচ্' প্ৰত্যয়ৰ ঠাইত —উণ হয়)

শুনি, hearing

ণিগ্গআ—O. I. A. নিৰ্গতা (ন > ণ, ৰ্গ > গ্গ, ত > অ)

নিৰ্গত হোৱা, ওলাই অহা, coming out

ণিগ্গআ আহিং—ওলাই আহিছে, (the woman) has come out

বোলীণে—আঁতৰি থকাত, being away

তাইং—M. I. A. 'তা' শব্দৰ ২য়া বহুবচন

সেই কেইটা, these few

পআইং—O. I. A. পদানি (দ, ন > অ)

খোজ, steps

বোঢ়ব্বিআ—O. I. A. বোঢ়ব্যা (ব্যা > ব্বিআ, স্বৰভক্তি)

কঢ়িয়াব লগীয়া, to be carried

পলোএমি—O. I. A. প্ৰলোকয়ামি (প্ৰ > প, ক > অ, য়া > এ)

চাওঁ, I gaze

পুৰত—O. I. A. পুৰতঃ (ত > অ, : > ও)

আগত, আগতে, in front of, beforehand

লিহিঅ—O. I. A. লিখিত (খ > হ, ত > অ)

অংকিত, drawn. written

দিসনে—O. I. A. দৃশ্যসে (ঋ > ই, শ > স, শ > স্স > স)

দেখা যায়, is seen

পড়িমা-পড়িৱাড়িং—O. I. A. প্রতিমা-প্রতিপাটিম্ (ত > ট > ড়,

প > ৱ, ম্ > ং)

মূর্ত্তি বা ছবিৰ শাৰী, a series of images

বহই—O. I. A. বহতি ('ত' লোপ হৈছে)

বহন কৰে, carries

দিসাঅকং—O. I. A. দিশাচক্রম্ (শ > স, চ > অ, ক্র > ক, সমীভৱন)

দিকচক্র, horizon

পঙ্ক-মইলেণ—O. I. A. পঙ্ক-মলিনেন

বোকাৰে মলিয়ন, soiled by dirt

ছীৰেক্ক পাইণা—O. I. A. ক্ষীৰৈক পায়ীনা (ক্ষ > ছ, এক > এক্ক

§ 68 , ঐ > এ, য়ী, > ই > ই)

কেৱল গাখীৰ খাই থকা, drinking milk alone

ছীৰেক্ক পাই+আ একবচন —ণা =ছীৰেক্ক পাইণা

দিন্ন জাণু বড়ণেণ—আঠুকাঢ়ি যুৰা, moving on all fours

আনন্দিজ্জই—O. I. A. আনন্দ্যতে (M. I. A. আনন্দ+কর্ম্মবাচ্যৰ

—ইজ্জ+তি (ই)

আনন্দ দিয়ে, gives delight

হলিঅ—O. I. A. হলিক (ক > অ)

খেতিয়ক, cultivator

পুত্তেণ—O. I. A. পুত্রেণ (ত্র > ত্ত, সমীভৱন)

পুত্ত+আ একবচন —এণ

পুত্রৰ দ্বাৰা, by the son

সালিচ্ছেত্তেণ—O. I. A. শালিক্ষেত্রেণ (শ > স, ক্ষ > চ্ছ, ত্র > ত্ত)

শালিধাননিৰ দ্বাৰা, by the paddy-field growing

'Sali' paddy

বাচাহি—O. I. A. বাচয়া (চ > অ) বাঅ+ওয়া একবচন —আহি
বচনের, by words

ভনিঅউ—M. I. A √ভন+কর্মবাচ্যে —ইঅ+তু (উ)
তোমার দ্বারা কোরা হয়, said by you

কেত্তিঅমেত্তং— O. I. A. কিয়ৎ মাত্রম্ (কিয়ৎ > কেত্তিঅং ;
মাত্রম্ > মেত্তং § 69)
কিমামখিনি, how little.

লিক্খএ—O. I A. লিখ্যতে (খ্য > ক্খ ; ত > অ)
লিখিব পারি, can be written.

গহিঅত্থো—O. I. A. গৃহীতার্থঃ (ঋ > অ ; ত > অ ; র্থ > ত্থ ; ঃ > ও)
গ্রহণ করিবলৈ, for acceptance.

দুস্সিক্খিঅ— O. I. A. দুঃশিক্ষিত (ঃশ > স্স, সমীভবন ক্ষ > ক্খ ;
ত > অ)
বেয়াকৈ শিক্ষা লাভ করা, badly educated. ill-educated.

রঅণ পরিক্খএহিং—O. I. A. রত্ন পরীক্ষকৈঃ
(ত্ন > তণ > অণ, স্বরভক্তি ;
ঐ > ই, § 67 ; ক্ষ > ক্খ)
রঅণপরিক্খঅ+ ওয়া বহুবচন— হিং
রত্ন পরীক্ষক দ্বারা, by the gem-testers.

ঘিট্ঠো—O. I. .A ঘৃষ্টঃ (ঋ > ই ; ষ্ট > ট্ঠ)
ঘঁহা, rubbed.

পথরে—O. I. A. প্রস্তরে (প্র > প ; স্ত > ত্থ)
পাথরত, on a stone

তাব, (জাব) (জা)—O. I. A তাবৎ, (যাবৎ)
(অন্ত্য 'ৎ' লোপ হৈছে)
তেতিয়ালৈকে, (যেতিয়ালৈকে)
till then, (as long as).

বট্টসি—O. I. A. বর্তসে (M. I. A. বত্তসি ; পরস্মৈপদ)
(ত > ট, মূর্ধণ্যীভবন)
(তুমি) থাকা, (you) remain

মরগঅ—O. I. A. মরকত (ক > গ, ঘোষীভবন, ত > অ)
green emerald

তুমৰ—O. I. A. তুভ্যম্ (ভ্য > ম্ব > মৰ)

('তব' অৰ্থত 'তুভ্যম' (৪ৰ্থী বিভক্তি) হৈছে)

তোমাৰ, your

মুলকথা—O. I. A. মূল্যকথা (উ > উ, § 67, ল্য > ল, সমীভৱন থ > হ)

মূল্যৰ কথা, talk of the price (question of the price)

মুঅন্ত—O. I A. মুক্ত্বা (M I. A. √মুচ্ + বৰ্তমানৰ কৃদন্ত – অন্ত)

ত্যাগ কৰি, by leaving

মহুঅৰ—O. I. A. মধুকৰ (ধ > হ, ক > অ)

মৌ মাখি, bee

পক কৌইথামং—O. I. A. পক্ক কপিত্থানাম্ (ক্ক > ক, সমীভৱন, 'প' লোপ হৈছে)

পকা বেল, ripe 'vilva' fruit (aegle marmelos)

গন্ধলোহেণ—O. I. A. গন্ধ লোভেন (ভ > হ)

গন্ধৰ লোভত, being tempted by the smell

আলেকৃখ লড্ডুং—O. I. A. আলেখ্য-লড্ডুকম্ (খ্য > ক্খ, ক > অ)

লড্ডুঅং > লড্ডুং

ছবিত থকা লাড়ু, the 'laddu' in a picture

পামৰো—O. I. A. পামৰঃ

অধম, অজ্ঞানী, a rustic fellow, an ignorent man.

ছিবিউণ—O. I A. স্পৃষ্ট্বা (স্প > ছিপ > ছিপি > ছিবি, ছিবি) √ছিবি + উণ (ক্ত্বা > উণ)

স্পৰ্শ কৰি, by touching, having touched.

গিজ্জন্তে—O. I. A. (M. I. A. √গা + ইজ্জ + অন্ত = গিজ্জন্ত + সপ্তমী একবচন এ

গাওঁতে, when they were singing.

মঙ্গলগাইআহিং— O. I. A. মঙ্গল গায়িকাভিঃ (ক > অ , ভ > হ)

মঙ্গলগাইআ + ওৱা বহুবচন — হিং

মঙ্গলগীত (বিয়ানাম) গাইকা মহিলাৰ দ্বাৰা, by the women singing ritual song (marriage song)

বৰ-গোত্ত-দিন্ন অন্নাএ—O I. A. বৰ-গোত্র-দত্ত-কৰ্ণা (ত্র > ত্ত, সমীভৱন)

দত্ত > দিন্ন § 125 ; ৰ্ণ > ন্ন, সমীভৱন)

দৰাৰ গোত্ৰৰ উল্লেখ কৰাত কাণ দিয়া (the bride) paying attention to the family name of the bridegroom

(mentioned in the song).

শোউং—O. I. A. শ্রোতুম্ (শ্র > শ > স; তুম্ > উং)
শুনিবলৈ, to listen.

হোন্ত-বহুআএ—O. I. A. √ভূ+ অন্ত (M. I. A. হো+ অন্ত)
O. I. A. বধুকা (ধ > হ;; ক > অ)
হোন্ত+ বহুআ+ ৬ষ্ঠী একবচন— এ ('স্য' ৰ ঠাইত 'এ' হৈছে)
ভাবী-বধূৰ, of the prospective bride.

ৰোমাঙ্কো—O. I. A. ৰোমাঞ্চং
অনুভূতিৰ আতিশয্যত গাৰ লোমবোৰ শিয়ৰি পোন হৈ উঠা, rising of the hair of the body due to excess of emotion.

উঅহ—(দেশী শব্দ) চোৱা, look.

আলিহই --O. I. A. আলিখতি (খ > হ; 'ত' লোপ)
লিখে, আঁকে, writes, draws (a picture).

আসাবট্টিহিং—O. I. A. আশাবৰ্ত্তিকাভিঃ (শ > স; ৰ্ত্ত / ত > ট্ট, মূৰ্দ্ধণ্যীভৱন)
আসাবট্টি+ ৩য়া বহুবচন— হিং
আশা তুলিকাৰে, with the brush as hope (hope used as a brush of a painter).

হিঅঅ-ফলঅম্মি—O. I. A. হৃদয় ফলকস্মিন্ (ঋ > ই; 'দ' লোপ; 'য়' লোপ; 'ক' লোপ)
হিঅঅ-ফলঅ+ ৭মী একবচন— ম্মি
হৃদয়-ফলিত, on the palette of heart (the heart used as the canvas of a painter.)

ণিহুঅং—O. I. A. নিভৃতং (ন > ণ; ভ > হ; ঋ > উ; 'ত' লোপ)
গোপনে, secretly.

পংছুসই—O. I. A. প্রোঞ্ছতে (বা প্রোঞ্ছতি) (প্র > প; ও > উ; ঞ্ছ > ছ; শ > স; 'ত' লোপ, আত্মনেপদৰ ঠাইত পৰস্মৈপদ— ই)
পছুংসই > পংছুসই, বৰ্ণ-বিপৰ্য্যয় ।
মচি কৰি পেলায়, মচি পেলায়, wipes off.

সিন্ধব—O. I. A. সৈন্ধব (ঐ > এ)
সিন্ধু দেশৰ (বা পৰ্ব্বতৰ) নোণ, rock salt.

সিন্ধব পব্বত—সৈন্ধব পর্ব্বত, mountain of rock-salt

সচ্ছহাইং—সচ্ছায়, সিচিমা, looking like

ধুতভুল-পুঞ্জ—কমোবা তুলা ধাপি, lump of thrashed cotton

সবিসাইং—O. I. A. সদৃশানি (সদৃশ > সবিস § 24)

সবিস+১মা বহুবচন —আনি=সবিসানি > সবিসাইঁ > সবিসাইং

সিচিমা, সদৃশ, similar to, looking like

সুঅনু—O. I. A. সুজনঃ (জ > অ, বিসর্গর ঠাইত সাধাৰণতে 'ও' হয়, কিন্তু ইয়াত 'উ' হৈছে)

সৎ লোক, a good man

মুক্কোঅআইং—O. I. A. মুক্তোদকানি (ক্ত > ক, সমীভবন, দ > অ, ক > অ, আনি > আইঁ > আইং)

জলমুক্ত, free of water (water-vapour)

সবএ—O. I. A. শরৎ (শ > স, অন্ত্য 'ৎ' লোপ)

সবঅ+৭মী একবচন —এ

শৰৎ কালত, in autumn

সিঅব্ভাইং—O. I. A. সিতাভ্রাণি (ত > অ, আ > অ, § 67, ভ্র > ব্ভ)

বগা মেঘবোৰ, the white cloud

পঅনুপৰং—O. I. A. প্রতনুক-পঙ্কম্ (প্র > প, ত > অ, ক > অ, ম্ > ং)

অলপ বোকা, শুকাই কম হোৱা বোকা,

much diminished mud

অবহোবাসেন্ন—O. I. A. অপথঃ+উপপার্শ্বয় (প > ব, থ > হ, : > ও, উপ > ওব, পার্শ্ব > পস্স > পাস > বাস)

বাটৰ দুয়ো কাষে, on both sides, beyond roadway.

সাপ-চিৰিল্লং—O. I. A শ্যাম > সাম+চিৰিল্লং

'চিৰিল্ল' বা 'চিক্কল্ল'—বোকা (দেশী শব্দ)

শুকান বোকা, dry mud

গামস্স—O. I. A. গ্রামস্য (গ্র > গ, স্য > স্স)

গাঁৱৰ, of the village

সিমন্তিঅঅং (সিম সিমন্তঅং)—O. I. A সীমন্তীকৃতকম্ (শ, ষ > স, কৃ > কি, § 67, ক > অ)

সেওঁতা, parting of hair on one's head

বহ্মাবুৱ—O. I. A. বর্ত্মাবুদ্ধে (র্ত্ম > হ্ম, তালব্যীভৱন, দ > ব)

বাটা, highway

শৌৰসেনী প্ৰাকৃত সাহিত্য

অভিজ্ঞান-শকুন্তলম্

মহাকবি কালিদাস বিৰচিত 'অভিজ্ঞান-শকুন্তলম্' এখনি প্ৰখ্যাত সংস্কৃত নাটক। খৃষ্টীয় ৪ৰ্থ—৫ম শতিকাৰ উজ্জয়িনীৰ ৰজা বিক্ৰমাদিত্যৰ ৰাজসভাৰ নৱৰত্নৰ অন্যতম ৰত্ন আছিল মহাকবি কালিদাস। 'শকুন্তলা' নাটকখনি কবিয়ে যদিও সংস্কৃত ভাষাত ৰচনা কৰিছে, তথাপি সংস্কৃত নাট্যৰীতি অনুসৰি এই নাটতো ৰজা, পণ্ডিত আদি উচ্চ শ্ৰেণীৰ চৰিত্ৰৰ মুখত সংস্কৃত ভাষা ব্যৱহাৰ কৰি অন্যান্য চৰিত্ৰৰ মুখত বিভিন্ন প্ৰাকৃত ভাষা ব্যৱহাৰ কৰিছে। পাঠ্যৰ অন্তৰ্গত অংশটো নাটখনিৰ ৬ষ্ঠ অঙ্কৰ পৰা উদ্ধৃত কৰা হৈছে। ইয়াত নগৰ-ৰক্ষী বিষয়াজনৰ মুখত শৌৰসেনী প্ৰাকৃত আৰু আন কেইটি নিম্ন থাপৰ চৰিত্ৰৰ মুখত মাগধী প্ৰাকৃত ভাষা ব্যৱহাৰ কৰিছে।

শকুন্তলাক ৰজা দুষ্মন্তই দিয়া আঙঠিটো মাছৰ পেটত পাই বেচিবৰ উদ্দেশ্যে দেখুৱাই ফুৰোতে মাছমৰীয়াজন ৰজাৰ ৰখীয়াৰ হাতত ধৰা পৰে। নগৰ ৰক্ষীয়ে আঙঠিটো ৰজাৰ ওচৰলৈ নি যোৱাত ৰজাৰ পূৰ্বস্মৃতিৰ উদয় হয়, ফল স্বৰূপে মাছমৰীয়াজন পুৰস্কৃত হয়। — এইখিনিয়েই পাঠ্যাংশৰ মূল কথা।

মূল পাঠ—

(ততঃ প্ৰবিশতি নাগৰকঃ পশ্চাবাহুবদ্ধম্
পুৰুষম্ আদায় ৰক্ষিণৌ চ)

ৰক্ষিণৌ—(পুৰুষম্ তাড়য়িত্বা) হণ্ডে কুম্ভীলআ, কহেহি, কহিং তুএ এশে মহালদণভাশুলে উক্কিণ্ণণামহ্‌কলে লাঅকীএ অঙ্গুলীঅএ শমাশাদিদে।

ধীৱৰ—(ভীতি নাটিতকেণ) পশীদন্তু ভাৱমিশ্‌শা। ণ হগে ঈদিশশ্‌শ অকয্‌যশ্‌শ কালকে।

একঃ—কিং ণু খু শোহণে বম্হণে শি ত্তি কদুঅ লঞ্ঞা দে পডিগ্গহে দিণ্ণে।

ধীৱৰ—শুণধ, দাব। হগে খু শক্কাৱদালবাশী ধীৱলে।

দ্বিতীয়—হণ্ডে পাড়চ্চলা। কিং তুমং অম্মেহিং যাদিং বণদিং চ পুচ্ছিদো ?
নাগরকঃ—সূঅঅ। কথেতু সব্বং কমেণ। মা ণং পড়িবন্ধেধ।
উভৌ—যং লাউত্তে আণবেদি। লবেহি লে লবেহি।
ধীবরক—শে হগে যালবড়িশপ্পহদীহিং মচ্ছবন্ধণোবাএহিং কুড়ুম্বভলণং কলেমি।
নাগ—(প্রহস্য) বিসুদ্ধো দাণিং দে আজীবো।
ধীর—ভট্টকে, মা এবং ভণ

শহজে কিল যে বি নিন্দিএ ণ হু শে কম্ম বিবয্যণীঅকে,

পশুমালণ কলেদি দালুণং অণুকম্পামিদুএ বি শোত্তিকে।

নাগ—তদো, তদো।
ধীব—অধ একদিঅশং মএ লোহিদমচ্ছকে খণ্ডশো কপ্পিদে। যব তেশশ উদলব্ভন্তলে এদং মহালদণ ভাশুলং অঙ্গুলীঅঅং পেক্খামি পচ্ছা ইধ বিক্কঅত্থং ণং দংশঅন্তে য্যেব গহিদে ভাবমিশ্শেহিং। এত্তিকে দাব এদশ্শ আগমে। অধুণা মালেধ বা কুট্টেধ বা।
নাগ—(অঙ্গুলীয়কম্ আঘ্রায়) জাণুঅ, মচ্ছোদরসংঠিদং ত্তি ণত্থি সন্দেহো। তধা অঅং সে বিস্সগন্ধো। আগমো দাণিং এদস্স বিমরিসিদব্বো। তা এধ। লাঅউলং জেব্ব গচ্ছম্হ।
রক্ষিণৌ—(ধীবরং প্রতি) গচ্ছ লে গণ্ঠিচ্ছেদআ গচ্ছ। (ইতি পরিক্রামন্তি)
নাগ—সূঅঅ ইধ গোউরদুআরে অপ্পমত্তা পড়িবালেধ মং জাব লাঅউলং পবিসিঅ ণিক্কমামি।
উভৌ—পবিশদু লাউত্তে শামিপশাদস্তং।
নাগ—তধা। (ইতি নিষ্ক্রান্তঃ)
সূচক—জাণুঅ, চিলাঅদি লাউত্তে।
জাণুক—ণং অবশলোবশপ্পণীআ খু লাআণো হোন্তি।
সূচক—জাণুঅ ফুলন্তি মে অগ্গহত্থা (ধীবরং নির্দিশ্য) ইমং গণ্ঠিচ্ছেদঅং বাবাদেদুং।
ধীব—নালিহদি ভাবে অকালণমালকে ভবিদুং।
জানুক—(বিলোক্য) এশে অম্মাণং ঈশলে পত্তে গেণ্হিঅ লাঅশাশণং। (ধীবরং প্রতি) তা শউলাণং মুহং পেক্খশি অধ বা গিদ্ধশিআলাণং বলি ভবিশ্শশি।
নাগ—(প্রবিশ্য) শিগ্ঘং শিগ্ঘং এদং। (ইতি অর্দ্ধোক্তে)
ধীব—হা হদে ম্হি! (ইতি বিষাদং নাটয়তি)
নাগ—মুঞ্চেধ রে মুঞ্চেধ জালোবজীবিণং। উববন্নো সে কিল অঙ্গুলীঅঅস্স

আগমো। অম্হ-সামিণা জেব মে কধিদং।

সূচ—যধা আণবেদি লাউত্তে। যমবসদিং গদুঅ পড়িণিউত্তে ক্খু এসে।

(ইতি ধীবরং বন্ধনান্ মোচয়তি।)

ধীব—(মাগবকং প্রণম্য) ভশ্টকে, তব কেলকে মম জীবিদে। (ইতি পাদয়োঃ পততি)

মাগ—উঠেহি, উঠেহি। এসো ভট্টিণা অঙ্গুলীঅঅমুল্লসম্মিদো পারিদোসিও দে পসাদীকিদো। তা গেণ্হ এদং।

(ইতি ধীবরায় কটকং প্রযচ্ছতি)

ধীব—(সহর্ষং প্রতিগৃহ্য) অণুগ্গহিদে ম্হি।

জাণু—এশে ক্খু লঞ্ঞা তধা ণাম অণুগ্গহিদে যং শূলাদো ওদালিঅ হস্তিস্কন্ধং শমালোবিদে।

সূচ—লাউত্তে পালিদোশিএ কধেদি মহালিহলদণেণ তেণ অঙ্গুলীঅএণ শামিণো বহুমদেণ হোদব্বং ত্তি।

মাগ—ণং তস্সিং ভট্টিণো মহারিহরদণং ত্তি ণ পরিদোসো। এত্তিকং উণ।

উভৌ—কিং ণাম।

মাগ—তক্কেমি তস্স দংসণেণ কো বি হিঅঅট্ঠিদো জণো ভট্টিণা সুমরিদো ত্তি। জদো তং পেক্খিঅ মুহুত্তঅং পইদিগম্ভীরো বি পজ্জুস্সুঅমাণো আসি।

সূচ—তোশিদে দাণিং ভশ্টা লাউত্তেণ।

জাণু—ণং ভণামি ইমশ্শ মশ্চশত্তুণো কিদে ত্তি।

(ইতি ধীবরং অসূয়য়া পশ্যতি)

ধীব—ভশ্টকা ইদো অদ্ধং তুম্হাণং পি শুলামুল্লং হোদু।

জাণু—ধীবল মহত্তলে শম্পদং মে পিঅবঅশ্শকে শংবুত্তে শি। কাদম্বলী-শক্খিকে ক্খু পঢমং অম্হাণং শোহিদে ইচ্ছীয়দি। তা শুণ্ডিকাগালং যেব্ব গশ্চম।

(ইতি নিষ্ক্রান্তাঃ সর্ব্বে)

অসমীয়া অনুবাদ—

(একজন মানুহৰ হাত দুখন পিছফালে বান্ধি লৈ নগৰপাল আৰু দুজন ৰক্ষীৰ প্ৰৱেশ)

দুয়োজন ৰক্ষী—(মানুহজনক মাৰি মাৰি) হেৰ চোৰ, এই মহা ৰত্নেৰে উজ্জ্বল, নামাঙ্কিত ৰাজকীয় আঙঠিটো তই ক'ত পালি ক'।

মাছমৰীয়া— (ভয় কৰা যেন কৰি) দেউতাসকল, প্ৰসন্ন হওক, এনেকুৱা অকাৰ্য্য মই কৰা নাই।

এজন ৰক্ষী— তেনেহ'লে তই বৰ ভাল ব্ৰাহ্মণ বুলি ৰজাই তোক এইটো (আঙঠীটো) উপহাৰ দিছে নেকি ?

মাছমৰীয়া— তেনেহলে শুনক, মই চক্ৰাৱতাৰ বাসী এজন মাছমৰীয়া।

দ্বিতীয়জন ৰক্ষী— হেৰ চোৰ, আমি তোৰ জাতি আৰু বসতিৰ কথা সুধিছোঁ নেকি ?

নগৰপাল— সূচক, সকলো অনুক্ৰমে কবলৈ দিয়া, ইয়াক বাধা নিদিবা।

উভয়ে— যিবা আজ্ঞা প্ৰভু। ক' হেৰ ক'।

মাছমৰীয়া— মই জাল বৰশী আদি মাছ ধৰা সঁজুলিৰে পৰিয়ালৰ ভৰণ পোষণ কৰো।

নগৰপাল— (হাঁহি) তোমাৰ ব্যৱসায়টো বৰ ভাল !

মাছমৰীয়া— দেউতা, তেনেকৈ নকব।

সহজাত যি কৰ্ম্ম (ব্যৱসায়) সেইটো নিন্দিত হ'লেও বৰ্জ্জনীয় নহয়। ঘাটকজনৰ অন্তৰ দয়াৰে কোমল হ'লেও তেওঁ পশুবধ কৰাৰ দৰে কঠিন কাম কৰে। (মাইনা, 'শ্ৰোত্ৰিয়' অৰ্থাৎ বেদজ্ঞ ব্ৰাহ্মণজনৰ মনত দয়া উপজিলেও তেওঁ যজ্ঞৰ সময়ত পশুবধ কৰাৰ দৰে কঠিন কাম কৰে।)

নগৰপাল— বাৰু, তাৰ পিছত ?

মাছমৰীয়া— এদিন মই এটা ৰৌ-মাছ খণ্ড খণ্ডকৈ কাটিলোঁ। তেতিয়া তাৰ পেটৰ ভিতৰত এই মহাৰত্ন শোভিত আঙঠীটো দেখিলোঁ। পিছত এইটো বেচিবলৈ দেখুৱাই লৈ ফুৰোঁতে দেউতাসকলে (মোক) ধৰিলে। ইমানখিনিয়েই ইয়াৰ (আঙঠীটোৰ) আগমনৰ বৃত্তান্ত। এতিয়া মোক মাৰে মাৰক, কাটে কাটক।

নগৰপাল— (আঙঠীটো শুঙি) জানুক, মাছৰ পেটত যে আছিল তাত সন্দেহ নাই। সেয়েহে এনে মাছ মাছ গোন্ধ (আমিষ গোন্ধ)। এইটো কেনেকৈ আছিল এতিয়া অনুসন্ধান কৰিব লাগিব। ব'লা, আমি ৰজাৰ ওচৰলৈ যাওঁ।

ৰক্ষী দুজন— (মাছমৰীয়াজনক উদ্দেশ্য কৰি) ব'ল, হেৰ কেপ-কুকুৰা চোৰ, ব'ল।

(এই বুলি প্ৰস্থান)

নগৰপাল— সূচক, মই ৰাজহাউলীত প্ৰবেশ কৰি উভতি নহালৈকে ইয়াত ৰাজ-হাউলীৰ বাটচ'ৰাত, সাৱধানে অপেক্ষা কৰা।

ছুয়োজনে— প্ৰভু, ৰজাৰ আদেশৰ অৰ্থে আপুনি প্ৰৱেশ কৰক (যাওক) ।

নগৰপাল— যাক (এই বুলি ওলায় যায়) ।

সূচক— জানুক প্ৰভুৱে বৰ পলম কৰিছে ।

জানুক— অৱসৰৰ সময়তহে ৰজাৰ কাষ চাপিব পাৰি ।

সূচক— জানুক, মোৰ সোঁহাতখন ছটফটাইছে, (মাছমৰীয়াজনক দেখুৱাই) এই জেপ-লুকৰা চোৰটোক বধ কৰিবলৈ ।

মাছমৰীয়া— অকাৰণতে বধ কৰা উচিত নহয়, দেউতা ।

জানুক— (চাই) এয়া, আমাৰ প্ৰভু ঈশ্বৰ ৰজাৰ আজ্ঞা লৈ আহি পালে । (মাছমৰীয়াক উদ্দেশ্য কৰি) এতিয়া তই কুকুৰৰ মুখ দেখিবি নাইবা, শগুণ-শিয়ালৰ বলি হ'বি ।

নগৰপাল— (প্ৰৱেশ কৰি) শীঘ্ৰে, শীঘ্ৰে,— ইয়াক (আধা কোৱা হয়)

মাছমৰীয়া— হায় মই মৰিলো ! (এই বুলি দুখ কৰা যেন দেখুৱায় ।)

নগৰপাল— মুকলি কৰি দিয়া, হেৰা, জালুৱৈজনক মুকলি কৰি দিয়া । আঙঠিটো অহাৰ (পোৱাৰ) কাহিনীটো প্ৰমাণিত হৈছে, (সমস্যাটোৰ সমাধান পোৱা গৈছে) আমাৰ গৰাকীয়ে (ৰজাই) মোক কৈছে ।

সূচক— যিৰা আজ্ঞা প্ৰভু । ই যমালয়লৈ গৈ আকৌ উভতি আহিল । (এই বুলি মাছমৰীয়াজনৰ বান্ধোন খুলি দিয়ে) ।

মাছমৰীয়া— (নগৰপালক সেৱা কৰি দেউতা, আপোনাৰ কাৰণে মই জীৱন পালো । (এই বুলি ভেঁওৰ ভৰিত পৰিল)

নগৰপাল— উঠা, উঠা । এয়া প্ৰভুৱে (ৰজাই) আঙঠিটোৰ সমমূল্যৰ পাৰিতোষিক তোমাক দিছে । গতিকে এয়া লোৱা । (এই বুলি মাছমৰীয়াজনক এযোৰ খাৰু দিয়ে ।)

মাছমৰীয়া— (আনন্দেৰে গ্ৰহণ কৰি) মই অনুগৃহীত হ'লো ।

জানুক— ৰজাই এওঁক এনেদৰে অনুগ্ৰহীত কৰিলে যেন শূলৰ পৰা নমাই হাতীৰ পিঠিতহে তুলিলে !

সূচক— দেউতা, পাৰিতোষিকেই কয় যে মহামূল্য-যুক্ত আঙঠিটো পাই ৰজা বৰ আনন্দিত হৈছে । (নাইবা, মহামূল্যযুক্ত আঙঠিটো ৰজাৰ বৰ পছন্দ হৈছে ।)

নগৰপাল— আঙঠিটোত মূল্যবান ৰত্ন আছে কাৰণে ৰজা পৰিতুষ্ট হোৱা নাই । কিন্তু—

দুয়োজন ৰক্ষী— কি ভেবেহ'লে ?

নগৰপাল— মই ভাবো, সেইটো দেখি ৰজাৰ হৃদয়স্থিত কাবোবাৰ কথা মনত

পৰিছে। কাৰণ সেইটো বেছি গম্ভীৰ স্বভাৱৰ যদিও তেওঁ মুহূৰ্ত্তৰ কাৰণে ব্যাকুল হৈ পৰিছিল।

সূচক—প্ৰভুৱে তেনেহলে ৰজাক তুষ্ট কৰিলে।

জানুক—মই কওঁ, এইটো এই মাছৰ শত্ৰুজনৰহে কাম। (অৰ্থাৎ এই মাছ-মৰীয়া জনেহে ৰজাক তুষ্ট কৰিলে।)

(এইবুলি অসূয়াৰ ভাবত মাছমৰীয়াৰ ফালে চায়।)

মাছমৰীয়া—দেউতাসকল, ইয়াৰ আধা (পুৰস্কাৰৰ আধা) আপোনালোকৰ সুৰাৰ মূল্য হওক।

জানুক—ধীৱৰ, এতিয়া তুমি মোৰ পৰম বন্ধু হ'লা। কাদম্বৰী (সুৰা) উদ্দেশ্য কৰি আমাৰ এই প্ৰথম সৌহাৰ্দ্দ পালন কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰো। গতিকে সুৰাৰ দোকানলৈ যাওঁ ব'লা। (এইবুলি আটাইকেইজন ওলাই যায়)

ইংৰাজী অনুবাদ—

(The City-Officer enters with two constables and a man with hands tied behind)

Both the constables—(Beating the man) you thief ! tell us where have you got this engraved royal ring decked with valuable jewels.

Fisherman—(Pretending to be afraid) be pleased sirs, I have not done such a misdeed.

1st constable—then is it a gift from the king because you are a good brahmin ?

Fisherman—listen to me then, I am a fisherman residing at cakravatara.

2nd constable—you thief, have we asked you about your caste and residence ?

City-officer—Sucaka, let him speak out gradually. Do not interfere.

Both—As you please, Sir. You, (fisherman) speak out.

Fisherman—I maintain my family with the help of fish-catching appliances like net, hook etc.

C. off.—(laughing) Pure is your livelihood !

Fisherman—Do not say so sir, One's natural profession should not be given up even if it is despised by others.

A slaughterer, though softened by pity perpetrates the hard task like killing animals (or, the Brahmin, knowing veda slaughters animals, before the sacrificial fire (যজ্ঞ), though he is softened with pity.)

C. off.—Well, what next ?

fishermam—One day I cut a Rohita fish into pieces, then I saw this ring shinning with precious jewels inside the belly of it. Afterwards, when I was showing it for sale you have caught me. This is the story of its coming (to my hand). Now, you can kill me or thrash me.

C. off.—(smelling the ring) januka, there is no doubt that it was inside the belly of a fish. That is why it has a fishy smell. We should enquire how it came. Now, let us go to the king's palace.

Both—(to the fisherman) Move on, you pickpocket, move on. (Thus all go out)

C. off.—Sucaka, you wait with vigilance here at the city-gate, till I come back from the king's palace.

Both -Go in sir, to bring the king's order.

C. off.—Alright. (exit)

Sucaka—Januka, our lord is indeed delaying much.

Januka—The king is accessible only at his leisure.

Sucaka—Januka, my right hand is itching (or, finger-tips are itching) (directing towards the fisherman) to kill this pick-pocket.

Fisherman—It is not proper for you to be a killer for

nothing, sir.

Jannka—(looking ahead) Here, our officer has arrived with the king's order. (To the fisherman.) Now you will see the mouth of a pack of dogs, or you will be the offering of the vultures and jackals.

C. off.—(Entering) quick, quick, let him ...... (the speech remains incomplete)

Fisherman—Oh, I am done (pretends to be sorry).

C. off.—Let the fisherman be free. The problem—how the ring came, has been solved, as our lord has told me

Sucaka—As you please, sir. This man has returned from the place of yama. (unties the fetters of the fisherman.)

Fisherman—(saluting the city-officer.) It is owing to you that I have got back my life, sir.

(Falls at his feet)

C. off.—Get up, get up. Our lord has favoured you with a pres·nt equal to the value of the ring. So, take it. (Saying thus, gives thue fisherman, a pair or bangles .)

Fishermın—(accepting with pleasure.) I have been much favoured.)

Jannka--The king has favoured him in such a way, as if bringing down from the death-stake he has been placed on the back of an elephant.

Sucake—Sir, the gift indicates that the lord has been much pleased by the ring preciously jewelled)

C. off. It is not the fact that the king is pleased because of the precious jewels, but.......

Both—What, then ?

C. off.—I guess seeing that (the ring) the king remem-

bered some one dear to his heart. Because seeing that the king was disturbed with yearning for a moment, though he is grave by nature.

Suca—Then, the king has been pleased by you, sir,

Januka—I say, this enemy of the fishes has done that. (looks with envy towards the fisherman)

Fisherman—Sirs, half of it will be the price of wine for you.

Januka—O fisherman, now you are a great friend of ours. We wish to seal our new friendship having wine as offering. So let us go to the wine-shop. (Thus all go out)

শব্দাৱলীৰ টীকা—

ণাগৰক—নগৰৰ শান্তি-ৰক্ষী বিষয়া, city offi

তাড়য়িত্বা—তাড়ণ কৰি, আঘাত কৰি, by thrashing or b:ating

হণ্ডে—নীচ জনক সম্বোধন কৰোঁতে ব্যৱহাৰ কৰা শব্দ, হেৰ,
you (vocative)

কুম্ভীলআ—O. I. A. কুম্ভীলক (ৰ > ল, ক > অ) কুম্ভীলঅ + আ (সম্বোধনত)
চোৰ, thief

কধেহি—O. I. A. কথয় (থ > ধ, অয় > এ) কধে + লোট —হি
ক, কোৱা, tell

কহিং—O. I. A. কস্মিন্ (স্ম > ম্হ > হ, ন্ > ং)
ক'ত, where

মহালহণ—O. I. A. মহাৰত্ন (ৰ > ল, ত্ন > তন > হণ, স্বৰভক্তি)
precious jewel

ভাস্সুলে—O. I. A. ভাস্বৰঃ (স্ব > স্স, স্বৰভক্তি > সু, ৰ > ল, ঃ > এ)
উজ্জ্বল, bright, shinning

উক্কিণ্ণণামহক্খলে—O. I. A. উৎকীর্ণনামাক্ষৰঃ (ৎক > ক্ক, সমীভৱন, র্ণ > ণ্ণ, সমীভৱন, ম > ণ, অক্ষৰ > অহক্খল)
নামৰ আখৰ অঙ্কিত (বা খোদিত), inscribed with the letters

of a name

লাঅকীঅএ—O. I. A. ৰাজকীয় (ৰ > ল, জ > অ), royal

অঙ্গুলীঅএ—O. I. A. অঙ্গুলীয়কঃ (য় > অ, ক > অ, ঃ > এ)

আঙঠি, ring

সমাসাহিদে— সমাসাদিতঃ (ত > দ, ঃ > এ)

পাইছ, পাইছা, you have got

পশীদন্তু—O. I. A. প্রসীদন্তু (প্র > প, স > শ)

আনন্দিত হওক, প্রসন্ন হওক, be pleased

ভাবমিশ্শা— O. I. A. ভাবমিশ্রা (শ্র > শ্শ)

শব্দটোৰ প্রকৃত অর্থ হৈছে—'হে বিজ্ঞ বুদ্ধিত শ্রেষ্ঠ সকল'। ইয়াত মাছ মৰীয়াজনে নগৰপাল আৰু ৰক্ষীক ভাবমিশ্শা বুলিছে, অর্থাৎ 'দেউতাসকল', honourable sirs

হগে—O. I. A. অহং (সম্ভৱতঃ অহং শব্দৰ পৰা 'অহকঃ' হৈছিল)

অহকঃ > হকঃ > হগঃ > হগে

মই, I

ঈদিশশ্শ—O. I. A. ঈদৃশস্য (দৃ > দি, স্য > শ্শ)

এনেকুৱা, l'ke this

অকয্যশ্শ—O. I. A. অকার্য্যস্য (আ > অ, র্য্য > য্য, সমীভৱন, স > শ)

অকয্য+ষষ্ঠী একবচন —শ্শ (স্য)

অকার্য্যৰ, of a misdeed

কালকে—O. I. A. কাৰকঃ (ৰ > ল, ঃ > এ)

কৰোঁতা,. doer, perpetrator

শোহণে—O. I. A. শোভনঃ (ভ > হ, ন > ণ)

ভাল, good

বম্হণে—O. I. A. ব্রাহ্মণঃ (ব্র > ব, আ > অ § 67, হ্ম > ম্হ § 62)

শি—O. I. A. অসি (মাগধীৰ আদ্যত 'অ' লোপ হৈছে, স > শ)

তুমি হোৱা, you are

শোহণে বম্হণে শি—তুমি ভাল ব্রাহ্মণ, you are a good brahmin

কলুঅ—O. I. A. কৃত্বা (আচ প্রত্যয়ৰ সলনি ইয়াত —তুঅ হৈছে)

কৰি, doing

তি কলুঅ—এই বুলি, because of this

লকখা—O. I. A. ৰাক্ষা (ৰ > ল, আ > অ, ক্ষ > ক্খ)

ৰজাৰ দ্বাৰা, by the king

তে—M. I. A. তে ('তুম্হং' শব্দৰ ৪র্থী একবচন)

তোমালৈ, তোমাক, for you

পলিগ্গহে—O. I. A. প্রতিগ্রহঃ, পৰিগ্ৰহঃ (প্ৰ > প, ত > ট মূৰ্ধন্যীভৱন > ড় > ৰ > ল, গ্ৰ > গ্‌গ, সমীভৱন, ঃ > এ)

পুৰস্কাৰ, দান, gift, donation

দিন্ন—O. I. A. দত্তঃ (O. I. A. √ দা + ক্ত > M. I. A দিন্ন)

has been given.

শুণধ—O. I. A. শৃণুত (ঋ > উ)

শুণ + ধ (লোট্ মধ্যম পুৰুষ বহুবচন, ত > ধ)

শুনক, listen

দাব—O. I. A. তাবৎ ('ৎ' লোপ হৈছে; ত > দ)

তেনেহলে, then, (in that case.)

শকাৱদালবাশী—O I. A. চক্ৰাৱতাৰবাসী (ক্ৰ > ক; ত > দ; ৰ > ল; স > শ)

resident of cakravatara.

ধীৱলে—O. I. A.— ধীবৰঃ (ৰ > ল; ঃ > এ)

মাছমৰীয়া, fisherman.

পাড়চ্চলা—O. I. A. পাটচ্চৰ (ট > ড়; ৰ > ল)

পাড়চ্চল + আ (সম্বোধনত)

হেৰ' চোৰ, you thief.

অম্হেহিং—O. I. A. অস্মাভিঃ (প্ৰাকৃতত 'অহং' শব্দ তৃতীয়া বহুবচনত 'অম্হেহিং' হয়। মাগধী প্ৰাকৃতত 'অম্হেহিং' হৈছে। মূল শব্দৰ স্ম (ম্হ) মাগধী প্ৰাকৃতত ৰক্ষিত হৈছে।

আমাৰ দ্বাৰা, by us.

যাহিং—O. I. A. যস্মিন্ (স্ম > হ, ত দ)

বসহিং—O. I. A. বসতিং (স > শ)

বসা ঠাই, place of residence.

পুচ্ছিদে—O. I. A. পৃষ্টঃ > পুচ্ছিতঃ)

(ষ্ট > চ্ছ; ত 7 দ; ঃ > এ)

সোধা হৈছে, asked.

কলহ্—O. I. A. কলহঃ (ৰ > ল; অ 7 এ; ঃ > ৰ)

কবলৈ দিয়া, let him speak.

কমেণ—O I A. ক্রমেণ (ক্র > ক § 30)

অনুক্রমে, gradually.

পড়িবন্ধেধ— প্রতিবদ্ধ (O. I. A.) প্রতিবন্ধ >

M. I. A. পড়িবন্ধ + লোট্ ত (থ)

(তোমালোকে) বাধা নিদিবা, do not interrupt.

লাউন্তে—O. I. A. রাজপুত্র বা রাজযুক্ত (র > ল ; প, > উ ; জ > অ ;

ত্র, ক্ত > ন্ত, সমীভবন) সম্বোধনত—এ

হে রাজবিষয়া, হে প্রভু (দেউতা) O. my lord.

আনবেধি—O. I. A. আজ্ঞাপয়তি (জ্ঞ > ঞ > ণ ; আ > অ ; প > ব ;

অয় > এ ; ত > ধ

আজ্ঞা করিছে, has ordered.

লবেহি—O. I. A. লপ (M. I. A. লবেহি) (প > ব) ক, speak.

জাল—O. I. A. জাল, net.

বড়িশ—বৰশী, fishing book.

মহুদিহিং—O. I. A. প্রভৃতিভিঃ (প্র > ম, সমীভবন ;

ত > দ ; ভ > হ)

মহুদি + আ বহুবচন —হিং

('বড়িশ' শব্দর লগত যুক্ত হৈ থকা কারণে 'প্রভৃতি' শব্দর প্র > ম, যুক্ত বর্ণ হৈছে।)

জালবড়িশ মহুদিহিং— জাল, বৰশী প্রভৃতির দ্বারা, with net, hook etc.

মচ্ছ—O. I. A. মৎস্য (ৎস্য > ৎস § 31 > স্স, সমীভবন > চ্ছ)

মাছ, fish.

বন্ধণোবাএহিং—O. I. A. বন্ধন+উপায়ৈঃ (অ+উ = ও (সন্ধি) ; প > ব)

বন্ধণোবায + আ বহুবচন—হিং

মচ্ছ বন্ধণোবাএহিং—মাছ ধরা উপায়েরে, with the help of fish-catching devices (appliances.)

কুড়ুম—O. I. A. কুটুম্ব (ট > ড § 6 .

পরিয়াল, family

ভরণং—O. I. A. ভরণং

পোষণ দিয়া, to maintain

কলেমি—O. I. A. করোমি (র > ল)

কৰোঁ, I do

আজীবো—O. I. A. আজীবঃ (ঃ > ও)

জীৱিকা, profession

ভইৰে—O. I A. ভর্ত্তৃকঃ (র্ত্ত > ই, ঃ > এ সম্বোধনত)

প্ৰভু, দেউতা, my lord

শহজে—O. I. A. সহজম্ (স > শ, জ > য, ম্ লোপ)

জন্মগত, সহজাত, acquired by birth

নিন্দিএ—O. I. A. নিন্দিতম্ (ন > ণ, ত > য, অন্ত্য ম্ লোপ)

despised, looked down

বিবৰ্‌জনীঅকে—O. I. A. বিবর্জনীয়কম্ (র্জ > জ্জ > ৰ্‌য, য় > অ)

এৰিবলগীয়া, to be abondoned

ণ হু সে কম্ম বিবৰ্‌জণীঅকে—ন খলু সঃ কর্ম বিবর্জণীয়কম্,

সেই কামটো এৰিবলগীয়া নহয়, that profession is not to be abondoned

পশুমাৰি—পশু বধ কৰোঁতা, animal-killer

দালুনং—O. I. A. দারুণম্ (ৰ > ল)

কঠোৰ, নিষ্ঠুৰ, cruel, difficult

অনুকম্পা মিহুলে—O. I. A. অনুকম্পা মৃদুলম্ (ঋ > ই)

দয়াৰ দ্বাৰা কোমল হোৱা, to be softened by pity

শোণিকে—O. I. A. শৌনিকঃ (ঔ > ও, ন > ণ)

শোত্তিএ—O. I. A. শ্রোত্রিয়ঃ

'শোনিক' শব্দটো পাঠান্তৰত 'শোত্তিঅ' বুলি আছে।

শোণিক—ঘাতক, slaughterer

শোত্তিঅ—বেদজ্ঞ ব্ৰাহ্মণ, A brahmin conversent in veda

একদিঅণং—একস্মিন্ দিৱসে (এক দিৱসে > এক দিঅসে) (এক > এক, § 15, ৱ > অ, স > ণ)

একদিন, one day

মএ—'অহং' শব্দ ৩য়া একবচন

মোৰ দ্বাৰা by me

ৰোহিঅমচ্ছকে—O. I. A. ৰোহিত মৎস্যকম্ (ত > অ, ক > ক, ৎস্য > চ্ছ)

ৰৌ মাছ, Rohu fish

কণ্ডো—O. I. A. কণ্ডঃ

টুকুৰা, piece

কপিলে—O. I. A. কল্পিতঃ (ল্প > প্প, সমীভৱন, ত > ল, ঃ > এ)

কটা হ'ল, cut

খণ্ডপো কপিলে—খণ্ড খণ্ডকৈ কটা হ'ল,

cut (by me) into pieces

উদৰবৃভন্তৰলে—O. I. A. উদৰাভ্যন্তৰে (ভ্য > ব্ভ)

পেটৰ ভিতৰত, inside the belly

পেখমি—O. I. A. প্ৰেক্ষামি (প্ৰ > প, ক্ষ > খ)

দেখিলো, I have seen

পশ্চা—O. I. A পশ্চাৎ (অন্ত্য 'ৎ' লোপ হৈছে)

তাৰ পিছত, afterwards

বিকঅণং—O I. A. বিক্ৰয়াৰ্থম্ ক্ৰ > ক ; আ > অ; র্থ > ণ)

বেচিবৰ কাৰণে, for sale.

এং—O. I. A. এবং, এইটো this.

দংশঅন্তে—O. I. A. দৰ্শয়ন্ > M. I. A. দংসঅন, বৰ্ত্তমান কালৰ কৃদন্ত যোগ হোৱাত 'দংশঅন্তে' হৈছে। দেখুৱাওঁতে, (when I was) showing.

ৰূেৱ—O. I. A. এৱ (এৱ > ৰেৱ > ৰূেৱ § 68)

এনেদৰে, like this, (in this way.)

গহিলে—O. I. A. গৃহীতঃ (ৃ > অ ; ী > ই ; ত > ল ; ঃ > এ)

গ্ৰহণ কৰিলে, ধৰিলে, caught (accepted.)

ভাৱমিণণেহিং—ভাৱমিত্ৰৈঃ (ত্ৰ > ণণ)

ভাৱমিণণ+ ভ্যা বহুবচন— এহিং

ভেউভাসকলৰ দ্বাৰা, by you.

এত্তিকে—এইখিনি, this much.

আগমে—আগমৰ কাহিনী, source.

মালেৰ—O. I. A. মাৰয়ত (ৰ > ল ; অয় > এ)

মালেৰ (মাল+এ+ৰ (ত))

(আপোনালোকে) মাৰক, kill, thrash.

কুটেৰ—O. I. A. কুট্টত (ট্ট > ট) কুট+এ+ৰ= কুটেৰ

কাটক, cut.

আঘ্ৰাণ—গন্ধ, smelling

মহোত্তৰ সংগ্ৰহিং—O. I. A. মহোত্তৰসংগৃহিতম্

মাছৰ পেটত থকা, to be inside the stom ch of a fish

বিস্সগন্ধো—O. I A. বিস্রগন্ধঃ (স্র > স্স, সমীভৱন, ঃ > ও)

মাছ মাছ গোন্ধ, আমিষ গোন্ধ, fishy smell

বিনবিসিদৱো—অনুসন্ধান কৰিব লাগিব,

should be investigated

ৰাঅউলং—O. I. A ৰাজকুলম্ (জ > অ, ক > অ)

ৰজাৰ ঘৰ, king's palace

গচ্ছম্হ—গচ্ছামঃ (গচ্ছম > গচ্ছম্হ)

আমি যাওঁ, let us go

পড়িচ্ছেদআ—O. I. A প্ৰতিচ্ছেদক (প্ৰ > প, ত > ড মূৰ্দ্ধণ্যীভৱন

চ্ছ > চ্ছ, ক > অ) + সম্বোধনত – আ)

হেৰ, জেপকটা চোৰ, you pick-pocket

গোউৰ দুআরে—O. I. A. গোপুৰ দ্বাৰে (প > অ, দ্ব > দুৱ, স্বৰভক্তি)

+ ৭মী একবচন – এ

ৰাজহাউলীৰ (বা নগৰৰ) প্ৰধান দ্বাৰ, outer gate (of the

king's palace or of the city)

অপ্পমত্তা—O I. A. অপ্ৰমত্ত (প্ৰ > প) অপ্পমত্ত + আ = অপ্পমত্তা

সাৱধানতাৰে, with vigilance

পড়িৱালেধ—O. I. A. প্ৰতিপালয়ত (প্ৰ > প, ত > ট > ড়, প > ৱ.

অয় > এ) + ধ

অপেক্ষা কৰা, wait

পৱিসিঅ—O. I. A. প্ৰবিশ্য (প্ৰ > প, শ্য > সিঅ, স্বৰভক্তি, শ > স)

প্ৰবেশ কৰি, by entering

ণিক্কামি—O. I. A. নিষ্ক্ৰামি (ষ্ক্ৰ > ক্ক § 31 > ক, সমীভৱন, ন > ণ)

ওলাই আহোঁ, (I) come out

পৱিসদু—O. I. A. প্ৰবিশতু (প্ৰ > প ; ত > দ)

প্ৰবেশ কৰক, (please) enter.

সামিপসাদত্থং—O. I. A. স্বামী-প্ৰসাদাৰ্থম্ (স্ব > স > স ; প্ৰ > প্প, সমীভৱন;

ৰ্থ > ত্থ ; আ > অ, § 67) স্বামীৰ (ৰজাৰ) আদেশৰ অৰ্থে

for the order of the king (in order to get the

king's order.)

চিন্তাৱদি—O. I. A. চিন্তয়তে (য > ৱ ; ত > দ ;

আসৰেণৰ চাইত পৰৈগৰ হাৰা বাবে 'চিলাজৰে' হবে 'চিগাজ'হ'
হৈছে ।)

পলম কৰিছে, (he is taking a long time

অৱসেন্দোৱণপ্ৰণীআ—O. I. A. অৱসৰোপসৰ্পণীয়াঃ (স > ষ, ৰ > ল, প > ব,
ৰ্প > প্প, সমীভৱন হ > অ)

অৱসৰ সময়ত কাষ চাপিব পাৰি, accessible only at leisure

স্ফুলন্তি—O. I. A. স্ফুৰন্তি

খজুৱাইছে, ছটফটাইছে, are itching

অগ্গহত্থা—O. I. A. অগ্ৰহস্তা (গ্ৰ > গ্গ, সমীভৱন)

আগহাত, হাতৰ আঙুলীবোৰ, the righthand, finge tips

বাবাদেহুং—O. I. A. ব্যাপাদয়িতুম্ (ব্য > ব, § 30, প > ব,
ত > দ, অয় > এ, তুং > হুং

বধ কৰিবলৈ, to kill

পালিহহি—O. I. A. ন অৰ্হতি (ন > ণ, অৰ্হ > অৰিহ, স্বৰভক্তি, ৰ > ল,
ত > দ, ণ+অৰিহ=ণালিহ (সন্ধি)

উচিত নহয়, it is not proper

অকলণ-মাৰকে—O. I. A. অকাৰণ মাৰকঃ

অকাৰণতে বধ কৰা, to kill without reason

ভৱিতুং—O. I. A. ভৱিতুম্

হবলৈ, to be

ণালিহহি ভাবে অকলণ মাৰকে ভৱিতুং—প্ৰভুতা, অকাৰণতে হত্যাকাৰী হোৱা উচিত
নহয়, Sir, it is not proper to be a killer for nothing

অম্হাকং—M. I. A. 'অম্হ' শব্দৰ ষষ্ঠী বহুবচন =অম্হাকং,

আমাৰ, our (of us)

ঈশলে—O. I. A. ঈশ্বৰঃ (শ্ব > শ্শ > শ, ৰ > ল)

গৰাকী (ইয়াত প্ৰশাসক ঈশ্বৰ বুজিছে) master

পাতে—O. I. A. প্ৰাপ্তঃ (প্ত > ত, সমীভৱন, প্ৰ > প, § 30, আ > অ,
§ 67, ঃ > এ)

আহি পাইছে, has reached (arrived)

গেণ্হিত—O. I. A. গৃহীত্বা (M. I A. √গেণ্হ+ইত্ব)

গ্ৰহণ কৰি (লৈ) by taking

লাজাপাসং—O. I. A. ৰাজপাসম্ (ৰ > ল, জ > জ, স > স, ম > ং)

ৰজাৰ আদেশ, king's command

শউণাণং—O. I. A. শকুনানাম্ (শ > শ, ক > অ, ন > ণ)

কুকুৰৰ, of a pack of dogs

(শকুনানাম, নিজৰ পৰিয়ালৰ, kinsmen)

পেক্‌খশ—O. I. A. প্ৰেক্ষসে (প্ৰ > প, ক্ষ > ক্ষ, স > শ) আত্মনেপদৰ ঠাইত পৰস্মৈপদ হৈছে।

(তুমি) দেখিবা, (তই দেখিবি) you will see

গিদ্ধ-শিআলাণং O. I. A. গৃধ্ৰশৃগালানাম্ (গৃ > গি, শৃ > ই, ধ্ৰ > দ্ধ, সমীভৱন, গ > অ)

শগুণ আৰু শিয়ালৰ, of vultures and jackals

বলী, বলি—O. I. A. বলি,

দেৱতাৰ উদ্দেশ্যে আগবঢ়োৱা প্ৰাণী আদি, offering to God, an animal offered to or sacrificed before a deity.

শিগ্‌ঘং—O. I. A. শীঘ্ৰম্ (শ > স, মোৰশেনী প্ৰাকৃতত 'স' হৈছে, ঈ > ই, § 67, ঘ্ৰ > গ্‌ঘ, সমীভৱন)

সোনকালে, quick

হদে—O. I. A. হতঃ (ত > দ, ঃ > এ)

হদে স্মি—O. I. A. হতো অস্মি

মই মৰিলো, I am done (dead)

মুচেদু—(M. I. A. √মুচ্‌ + এদু (লোট—হি)

এৰি দিয়া, let him be free

জালোপ জীৱিণং—O. I. A. জালোপজীৱিনম্

মাছমৰীয়া, fishermen

উৱৱণ্ণা—O. I. A. উপপন্নঃ (প > ৱ, ঃ > ও)

(সমাধান) পোৱা গৈছে, is solved, proved

অম্হ-সামিনা—O. I. A. অস্মৎ-স্বামিনা (স্ম > ম্হ, 'ৎ' লোপ হৈছে, স্ব > স)

আমাৰ প্ৰভুৰে (ৰজাই), by our lord

ভণিদং—O. I. A. ভণিতম্ (ণ > ণ, ঘোষীভৱন, ত > দ)

কোৱা হৈছে, spoken

যমসদিং—O. I. A. যমসদনং (ন > ণ, ন > ং)

যমৰ ঘৰলৈ, to the place of Yama

শমুণ—O. I. A. শব (ভাট্‌ প্ৰত্যয়ৰ ঠাইত —উণ প্ৰত্যয় ব্যৱহাৰ হৈছে)

গৈ, having gone

পড়িপিউত্তে—O. I. A. প্রতিনিবৃত্তঃ (প্র > প, ত > ট > ড়, ব > উ,

: > এ, 'ব' লোপ হৈছে, § 9)

উভতি আহিল, has returned

তৱ কেলাকে—আপোনাৰ কাৰণে, owing to you

জীৱিতে—O. I. A. জীৱিতম্ (ৱ > ব, ত > দ)

জীৱন, life

উঠেহি—O. I. A. উত্তিষ্ঠ (M. I. A. √উঠ+ –এহি)

উঠা, get up

মূহ-সন্মিতো—O. I. A. মূল্য-সম্মিতং (ল্য > হ, সমীভবন,

উ > উ, § 67, ত > দ)

সমমূল্যৰ, commensurate with the value, of equal value

পাৰিতোসিত– O. I. A. পাৰিতোষিকঃ (ত > দ, ষ > স, ক > অ, : > ও)

পুৰস্কাৰ, prize

পসাদীকিতো—O. I. A. প্ৰসাদীকৃতঃ (প্ৰ > প, ঋ > ই, ত > দ, : > ও)

দিছে, অনুগৃহীত কৰিছে, (has) given, (has) favoured

গেন্হ—O. I. A. গৃহাণ (গৃহ্ > গিণ্হ > গেন্হ)

গ্ৰহণ কৰা, লোৱা, take, accept

অনুগ গহিতে স্মি—O. I. A. অনুগৃহীতোঽস্মি (গৃ > গ গি > গ গ, ত > দ)

ম অনুগৃহীত হ'লো, I am favoured

শূলাতো—O. I. A. শূলাৎ (সম্ভৱতঃ 'শূলাৎ' শব্দৰ পৰা

'শূলাতঃ' > শূলাতো হৈছে)

শূলৰ পৰা, from the stake

ওতালিয—O. I. A. অৱতাৰ্য্য (অৱ > ও, ত > দ, ৰ্য্য > ৰ্য > লিয,

স্বৰভক্তি > লিয)

নমাই, by bringing down

সমাপোতিতে—O. I.. A. সমাৰোপিতঃ (স > শ, ৰ > ল, প > ব, ত > দ)

স্থাপন কৰা হৈছে, has been placed

পালিতোসিএ কৰেতি—O. I. A. পাৰিতোষিকেণ কৰোতি, পুৰস্কাৰে কৰে,

the prize implies

শামিণো—O. I. A. স্বামিনঃ (স্ব > স > শ, : > ও)

প্ৰভুৰ (আমাৰ), of (our) lord

বহুমদেণ—O. I. A. বহুমতেন (ত > দ, ন > ণ)

অতি প্ৰিয়, very dear, (to the liking of)

হোদব্বং—O. I. A. ভবিতব্যম্ (অব > ও, ভ > হ, ত > দ, ব্য > ব্ব)

হবলগীয়া, to be

ভট্টিণো—O. I. A. ভৰ্তুঃ (ভৰ্তৃ > ভত্তি > ভট্টি + ষষ্ঠী একবচন –ণো)

গৰাকীৰ, ৰজাৰ, of (our) lord

মহাৰিহৰদণং——O. I. A. মহাৰ্হৰত্নম্ (মহাৰ্হ > মহাৰিহ, স্বৰভক্তি,

ৰত্নম্ > ৰদণং, স্বৰভক্তি)

মহামূল্য বস্তু, precious stone

পৰিদোসো – O. I. A. পৰিতোষঃ (ত > দ, ষ > স)

সন্তুষ্টি, satisfaction

তক্কেমি—O. I. A. তৰ্কয়ামি (ৰ্ক > ক্ক, অয় > এ)

মই অনুমান কৰো, I guess

দংসণেন—O. I. A. দৰ্শনেন (ৰ্শ > ংস, স্বতঃ নাসিক্যীভৱন, ন > ণ)

দেখাৰ পৰা, দেখি, after seeing, by seeing

হিঅঅট্ঠিদো – O. I A. হৃদয়স্থিতঃ (ঋ > ই, য় > অ, স্থ > ত্থ > ট্ঠ,

মূৰ্দ্ধণ্যীভৱন, ত > দ, ঃ > ও)

হৃদয়স্থ, অতি প্ৰিয়জন, one who is in the heart, very dear

সুমৰিদো—O. I. A. স্মৃতঃ (স্মৃ > সুমৰি, স্বৰভক্তি, ত > দ, ঃ > ও)

মনত পৰিছে, has remembered

পেক্খিঅ—O. I. A. প্ৰেক্ষ্য (প্ৰ > প, ক্ষ্য > ক্খিঅ স্বৰভক্তি)

দেখি, seeing

মুহুত্তঅং—O. I. A. মুহূৰ্তকং (ৰ্ত > ত্ত)

অলপ সময়, for a second

পইদিগম্ভীৰো—O. I. A. প্ৰকৃতিগম্ভীৰঃ (প্ৰ > প 'ক' লোপ হৈছে,

ঋ > ই, ত > দ, ঃ > ও)

স্বভাৱতে গম্ভীৰ, sober by nature

পজ্জুস্সুঅমণো – O. I. A. পৰ্য্যুৎসুকমনাঃ (ৰ্য্য > ৰ্য > জ্জ, সমীভৱন,

য > জ, ৎস > স্স, ক > অ, ঃ > ও)

কামনাত ব্যাকুলচিত্ত mind upset with yearning

উৎগ্ৰীৱচিত্ত, eager

তোসিদে—O. I. A. তোষিতঃ (ষ > স, ত > দ, ঃ > এ)

তুষ্ট করা হল, has been pleased

মচ্ছলিশত্তুণো—O. I. A. মৎস্য-শত্রোঃ (মৎস্য > মচ্ছ, মচ্ছ+লি, ত্র > ত্ত, সমীভবন) মচ্ছলিশত্তু+ষষ্ঠী একবচন ণো

মাছের শত্রুর, মাছধরিয়ার, of the fisherman

শুলামুল্লং—O. I. A. সুরামূল্যম্ (স > শ, র > ল, ঊ > উ, ল্য > ল্ল, সমীভবন)

সুরার মূল্য, price of wine

হোতু—O. I. A. ভবতু (অব > ও, ভ > হ)

হওক, let it be

মহত্তলে—O. I. A. মহত্তরঃ (র > ল, ঃ > এ)

প্রধান, পরম, greater

সম্পদং—O I. A. সাম্প্রতম্ (আ > অ, প্র > প্প, ত > দ)

সম্প্রতি, এতিয়া, now, at present

পিয়বঅস্সকে—O. I. A. প্রিয়বয়স্য (প্রিয়বয়স্যকঃ) (প্র > প, য় > অ, স্য > স্স ঃ > এ)

প্রিয়বন্ধু, dear friend (or, friend)

সম্বুত্তে—O. I. A. সংবৃত্ত (ঋ > উ)

সম্বুত্ত সি—হ'লা (you) have become

কাদম্বলী—O. I. A. কাদম্বরী

একপ্রকার মদ, wine

পডিকে—O. I. A. প্রতিকম্ (প্র > প, অম্ > এ)

উৎসর্গ করি, offering

পঢমং—O. I. A. প্রথমম্ (প্র > প, থ > ঠ > ঢ)

প্রথম, প্রারম্ভিক, first, initial

শোহিদে—O I. A. সৌহৃদম্ (ঔ > ও, স > শ, ঋ > ই)

বন্ধুতা, friendship

ইচ্ছিয়দি—O. I. A. ইচ্ছতে সম্ভবতঃ ইচ্ছতে > ইচ্ছ্যতে > ইচ্ছিঅদি হৈছে)

(চ্ছ্য > চ্ছিঅ > চ্ছিয়, স্বরভক্তি)

ইচ্ছা করো, I wish

শুণ্ডিকাগালং—O, I. A. শৌণ্ডিকাগারম্ (ঔ > ও > উ, র > ল)

মদের দোকান, wine-shop

গচ্ছম—O. I. A. গচ্ছামঃ (M. I. A. গচ্ছমু > মাগধী প্রাকৃত গচ্ছম)

(আমি) যাই, we go

স্বপ্ন-বাসৱদত্তা

সংস্কৃত ইতিহাস ৰচোঁতা ইংৰাজ পণ্ডিত কীথৰ মতে মহাকবি ভাস কবি কালিদাসৰ আগৰ কবি। সম্ভৱতঃ খৃষ্টীয় ১ম শতিকাৰ পৰা ৪র্থ শতিকাৰ ভিতৰত কবি ভাসে সাহিত্য সৃষ্টি কৰিছিল। তেওঁৰ ৰচিত 'স্বপ্ন-বাসৱদত্তা' এখনি প্ৰখ্যাত নাটক। নাটখনি সংস্কৃত ভাষাত ৰচিত যদিও ইয়াত ৰজা আৰু উচ্চ শ্ৰেণীৰ পুৰুষ চৰিত্ৰৰ বাহিৰে অন্যান্য চৰিত্ৰৰ মুখত যথোচিত প্ৰাকৃত ভাষা ব্যৱহাৰ কৰিছে। সেইমতে ৰাণী আৰু তেওঁৰ পৰিচাৰিকা সকলে শৌৰসেনী প্ৰাকৃত ভাষা ব্যৱহাৰ কৰিছে। অৱশ্যে ইয়াত সংস্কৃত ভাষাৰ বিশেষ প্ৰভাৱ পৰা দেখা যায়।

পাঠ্যাংশ নাটকখনিৰ ৫ম অঙ্কৰ এটা অংশ। ইয়াত ৰজা উদয়নৰ ৰাজ-মহিষী বাসৱদত্তাৰ গ্ৰামদাহত মৃত্যু হোৱা বুলি বিশ্বাস হোৱাৰ পিছত ৰজাই পদ্মাৱতীক বিয়া কৰায়। কিন্তু বাসৱদত্তা ছদ্মবেশেৰে পদ্মাৱতীৰ লগত থাকে। তেনেকৈ ছদ্মবেশত থকা অৱস্থাত এদিন অসুস্থা পদ্মাৱতী সমুদ্ৰ-গৃহত থকা বুলি ভাবি বাসৱদত্তা তালৈ যায়। ইতিপূৰ্বে ৰজা উদয়নেও পদ্মাৱতীক বিচাৰি তালৈ গৈছিল আৰু পদ্মাৱতীক তাত নেপাই তেওঁৰ বিচনাতে ৰজা শুই পৰিছিল। বিচনাত শুই থকা ৰজাক বাসৱদত্তাই পদ্মাৱতী বুলি ভাবিলে। অসুস্থা পদ্মাৱতীৰ চৌপদি আহিছে বুলি ভাবি বাসৱদত্তাই তেওঁক মৰপালে, আৰু নিজেও কাষতে শুলে। কিন্তু পিছত তেওঁ বুজিব পাৰিলে যে সেয়া পদ্মাৱতী নহয়, ৰজা উদয়ন হে।

শৌৰসেনী প্ৰাকৃতৰ লক্ষণমতে য > জ হয়, কিন্তু ডাঃ চেটাৰ্জ্জী আৰু ডাঃ সেন সম্পাদিত "A Middle Indo-Aryan Reader" ত 'য' ব্যৱহাৰ কৰিছে। সংস্কৃতৰ প্ৰভাৱৰ কাৰণেই সম্ভৱতঃ 'য' ব্যৱহাৰ কৰিছে।

মূল পাঠঃ

(ততঃ প্ৰৱিশতি বাসৱদত্তা আৱন্তিকা বেষেণ চেটী চ)

চেটী—এদু এদু অয্যা। দিং খু ভট্টিদাৰিআ সীসবেদণাএ দুক্খাবিদা।

বাসৱদত্তা—হদ্ধি। কহিং সঅণীঅং ৰইদং পদুমাৱদীএ?

চেটী—সমুদ্দগিহকে সিজ্জা অত্থিণ্ণা ।

বাসব—তেণ হি অগ্‌গদো যাহি ।

(উভে পরিক্রামতঃ)

চেটী—ইদং সমুদ্দগিহকং । পবিসদু ভট্‌টা । জাব অহং বি সীসাণুলেবণং তুবারেমি । (নিষ্ক্রান্তা)

বাসব—অহো অকরুণা খু ইস্‌সরা মে । বিরহ-পজ্‌জুস্‌সুঅস্‌স অয্‌যউত্তস্‌স বিস্‌সমণকারণভূদা ইয়ং পি ণাম পদুমাবদী অস্‌সত্থা জাদা । জাব পবিসামি । (প্রবিশ্যাবলোক্য) অহো পরিজণস্‌স পমাদো । অস্‌সত্থং পদুমাবদিং কেবলং দীবসহাঅং কদিঅ পরিচ্চঅদি । ইয়ং পদুমাবদী ওসুত্তা । জাব উববিসামি । অহব অণ্ণাসণ-পরিগ্‌গহেণ অপ্পো বিঅ সিণেহো পড়িভাদি । তা ইমস্‌সিং সয্‌যাএ উববিসামি । (উপবিশ্য) কিং ণু খু এদাএ সহ উববিসন্তীএ অজ্জ পহ্লাদিদং বিঅ মে হিঅঅং । দিট্‌ঠিআ অবিচ্ছিণ্ণ-সুহ-ণিস্‌সাসা । ণিবুত্ত-রোআএ হোদব্বং । অহব একদেস-সংবিভত্তাএ সঅণীঅস্‌স সূএদি মং আলিঙ্গেহি ত্তি । জাব সইস্‌সং (শয়নং নাটয়তি)

অসমীয়া অনুবাদ :

(আৱন্তিকাৰ বেশত বাসৱদত্তাৰ চেটীৰে সৈতে প্ৰৱেশ)

চেটী—আহক, আহক মহাশয়া । ৰাজকন্যাই অত্যধিক মূৰৰ বিষত কষ্ট পাইছে ।

বাসৱদত্তা—হায় ! (আই দেহি !) পদ্মাৱতীৰ শয্যা ক'ত ৰচনা কৰা হৈছে ?

চেটী—সমুদ্ৰ গৃহত শয্যা ৰচনা কৰা হৈছে ।

বাসৱ—তেনেহলে মোক লৈ ব'লা ।

চেটী—এইটোৱে সমুদ্ৰগৃহ । প্ৰৱেশ কৰক, মহাশয়া ! মই সোনকালে মূৰৰ অনুলেপন লৈ আহোঁ । (ওলাই যায় ।)

বাসৱ—উস্, ঈশ্বৰ মোৰ প্ৰতি নিৰ্দয় । বিৰহত ক্লিষ্ট আৰ্য্যপুত্ৰৰ বিনোদনৰ সখী পদ্মাৱতীও অসুস্থ হ'ল । যাওক, মই ভিতৰলৈ যাওঁ । (প্ৰৱেশ কৰি, চৌফালে চাই) হায়, দাসী সকলৰ কি ভুল । অসুস্থ পদ্মাৱতীক কেৱল চাকিটোৰ আশ্ৰয়ত এৰি থৈ গৈছে । এয়া পদ্মাৱতী শুই আছে । যাওক, মই বহোঁ । ও, অন্য আসনত বহিলে মোৰ স্নেহ কম যেন দেখা যাব । গতিকে এইখন বিছনাত বহোঁ । (বহি) এইজনী সখীৰ কাষত বহোঁতে মোৰ হৃদয় আজি কিয় আনন্দিত হৈছে ? অবিচ্ছিন্ন ভাৱে আৰু সুখেৰে

উপায় নিশ্বাস শোয়া যেন দেখা গেছে। রোগমুক্ত হয়েছে যেন পাই। বিছানাখানার একধারে শুই (অর্থাৎ একভাগ অধিকার নকরাকে রাখি—'মোর আলিঙ্গন করা'—বুলিয়ে যেন ইঙ্গিত দিচ্ছে। যাক, শয়ন করব।

(শোয়া যেন করে।)

ইংরাজী অনুবাদ :

(Vasavadatta in disguise of Avantika enters with a maid)

Maid—O Madam, come, The princess is suffering from a severe headache

Vasavadatta—Oh, sorry ! Where has the bed of Padmavati been spread ?

Maid—The bed has been spread in the Samudra-griha (Pleasure-house)

Vasava—lead the way thither. (both of them go)

Maid—Here is the Samudra-griha. Go in, O madam. I am also coming shortly with an ointment for her forhead. (exit)

Vasava—Oh, Gods are cruel towards me. Padmavati too is unwell, who was the source of consolation for my lord, who is distressed with separation. Anyway, let me go in. (entering and looking) oh, what a fault of the attendants ! Padmavati, who is ill, has been left with the lamp as the only companion. Here is Padmavati, fast asleep. Well, let me sit down. If I take a separate seat then my love for her will appear to be little. So I shall sit on her bed. (sitting) why is my heart gladdened today when I am sitting with her (with this lady) ? It appears that she is breathing regularly and with ease. Peahaps she is (now) free from ailments. Or, by sleeping on one

side of the bed (by keeping one side of the bed unoccupied, as if she is hinting—'embrace me'. Alright, I shall lie down.

(Makes sleeping gesture)

শব্দাৱলীৰ টোকা :

এহু—O. I. A. অয়তু (√ই = যোৱা) (অয় > এ, তু > হু)

যাওক, please go (বা 'আহক')

অয্যা—O. I. A. আর্য্যা (আ > অ, র্য্য > র্য > য়্য)

মহাশয়া, আইদেউ, lady, madam

দিঢ়ং- O. I. A. দৃঢ়ম্ (ঋ > ই)

অতি বেছি, too much, severe

ভট্টিদাৰিআ—O. I. A. ভর্তৃদারিকা (ঋ > ই, র্ত > ত্ত > ট্ট, মূর্দ্ধণ্যীভৱন, ক > অ)

ৰজাৰ স্ত্রী (বা, অভিষেক নোহোৱা ৰাণী) king's consort

সীসবেদণাএ—O. I. A. শীর্ষবেদনয়া (শ, ষ > স, র্ষ > স্স, সমীভৱন > স, ন > ণ), সীসবেদণা+৩য়া একবচন —এ

মূৰৰ বিষৰ কাৰণে, due to headache

দুক্খাবিদা—O. I. A. দুঃখাপিতা (ঃখ > ক্খ, প > ব, ত > দ) (নামধাতু)

কষ্ট পাইছে, is suffering

সঅণীঅং—O. I. A. শয়নীয়ম্ (শ > স, য় > অ, ন > ণ, ম্ > ং)

শয্যা, bed

ৰইদং—O. I. A. ৰচিতম্ (চ > অ, ত > দ)

ৰচনা কৰা হৈছে, (বিচনা) পতা হৈছে, has been arranged, (the bed) has been spread

পদুমাবদীএ—O. I. A. পদ্মাবত্যাঃ (দ্ম > দুম, স্বৰভক্তি, ত > দ)

পদুমাবদী+৬ষ্ঠী একবচন —এ = পদুমাবদীএ

পদ্মাৱতীৰ, of Padmavati

সমুদ্দগিহকে—O. I. A. সমুদ্রগৃহকে (দ্র > দ্দ, সমীভৱন, ঋ > ই)

সমুদ্দ-গিহক+৭মী একবচন —এ

কৃত্রিম হ্রদ থকা প্ৰমোদ-গৃহ, A pleasure of house built

in the midst of water of an artificial lake.

সৰ্‌ৰাথিৰা—O. I. A. শয্যাস্তীৰ্ণা (শ > স; য্যা > ৰ্‌ৰ; স্ত > থ; ৰ্ণ > ৰ)

শয্যা ৰচিত হৈছে, the bed has been spread.

অগ্‌গদো—O. I. A. অগ্রতঃ (গ্র > গ্‌গ; ত > দ; ঃ > ও)

আগত, আগে আগে, in front.

অগ্‌গদো যাহি—O. I. A. বাট দেখুৱাই আগে আগে যোৱা, lead the way.

সীসাণুলেৱণং— শীৰ্ষানুলেপনম্ (শ > স; ৰ্ষ > স্স > স; প > ৱ; ন > ণ)

মূৰত ঘঁহা মলম, an ointment for rubbing on the forehead.

তুৱাৰেমি—O. I. A. ত্বৰয়ামি (ত্ব > তুৱাৰ, স্বৰভক্তি; অয় > এ)

সোনকালে কৰোঁ, (I) make haste, (I am bringing the ointment in a short-time)

অকৰুণা—নিৰ্কৰুণ (আ বহুবচন), cruel, devoid of pity.

ইস্সৰা—O. I. A. ঈশ্বৰা, দেৱতাসকল, the gods.

বিৰহ-পৰ্‌ব্বুস্সুঅস্স—O. I. A. বিৰহ-পৰ্য্যুৎসুকস্য (ৰ্য্য > ৰ্ব > ব্ব; ৎস > স্স; ক > অ; স্য > স্স)

বিৰহৰ দুখত অভিভূত, distressed due to separation.

অৰ্‌ৱউত্তস্স—O. I. A. আৰ্য্যপুত্ৰস্য (আ > অ; ৰ্য্য > ৰ্‌ৰ; প > ৱ; ত্ৰ > ত্ত; স্য > স্স)

আৰ্য্যপুত্ৰৰ (স্বামীৰ) of my husband.

(আৰ্য্য = মাননীয়, আৰ্য্যৰ পুত্ৰ = মাননীয়ৰ পুত্ৰ)

বিস্সমথাণভূদা—O. I. A. বিশ্রামস্থানভূতা (শ্র > স্স, স্থ > থ, ন > ণ, ত > দ)

বিশ্রাম বা আনন্দ দায়ক কাৰিণী, the lady who is the cause of recreation source of comfort

অস্সথা—O. I. A. অস্বস্থা (স্ত্রীলিঙ্গ –আ) (স্ব > স্স, স্থ > থ)

অসুস্থা, ill, not in good health

জাদা—O. I. A. জাতা (স্ত্রীলিঙ্গ –আ)

অস্সথ জাদা—অসুস্থা হৈ পৰিছে, is ill

পডিণাদি—O. I. A. প্ৰতিনাদি (প্ৰ > প, ন > ণ)

(মই) প্ৰৱেশ কৰো, let me go in

পৰিঅণস্স—O. I. A. পৰিজনস্য (স্য > স্স)

পৰিচাৰকৰ (বা পৰিচাৰিকাৰ), of the attendent

পমাদো—O. I. A. প্ৰমাদঃ (প্ৰ > প, ঃ > ও)

ভুল, অসাৱধানতা, fault, carelessness

দীৱসহাঅং—O. I. A. দীপ সহায়ম্ (প > ৱ, য় > অ)

চাকিৰ সহায়ত (চাকিটোক সহায় হিচাপে লৈ)

the lamp as a companion

কৰিঅ—O. I. A. কৃত্বা (M. I. A. √কৰ্ + ইয়)

কৰি, by doing

পৰিত্তঅদি—O. I. A. পৰিত্যজতি (ত্য > ত্ত — প্ৰথমবৰ্ণৰ সমীভৱন সাধাৰণতে হয়, ত > দ)

. এৰি লৈ গৈছে, has left

ওসুত্ত—O. I. A. অবসুপ্তা (অব > ও; প্ত > ত্ত)

শুই আছে, is sleeping.

উৱৱিসামি—O. I. A. উপৱিশামি (প > ৱ; শ > স)

বহোঁ,. let me sit, I take my seat.

অঞ্ঞাসণ-পৰিগ্গহেণ—[শুদ্ধ ৰূপ 'অঞ্ঞাসণ'] O. I. A. অন্যাসন-পৰিগ্ৰহেণ

(ন্য > ঞ্ঞ; ন > ণ; গ্ৰ > গ্গ)

অঞ্ঞাসণ-পৰিগ্গহ + তৃতীয়া একবচন — এণ, অন্য আসন গ্ৰহণৰ দ্বাৰা,

(অন্য আসনত বহিলে) if another seat is taken.

বিঅ—O. I. A. ইৱ (ইৱ > বিঅ, বৰ্ণ বিপৰ্যয়)

সদৃশ, like (as if)

সিণেহো—O. I. A. স্নেহঃ (স্ন > সিণ, স্বৰভক্তি; ঃ > ও)

মৰম, attachment,

পড়িভাদি—O. I. A. প্ৰতিভাতি (প্ৰ > প; ত > ড > ড়; ত > দ)

দেখা যায়, appears (might seem.)

ইমস্সিং—O. I. A. অস্যাম্ (ইদম > ইমং + সপ্তমী একবচন — স্সিং*)

এইৰ ইয়াত, here, (of her.)

সজ্জাএ—O. I. A. শয্যায়াম (শ > স য্য > জ্জ)

সজ্জা + সপ্তমী একবচন — এ

বিচনাত, at the bed.

ইমসৃসিং সয়ৰাএ —এওঁৰ বিচনাত, in her bed.

এদাএ—O. I. A. এতয়া, 'এওঁৰ দ্বাৰা by her.

এদাএ সহ—এওঁৰ লগত, with this lady.

পহলাদিদং—O. I. A. প্রহ্লাদিতম্ (হ্ল > হল, স্বৰভক্তি , ত > দ)
আহ্লাদিত, আনন্দিত, gladdened.

উৱবিসন্তীএ—O. I. A. উপবিশন্ত্যাঃ (প > ৱ ; শ > স)
উৱবিসন্তী + আ একবচন— এ
বহোঁতে, when I (feminine) sit.

দিট্‌ঠিআ—O. I. A. দৃষ্টয়া (দৃশ্যতে ?) (অব্যয় শব্দ)
দেখা গৈছে, appears.

অবিচ্ছিন্ন-সুহ-নিস্সাসা—O. I A. অবিচ্ছিন্ন-সুখ-নিঃশ্বাসঃ
(ন > ণ ; খ > হ ; ঃশ > স্স)
সুখেৰে আৰু বাধাহীন ভাৱে লোৱা নিশ্বাস, easy and uninterrupted breathing,

ণিবুত্ত-ৰোআএ—O. I. A. নিবৃত্ত-ৰোগয়া (ৃ > উ ; গ > অ) ণিবুত্ত—ৰোআ + আ একবচন — এ
ৰোগৰ উপশম, relaxation from ailment.

ণিবুত্ত-ৰোআএ-হোদব্বং— সম্ভৱতঃ ৰোগ নাইকিয়া হৈছে, Perhaps (she is) free from ailment.

এঅদেস-সংবিভাঅদাএ—O. I. A. একদেশ-সংবিভাগতয়া
(ক > অ ; শ > স ; গ > অ ; ত > দ)
এঅদেস-সংবিভাঅদা + আ একবচন — এ
একাষে এভাগ ৰাখি, by keeping one side of the bed unoccupied,
(by sleeping on one side of the bed-)

সূএদি—O. I. A. সূচয়তি (চ < অ ; অয় > এ ; ত > দ
ইঙ্গিত কৰিছে, সূচাইছে, indicates.

আলিঙ্গিহি— আলিঙ্গন কৰা, embrace.

সইস্সং—O. I. A. শয়িষ্যে (শ > স)
(ভবিষ্যত কাল বুজাবলৈ প্রাকৃত ধাতুৰ লেকিআবা— স্সং যোগ হয়)
মই শোওঁ, I shall lie down.

অপভ্ৰংশ-প্ৰাকৃত সাহিত্য

অনামী কবিৰ কবিতা

হেমচন্দ্ৰৰ প্ৰাকৃত ব্যাকৰণত কবিৰ নামৰ উল্লেখ নথকা কিছু কবিতা সংগৃহীত হৈছিল। সেই কবিতাখিনিকে অনামী কবিৰ কবিতা বোলা হৈছে। ১০৮৮ খৃষ্টাব্দত গুজৰাটত জন্মগ্ৰহণ কৰা বৈয়াকৰণ হেমচন্দ্ৰই 'সিদ্ধ-হেম-শব্দানু-শাসন' নামৰ সংস্কৃত ভাষাৰ ব্যাকৰণ ৰচনা কৰিছিল। ইয়াৰ প্ৰথম সাতটা অধ্যায়ত সংস্কৃত ভাষা সম্বন্ধে আৰু অষ্টম অধ্যায়ত প্ৰাকৃত ভাষা সম্বন্ধে আলোচনা কৰিছে। প্ৰাকৃত ভাষা সম্বন্ধে এইখন এখন উল্লেখযোগ্য ব্যাকৰণ। বৰৰুচিকে আদি কৰি কেবাজনো বৈয়াকৰণে প্ৰাকৃত ভাষাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে যদিও জৈনাচাৰ্য্য হেমচন্দ্ৰই প্ৰাকৃত ভাষা সম্বন্ধে যি মত প্ৰকাশ কৰিছে তাকেই প্ৰামাণ্য হিচাপে লোৱা হয়।

হেমচন্দ্ৰই 'শব্দানুশাসন'ত, প্ৰাকৃত ভাষাৰ, বিশেষকৈ অপভ্ৰংশ প্ৰাকৃতৰ ব্যাখ্যা প্ৰসঙ্গত অপভ্ৰংশ ভাষাত ৰচিত কিছুমান গাথা (কবিতা) উদ্ধৃত কৰিছে। এই গাথাবোৰ একাদশ-দ্বাদশ শতিকাৰ ভিতৰত বিভিন্ন কবিয়ে ৰচনা কৰিছিল। এই কবিসকলৰ নাম জনা নেযায়। এই গাথাবোৰ বিভিন্ন বিষয়ৰ উপদেশ বা নীতিমূলক। এনে ধৰণৰ ১৭৫টি গাথা হেমচন্দ্ৰৰ প্ৰাকৃত ব্যাকৰণত উদ্ধৃত কৰা হৈছে। এই কবিতাখিনিত অপভ্ৰংশ ভাষাৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। এই অপভ্ৰংশৰ ৰূপ কিছু অৰ্ব্বাচীন (নতুন) কাৰণে ডাঃ সেন আৰু ডাঃ চেটাৰ্জ্জীয়ে তেখেত সকলৰ Middle Indo-Aryan Reader নামৰ পুথিত ভাষাটোক অৱহট্ঠ বুলি উল্লেখ কৰিছে। হেমচন্দ্ৰই অৱশ্যে অপভ্ৰংশ বুলিহে বৰ্ণনা কৰিছে।

মূল পাঠ :

(১) এই তি ঘোড়া এহ থলি এই তি নিসিআ খগ্‌গ
এত্থু মুণিসিম জাণিঅই জো নবি বালই বগ্‌গ।

(২) অগলিঅ-নেহ-নিৱট্টাহং জোঅণ-লক্‌খু বি জাউ

রবিস-সএণ বি কো মিলই সহি সোঁকৃথই সো ঠাউ ।

(৩) সাারুক উসবি তণু থবই তলি ষরুই বরণাইং

সাসি সুভিচ্ছ্ বি পবিহবই সমাসেই খলাইং ।

(৪) গুণহি ম সম্পায় কিতি পথ কল লিহিআ ভুসন্তি

কেসবি ম লহই বোভিত্তম বি গম লকৃখহি ঘেপন্তি ।

(৫) বচ্ছহে পিন্ুহই কলইঁ বণু কড় পসুর রজ্জেই

তো বি মহদ্দুম সুঅণু কেব তে উচ্ছু্জে থবেই ।

(৬) কো গুণ লোবই অপ্পণা পয়ড়া কবই পবস্সু

তসু হউং কলিজুগি ছুল্লহহো বলি কিজ্জউঁ সুঅণস্সু ।

(৭) দইউ ঘড়াবই বণি তরুহং সউণিহঁ পক কলাইঁ

সো ববি সুকৃখু পইট্ঠ ণ-বি কণ্ণহঁ খল বয়ণাইঁ ।

(৮) অগ্গিএং উণ্হউ হোাই জগু বাত্রং সীঅলু তেব

জো পুণু অগ্গিঁ সীঅলা তসু উণ্হত্তণু কেব ।

(৯) বিপ্পিঅ-আরউ জই-পি পিউ তো বি তঁ আণহি অজ্জু ।

অগ্গিণ দড়্ঢা জই-বি থক :তা তেং অগ্গিঁ কজ্জু ।

(১০) জীবউ কাসু ম বল্লহউং ধণু পুণু কাসু ম ইট্ঠু

দোন্নি-বি অবসরনিবড়িঅইঁ তিণ-সঁম গণই বিসিট্ঠু ।

(১১) জই পুচ্ছহ ঘব বড়্ডাই তো বড়্ডা ঘব ওই

বিহলিঅ-জণ-অব্ভুদ্ধরণু কন্ত কুডীরই জোই ।

(১২) বিঅহা জন্তি ঝড়প্পড়হিঁ পবহি মনোরহ পচ্ছি

জং অচ্ছই তং মাণিঅই হোসই করু তু ম অচ্ছি ।

(১৩) পুত্তেং জাত্রং কবণু গুণু অবগুণু কবণু মুএণ

জা বপ্পিকী ভুংহড়ী চম্পিজ্জই অবরেণ ।

(১৪) জই কেব-ই পাবীসু পিউ অকিআ কুড্ড্ করীসু

পাণিউ নবই সরাবি জিঁব সব্বঙ্গে পইসীসু ।

(১৫) বাসু মহারিসি এউ ভণই জই সুসত্থু পমাণু

মায়হে চলণ নবন্তাহঁ দিবে দিবে গঙ্গাণ্হাণু ।

(১৬) ভিন্দই ভিন্দণু তাউং পব জাউ ম রেহ গমন্তি

লেহি পঅট্ঠই তে-বি তিল তিল্ল কিট্টবি খল হোন্তি ।

(১৭) হবি নচ্চাবিউ পহুলই বিম্হই পাড়িউ লোউ

এবাই রাহ পওহরই জং জাবই তং হোউ ।

(১৮) হথি মারণউ, লোউ বোল্লণউ

: পড়হউ বজ্জণউ, সুণহউ ভসণউ ।

অসমীয়া অনুবাদ -

(১) এইবোৰ ঘোঁৰা, এইখন ৰথখন। এইবোৰ চোকা শৰ (অস্ত্ৰ), যিজনে (ইয়াৰ পৰা) ঘোঁৰাৰ লাগাম ঘূৰাই দিলিয়ে, তেওঁৰ বীৰত্ব ইয়াতে জানিব পাৰি।

(২) হে সখী, লক্ষ যোজন আঁতৰি গ'লেও যি স্নেহ নকমে বা নাইকিয়া হৈ নোযায় তাতহে প্ৰকৃত বন্ধুত্ব থাকে।

(৩) সাগৰে উপৰি ভাগত তৃণ ধাৰণ কৰে, ৰত্নবোৰ তলিত পেলাই থয়, (সেইদৰে) গৰাকীয়ে সুহৃত্ত্যক পৰিহাৰ কৰি দুষ্ট জনক সন্মান (মৰম) কৰে।

(৪) গুণৰ দ্বাৰা সম্পদ লাভ নহয়, কিন্তু কীৰ্ত্তি লাভ হয়, (মানুহে) কপালৰ লিখন অনুসৰি ফল ভোগ কৰে; (মানুহে) কড়িৰ মূল্যতো সিংহ নিকিনে, কিন্তু হাতী লক্ষ টকাৰেও লয় (কিনে)।

(৫) মানুহে গছৰ পকা ফলবোৰ লয় আৰু তিতা পাতবোৰ পেলাই দিয়ে, তথাপি মহান গছে সজ্জনৰ নিচিনাকৈ তেওঁলোকক কোলাত ধাৰণ কৰে।

(৬) যি নিজৰ গুণ গোপন কৰে, আনৰ গুণ প্ৰকাশ কৰে, কলিযুগত দুৰ্লভ তেনে সৎ লোকক মই প্ৰশংসা কৰোঁ।

(৭) বিধাতাই (ঈশ্বৰে) বনত, গছবোৰত চৰাইৰ কাৰণে পকা ফলৰ সৃষ্টি কৰিছে, কাণেৰে দুষ্ট জনৰ কথা শুনাতকৈ সেইটোৱে বেছি সুখৰ (অৰ্থাৎ দুষ্টৰ কথা শুনিবলগীয়া হোৱাতকৈ বনত বাস কৰাই শ্ৰেয়ঃ)।

(৮) জগতখন অগ্নিৰ দ্বাৰা উষ্ণ হয়, সেইদৰে জলৰ দ্বাৰা শীতল হয়; কিন্তু যিজন অগ্নিৰ দ্বাৰা শীতল হয়, তেওঁ কেনেকৈ উষ্ণ হ'ব?

(৯) যদিও প্ৰিয়জনে অপ্ৰিয় কাম কৰিছে, তথাপি আমি তেওঁক আদৰা, (কাৰণ) অগ্নিয়ে যদিও ঘৰ পুৰি ছাই কৰে তথাপি সেই অগ্নিৰ দ্বাৰা মানুহে কাম কৰে (কামত ব্যৱহাৰ কৰে)।

(১০) জীৱন কাৰ প্ৰিয় নহয়, ধন কোনে পাবলৈ ইচ্ছা নকৰে? (কিন্তু জ্ঞানীজনে আৱশ্যকৰ সময়তো (বিপদত পৰিলেও) দুয়োটাকে তৃণ-জ্ঞান কৰে।

(১১) যদি বলিয়া (তাঁতক) ৰঙৰ কৰা সোণ তেতে সৌষ্ঠৱ (মহিমা বা আদৰ হয়); কিন্তু বিজন (দুঃখ) জনক আত্মা বিভক্তা নিজকৰ সৌ দুখিনত হে দেখা পাইছে (দুৰ্বলক আত্মা বিভক্তা মানুহবোৰ সৌ দুখীৰ হে সোতা পাইছে।)

(১২) বিজবোৰ লোকজনে পাৰটৈ যায়, সকল ইচ্ছাবোৰ সিদ্ধ পৰি থাকে। যি আছে (যি পাইছা) তাকে মাথি লোৱা, ভবিষ্যতে ধন দুৰ্লভ আশা

কৰি ৰহি মাথাকিবা ।

(১৩) যদি পৈত্ৰিক সম্পত্তি আছে ভোগ (ধৰ্ম্ম কৰে তেনেহ'লে পুত্ৰ জন্মাৰ লাভ কি, মৃত্যুতেই বা লোকচাম কি ?

(১৪) যদি কোনো প্ৰকাৰে প্ৰিয়জনক পোৱা, তেনেহ'লে আগেয়ে কোনেও নকৰা (আচৰিত) কাম এটা কৰিবা ; নতুন মাটিৰ পাত্ৰত যেনেকৈ পানী প্ৰবেশ কৰে তেনেকৈ তেওঁৰ সৰ্ব্বাঙ্গত প্ৰবেশ কৰিবা ।

(১৫) মহৰ্ষি ব্যাসে কয় যে, যদি শ্ৰুতি-শাস্ত্ৰৰ কথা প্ৰামাণ্য বুলি ধৰা, তেনেহ'লে মাতৃৰ চৰণ বন্দনা কৰে তাঁহঁতে দিনে দিনে গঙ্গা স্নান কৰাৰ সমান পুণ্য লাভ কৰে ।

(১৬) যেতিয়ালৈকে তিলৰ তেল নিষ্কাষণ কৰা নহয় তেতিয়ালৈকেহে তিলৰ তিলত্ব থাকে, তেল নিষ্কাষণ কৰাৰ পিছত তিল, তিল গুটি খল (খলিটৈহ) হয় ।

(১৭) হৰিক (কৃষ্ণক) চোতালত নচুওৱা হৈছে, মানুহবোৰ আচৰিত হৈছে, এতিয়া বাধাৰ পয়োধৰৰ, যি ভাল লেগে হওক ।

(১৮) হাতীৰ স্বভাৱ মাৰা (বধ কৰা বা আঘাত কৰা) মানুহৰ স্বভাৱ কথা কোৱা, চোৰৰ স্বভাৱ বান্ধ কৰা আৰু কুকুৰৰ স্বভাৱ ভুকা ।

ইংৰাজী অনুবাদ :

(1) Here are the horses, here is the battlefield, here are the sharp swords, here one's valour is known (tasted), who does not turn back the reins of horse.

(2) O friend, there lies the real friendship, where it does not decrease or vanish even at a distance of a lakh of yojanas and at the union even after hundred of years.

(3) The ocean keeps the grass on the surface and puts (throws) the gems at the bottom ; si milarly, the master leaves aside (abondones) the good servant and honours the wicked.

(4) By virtues one cannot get wealth, but earns fame, people get fruit as is written (on their foreheads by destiny),

one does not accept lion even at the cost of a cowrie, but elephant costs lakhs.

(5) People take fruits from the trees and throws away the bitter leaves, yet the noble tree, like a good man, takes (or, accepts) them on its lap (gives shelter).

(6) One who conceals his own virtues and gives publicity to those of others is a good man, rare in this 'Kali age.' I praise (or, salute) such a good man.

(7) God has created ripe fruits on the trees in the forest, for the birds; it is better to have that pleasure than allowing words of evil persons to fall into (enter) one's ears. (It is better to live in the forest than listening to evil words.)

(8) The world is heated by fire and cooled by wind, (but) one he is cooled by fire, how can he be heated ?

(9) Though my lover has done wrong (or, has given me offence), yet bring him to-day ; (because) though the fire burns one's house, yet one has to use it.'

(10) To whom life is not dear, who does not wish for wealth ? But a wise man considers both (of these two things) as st aw in the hour of need.

(11) If you ask me about a beautiful (big) house, then there it is ; but the beloved person who helps (gives shelter to) the distressed persons is seen in that hut. (A good man who gives shelter to a distressed person enhances the beauty of even a small hut).

(12) The days pass away very quickly, (but) the desires (wishes) lag behind ; accept what you have (in your possession), do not sit idle hoping that something (as you wish.) will happen in future.

(13) What is the gain by the birth of a son, what is the loss by his death, if one's ancestral landed pro-

perty is occupied by others ?

(14) If somehow you meet your lover, then perform something wonderful, which has not been done (before), enter into his body through and through as water enters a new earthen jar.

(15) The great sage vyasa says thus : if the vedas are regarded as authoritative, then (one should believe that) one who worships one's mother's feet get the benifit of taking ceremonial bath, every day, in the river ganges.

(16) The sesamum remains sesamum so long as the oil is not extracted from it, when the oil is lost (or extracted) it ceases to be sesamum and becomes oil-cakes.

(17) Hari was made to dance in the courtyard, the people are struck with wonder ; now let it happen to Radhas breasts whatever one thinks.

(18) The elephant is in the habit of killing, man is in the habit of talking, the drum is in the habit of making sound, dog is in the habit of barking.

শব্দাৱলীৰ টোকা—

এই তি—O. I. A. এতে তে (এতে ইতি)
  এইবোৰ, these are.

ঘোড়া—O. I. A. ঘোটক: (ট > ড় ; ক > অ)

এহ—O. I. A. এষ (ষ > হ)
  এইজন, this.

থলি—O. I. A. স্থলী (স্থ > থ ; ঈ > ই)
  ঠাই, (ৰণস্থলী), place, (batt'efield).

তিখিনা—O. I. A. তীক্ষ্ণক (ক্ষ > খ ; ণ > ন)
  চোকা, sharp.

খগ্গ—O. I. A. খৰ্গঃ (ৰ্গ > গ্গ ; আ > অ)

খৰ্গ, sword.

এথ্‌—O. I. A. অত্র

ইয়াত, here.

মুনিসিম—O. I. A. মনুষ্যত্ব, বীৰত্ব, valour, manliness.

জাণিঅই—O. I. A. জায়তে (√ জ্ঞা > √ জানি + পৰস্মৈপদ)

জানিব পাৰি, can be known.

বালই—O. I. A. বাবৰ্ত্তি (বালৱতি) ('ৰ' লোপ হৈছে ; 'ত' লোপ হৈছে ।)

ঘূৰায়, ও ভায়, turns back.

বগ্গ—O. I. A. বল্গাঃ (ল্গ > গ্গ, সমীভৱন)

লাগাম, reins.

অগলিঅ—O. I. A. অগলিত (ত > অ)

গলি নোযোৱা, শেষ হৈ নোযোৱা,

which is not reduced or lost.

ণেহ—O. I. A. স্নেহ (স্ন > ণ), love, affection.

ণিবট্টাহং—O. I. A. নিবৃত্তানাং (ৃ > অ ; ত্ত > ট্ট

মূৰ্দ্ধণ্যীভৱন) + ষষ্ঠী বহুবচন—হং

অগলিঅ—ণেহ-ণিবট্টাহং—কমি নোযোৱা আৰু নাইকিয়া হৈ নোযোৱা স্নেহ—

affection which does not diminish or vanish.

জোঅণ—O. 1. .A. যোজন (য > জ ; জ > অ ; ন > ণ)

a distance of about nine miles.

লক্‌খু—O. I. A. লক্ষম্ (ক্ষ > ক্‌খ)

লাখ, lakh.

জাউ—O. I. A. যাতঃ (য > জ ; ত > অ > উ)

যায়, (they go). (√ যা + লট্—তস্)

সএণ—O. I. A. শতেন (শ > স ; ত > অ ; ন > ণ) সত + আ একবচন

—এন এণ, hundred.

মিলই— O. I. A. মিলতি (ত > অ)

মিলিত হয়, meets, unites.

সোক্‌খই—O. I. A. সৌখ্যাৎ (ঔ > ও ; খ্য > ক্‌খ) সোক্‌খ + ষষ্ঠী

বহুবচন— ই

বন্ধুত্ব, friendship.

ঠাউ—O. I. A. স্থানম্ (স্থ > ঠ্‌ণ > ৱ)

স্থান, place. (উৎস)

সায়রু—O. I. A. সাগরঃ (গ > য় ; অ > উ) Ocean.

তণু—O. '. A তৃণম্ (ঋ > অ ; অ > উ)

তৃণ, grass (useless thing.)

ধরই—O. I. A. ধরতি (ত > অ)

ধারণ করে, ৰাখে keeps.

তলি—O I. A. তলে (৭মী একবচন— এ বা— ই)

তলত, at the bottom.

ঘল্লই—নিক্ষেপ করে, throws ('দেশীনামমালা'ত উল্লেখ নাই যদিও এইটো দেশী শব্দ হোৱা সম্ভৱ।)

রঅণাইং (রঅণাইঁ)—O. I. A. রত্নানি (ত্ন > তন, স্বরভক্তি ; ত > অ > য় ; ন > ণ)

রত্ন সমূহ, gems.

সামি—O. I. A. স্বামী (স্ব > স, § 30 ; ঈ > ই)

স্বামী, the master.

সুভিচ্চু—O. I. A. সুভৃত্যম্ (ঋ > ই ; ত্য > চ্চ তালব্যীভবন) সুভিচ্চ+২য়া একবচন—উ = সুভিচ্চু

সুভৃত্যক, good servant.

পরিহরই—O. I. A. পরিহরতি (ত > অ)

ত্যাগ করে, abandones (despises).

সম্মাণেই—O. I. A. সম্মানয়তি (ন > ণ ; অয় > এ ; ত > অ)

সম্মান করে, honours (gives more importance.)

খলাইং (খলাইঁ)—O. I. A. খলান্ (খল+ ২য়া বহুবচন— আইং)

দুষ্টলোকক, the wicked ones.

গুণহিঁ—O. I. A. গুণৈঃ (গুণ+ ৩য়া বহুবচন— হিঁ)

গুণ সমূহৰ দ্বাৰা, by virtues, with the help of virtues.

সম্পয়—O. I. A. সম্পদ্ (দ > অ > য়)

সম্পদ, wealth, prosperity.

কিত্তি—O. I. A. কীর্ত্তিঃ (র্ত > ত্ত ; ঈ > ই § 67)

যশতা, fame.

লিহিআ—O. I. A. লিখিতানি (খ > হ ; ত > অ)

থিরেঁ লিখা আছে, that which is written.

ভুঞ্জন্তি—ভোগ করে, enjoys (or suffers), (people) experience.

লই—O. I. A. লভতে (ভ > হ; ত > অ; M. I. A. লহই)
লয়, accepts.

বোড্ডিঅ—O. I.A. কপর্দিকা (স্বাভাবিক অক্ষরস্থ 'ক' লোপ হয়েছে;
প > ব; র্দ > দ্দ, সমীভবন, দ > ড্ড, মূর্ধণ্যীভবন; ক > অ)
কড়ি, cowrie (a medium of transaction used in the olden days).

লক্‌খেহিঁ--O. I. A. লক্ষৈঃ (ক্ষ > ক্‌খ)
লক্‌খ+ভ্যা বহুবচন— এহিঁ= লক্‌খেহিঁ
লাখ লাখ টাকাতে, with lakhs of rupees.

ঘেপ্পন্তি—O. I. A. গৃহ্যন্তে (অনিয়মিত রূপ)
O. I. A. √ গ্রহ্ > M. I. A. ঘে+ প্প অন্তি)
গ্রহণ করে, are obtained, obtain

রুক্খেঁ—O. I. A. বৃক্ষাৎ (ঋ > উ; ক্ষ > ক্খ) রুক্খ+ ঙসি একবচন—এঁ= রুক্খেঁ
গাছ থেকে, from the tree.

গিণ্‌হই—O. I. A. গৃহ্ণাতি (ঋ > ই; হ্ণ > ণ্‌হ বর্ণ-বিপর্যয়; ত > অ)
গ্রহণ করে, লয়, takes, accepts.

ফলাই—O. I. A. ফলানি,
ফলগুলো, the fruits.

জণু—O. I. A. জনঃ (ন > ণ; জণ+ সু একবচন— উ = জণু
মানুষে, a man.

বজ্জই—O. I. A. বর্জয়তি (র্জ > জ্জ, § 31; অয় > এ; ত > অ)
বর্জন করে, discards, throws away.

মহদ্দুমু—O. I. A. মহাদ্রুমঃ (দ্র > দ্দ; আ > অ § 67) মহদ্দুম+ সু
একবচন— উ
মহান গাছ, the great tree (the tree having the magnanimity.)

সুঅণু—O. I. A. সুজনঃ (জ > অ)
সজ্জন, a good (or, honest) man.

জেণ—মিলিমাটে, like.

সুঅণু জেণ—সজ্জনর মতে, like a good man.

উচ্ছুঙ্গে (উচ্ছঙ্গে)—O. I. A. উৎসঙ্গে (ৎস > চ্ছ, § 39)

উচ্ছুঙ্গ + ৭মী একবচন—এ = উচ্ছুঙ্গে

কোলাত, on the lap.

ধৰেই—O. I. A. ধাৰয়তি (অয় > এ ; ; ত > অ)

ধাৰণ কৰে, takes.

উচ্ছুঙ্গে ধৰেই—কোলাত ঠাই দিয়ে (ছাঁ দিয়ে)

takes on its lap, gives shade.

গোবই—O. I. A. গোপয়তি (প > ব ; অয় > এ ; ত > অ) গোবেই

> গোবই

গোপন কৰে, conceals.

অপণা—O I. A. আত্মীয়ান্ (O. I. A. আত্মন্ > অপ্পন + আ)

নিজৰ, one's own.

পয়ড়া—O. I. A. প্ৰকটান্ (প্ৰ > প ; ক > অ > য় ; ট > ড় ; অন্ত্য 'ন্' লোপ হৈছে)

প্ৰকাশ কৰা, to disclose, menifest.

পৰস্সু—O. I. A. পৰস্য (M. I. A. পৰ + ৬ষ্ঠী একবচন—স্সু)

আনৰ, of others.

হউঁ—C. I. A. অহং, মই, I.

দুল্লহো—O. I. A. দুৰ্লভ (র্ল > ল্ল, সমীভৱন ; ভ > হ)

দুল্লহ + ৬ষ্ঠী একবচন— ও = দুল্লহো

দুষ্প্ৰাপ্য, difficult to obtain, rare.

কিজ্জউঁ—O. I. A. কৰোমি (M. I. A. √ কৃ + কৰ্মবাচ্য— ইজ্জ = কিজ্জ + উত্তম পুৰুষ একবচন— উঁ = কিজ্জউঁ)

(মই) কৰো, I do.

বলি কিজ্জউঁ—প্ৰণাম কৰো, প্ৰশংসা কৰো, I salute, I praise.

ঘড়াবই—O. I. A. ঘটাপয়তি (ট > ড় ; প > ব ; অয় > এ > অ ; ত > অ)

সংঘটিত কৰে, causes to happen.

তৰুহং—O. I. A. তৰুণাং (তৰু + ৬ষ্ঠী বহুবচন— হুং)

গছবোৰৰ, of the trees,

ইয়াত ৭মী বিভক্তিৰ ঠাইত ৬ষ্ঠী বিভক্তি হৈছে)

নউপিই—O. I. A. নতুপীনাং (ন > ন ; ত > অ ;)

সউণ+ ৬ষ্ঠী বহুবচন— হ

চৰাইবোৰৰ, of the birds.

পক্ক—O. I. A. পক্ব (ক্ব > ক্ক, সমীভৱন)

পকা, ripe.

সুক্খু—O. I. A. সৌখ্যম্ (ঔ > ও > উ ; খ্য > ক্খ)

আনন্দ, সুখ, pleasure.

পইঠ্ঠৈ—O. I. A. প্রবিষ্টঃ (প্র > প ; ষ্ট > ট্ঠ)

প্রবেশ কৰা, to enter.

কণ্ণেহি—O. I. A. কর্ণয়োঃ (র্ণ > ণ্ণ) কণ্ণ+ ৩য়া বহুবচন— হি

৪ৰ্থীৰ ঠাইত ৩য়া বিভক্তি হৈছে।

কাণেৰে। through the ears.

খলবঅণাহিঁ—O. I. A. খল বচনানি ('চ' লোপ হৈছে ; ন > ণ

বঅণ+ ৩য়া বহুবচন— অহিঁ

দুষ্টলোকৰ কথাবোৰ, words of wicked person.

অগ্গিএঁ—O. I. A. অগ্নিনা (গ্ন > গ্গ)

অগ্গি+ ৩য়া একবচন— এঁ

অগ্নিৰে, by fire.

উণ্হউ—O I. A. উষ্ণঃ (ষ্ণ > ণ্হ § 47)

উত্তপ্ত, গৰম, hot.

বাএঁ—O. I. A. বাতেন (ত > অ)

বতাহেৰে, by air.

সীঅলু—O. I. A. শীতলম্ (শ > স ; ত > অ)

শীতল, cool.

তেম— O I. A. তথা (তথা+ এবম্)

সেইদৰে, in that way.

অগ্গি—O. I. A. অগ্নিনা

জুইৰে, by fire.

উণ্হত্তু–সম্ভবতঃ মূল O. I. A. শব্দটো "উষ্ণত্বম্" আছিল।

(ষ > হ ; 'ম্' লোপ হৈছে ; ব > উ)

উষ্ণতা, heat.

কিব্বিষ-কাৰউ—O. I. A. কিল্বিষ-কাৰকঃ (ল্ব > ব্ব ; ক > অ ; ক > অ ; অ > উ)

অনিষ্ট কাৰক, দোষী, doer (perpetrator) of an offence.

আনহি—O. I. A. আনয় (M. I. A. √ আন+ লোট্ —হি)
আনা, bring.

দড্ঢা— O. I A দগ্ধ (গ্ধ > দ্ধ > ড্ঢ, অতঃ মূর্দ্ধণ্যীভবন ; অন্ত্য অ > আ)
দগ্ধ হোৱা, পুৰিযোৱা, burnt.

কজ্জ—O. I. A. কার্য্যম্ (আ > অ § 67, র্য্য > জ্জ, য > জ)
কাম কৰা, to do (to use)

জীবিউ—O. I A. জীবিতং (ত > অ > উ)
জীৱন, life

বল্লহউং—O. I. A. বল্লভকং (ভ > হ ক > অ > উ)
প্ৰিয়, dear

ইট্ঠু—O. I. A. ইষ্টম্ (ষ্ট > ট্ঠ)
ইচ্ছা কৰা, (কাম্য) to wish. to desire.

বেণ্ণি বি—O. I. A. দ্বে অপি (দ্বে > M. I. A. বেণ্ণি)
দুয়োটাই, both.

নিয়ড্ডিঅই—O. I. A. নিপতিতাদি (প > য ; ত > ট > ড়
অতঃ মূর্দ্ধণ্যীভবন §§ 16, 20 ; ত > অ)
সময় আহিলে, in proper time, (at the hour of need.)

তিন সৰঁ—O. I. A. তৃণ-সম (ঋ > ই ; ম > ঁ § 25)
তৃণৰ সমান, like straw, equal to straw.

বিসিট্ঠু—O. I. A. বিশিষ্টঃ (শ > স ; ষ্ট > ট্ঠ) বিসিট্ঠ+১মা একবচন—উ)
বিশিষ্ট জনে, জ্ঞানী জনে, the wise man.

পুচ্ছহ—O. I. A. পৃচ্ছথ
জই পুচ্ছহ—তুমি যদি সোধা, if you ask.

বড্ডাই— সম্ভবতঃ দেশী শব্দ।
ডাঙৰ, ভাল, big (or, good .

ওই—O. I. A. অমূনি (প্রাকৃতত 'অদস্' শব্দৰ ১মা, ২য়া বহুবচনত 'ওই' হয়)
সেইবোৰ, those.

বিহলিঅ—O. I. A. বিহ্বলিত (হ্ব > হ ; ত > অ
অস্থিৰ হোৱা, দুখত পৰা, to be restless, to be in distress.

অব্‌ভুদ্ধৰহু—O. I. A. অভ্যুদ্ধৰথ (ভ্য > ব্ভ ; অ > উ)
ৰক্ষা কৰা, উদ্ধাৰ কৰা, (আশ্ৰয় দিয়া), to save, to help, to give shelter).

কন্তু—O. I. A. কান্তঃ (আ > অ § 67 ; অ > উ)

প্রিয়জন, beloved

কুড়ীবই—O I. A. কুটীবকে (ট > ড § 16)

কুড়ীব + ৭মী একবচন — ই

পাতা ঘরত, in the hut

জোই—দেখা গৈছে, is seen

জ্যোতিষ্মান হৈছে, is shinning

দিঅহা—O. I. A. দিবসা : (ব > অ ; স > হ)

দিনবোর, the days

জন্তি—O. I. A. যান্তি (য > জ, আ > অ)

যায়, (the days) go

ঝড়ঝড়হিঁ—ঝড়ঝড় (দেশী শব্দ) + ৩য়া বহুবচন — হিঁ

সোনকালে, swiftly

পড়হিঁ—O. I. A. পতন্তি

পরি যায়, fall back

মনোরহ—O. I. A. মনোরথ (থ > হ)

মনর ইচ্ছা, desires

পচ্ছি—O. I. A. পশ্চাৎ (শ্চ > চ্ছ) পচ্ছ + ৭মী একবচন — ই

পিছত, at the rear, behind

অচ্ছই—O. I. A. অস্তি

আছে, to have, to possess

মাণিঅই—O. I. A. মান্যতে (M. I. A. মান্নতি > মাণিঅই)

মানি লোৱা, to accept

হোসই—O. I. A. ভবিষ্যতি (ভ > হ, অব > ও, ষ > স্স,

সরলীভবন > স, ত > অ)

হব, it will happen (in future)

অচ্ছি—O. I. A. আস্ব (স্ব > স্স > চ্ছ, আ > অ)

অচ্ছ + ই = অচ্ছি

বহি থকা, to sit

পুত্তেং (পুত্তেঁ)—O. I. A. পুত্রেণ (ত্র > ত্ত)

পুত্রর দ্বারা, by a son

কাজে (কার্জ)—O. I. A. কার্যেণ (য > জ)

জন্মের দ্বারা; by birth

অবগুণ—দোষ, লোকসান, fault, loss

ববধূ– O. I. A. কঃ পুনর্ (প > ব ; 'ব' লোপ হৈছে।) কবুণ > কবধু, বর্ণ-বিপর্য্যয়

কোন, কি, what.

মুএন—O. I. A. মৃতেন (ঋ > উ ; ত > অ)

মৃত্যুর দ্বারা, by death.

জা—O. I. A. যদ্ (ঋগ্বেদ—যাৎ)

যদি, if

বপ্পিকী—দেশী শব্দ

পৈত্রিক, belonging to one's father, ancestral

ভূমিহড়ী—O. I. A. ভূমিঃ (স্বার্থে— ড়ী প্রত্যয় যোগ হৈছে।

ভূমিখণ্ড, a small piece of land.

চম্পিজ্জই—√ চম্প দেশী শব্দ।

√ চম্প্ + কর্ম্মবাচ্যে— ইজ্জ + লট্ তি (ই)

অধিকার করে, occupies.

অবরেণ— O. I. A. অপরেণ (প > ব)

অবর + তৃতীয়া একবচন— এণ

অপর দ্বারা, by others.

পাবিসু—O. I. A. প্রাপ্স্যসি (প্র > প ; প্স্য > প্স > স > পূর্বস্বর প > ব ; পাবসি > পাবিস > পাবিসু)

পেলে, (if) you get.

অকিআ—O. I. A. অকৃতম্ (ঋ > ই ; ত > অ > আ > য়া)

আগেতে নকরা, not done before.

কুড্ড—দেশী শব্দ

আশ্চর্য্য কাম, কৌতুক, wonderful deed (like magic)

করীসু—O. I. A. করিষ্যসি

করিবা, you will do.

পাণীউঁ—O. I. A. পানীয়ং (য়ং > অং > উং > উঁ)

পানী, water.

নবই—O. I. A. নবকে (ক > অ ; এ > ই)

নতুন, new.

সরাহি—O. I. A. সরাবে

সরাব+৭মী একবচন—ই

মাটির পাত্র, an earthen jar.

সৰঙ্গেঁ—O. I. A. সর্বাঙ্গেণ (র্ব > ব)

সবঙ্গ+৩য়া একবচন—এঁ

সকলো অঙ্গেরে, with all the limbs

সর্ব শরীরত, through and through in the body.

পইসীহু—O. I. A. প্রবেক্ষ্যসি

প্রবেশ করিবা, (you) enter.

ব্যাসু—O. I. A. ব্যাসঃ (ব্য > ব্র—এনে পৰিবর্তন প্রাকৃতত দেখা যায়, অপভ্রংশতো খুব কম) ব্রাস+১মা একবচন—উ

ব্যাসদেব, the sage 'vyasa'

এউ—O. I. A. এতৎ (অন্ত্য 'ৎ' লোপ হৈছে; ত > অ > উ)

এনেদরে, thus.

সুসথ—O. I. A. শ্রুতিশাস্ত্রম্ (শ্র > শ > স; 'তি' লোপ হৈছে; আ > অ, § 67; স্ত্র > ত্থ (?)) সুসথ+১মা একবচন—উ

বেদ শাস্ত্র, the vedas.

মায়হে—O. I. A. মাতুঃ (মাতৃ > মাঅ > মায়+৫মী একবচন—হে—ইয়াত ৬ষ্ঠী বিভক্তির ঠাইত ৫মী বিভক্তি হৈছে।)

মাতৃর, of one's mother.

চলণ—O. I. A. চরণ (র > ল), ভরি, foot.

মৰঁত্তাই—O. I. A. মমত্তাং, মমত্তানাং (ম > বঁ § 25)

মৰঁত্তা+৬ষ্ঠী বহুবচন—ই

মর্মীতা সকলর, of the worshippers.

গঙ্গান্হাণু—O. I. A. গঙ্গা-স্নানম্ (স্নান > ন্হাণ § 30; ম > উ)

গঙ্গাস্নান, bathing (ablution) in the Ganges.

তিলাই—O. I. A; তিলানাং

তিল+৬ষ্ঠী বহুবচন—ই

তিলবোরর, of the sesamums.

তিলত্তু—O. I. A. তিলত্বং

তিলত্ব, তিলর গুণ, the property (quality) of the sesamum.

ণেহ—O. I. A. নেহ (ন > ণ)

তেল, সাৰভাগ, oil.

গলন্তি—O I. A. গলন্তি

গলে, নিষ্কাষণ কৰে, melt, pressed out

পণটুঠই—O I. A. প্রণষ্টে (প্র > প, ণ > ণ, ষ্ট > ট্ঠ) পণট্ঠ+৭মী

একবচন –ই (–এ)

নষ্ট হোৱাত, নিষ্কাষণ কৰাত, when destroyed,

when pressed out

ফিট্টরি—দেশী শব্দ

নষ্ট হয়, সলনি হয়, losing the quality, changing

নচ্চাবিউ—O. I. A. নর্ত্তিতঃ (M. I. A. √নচ্চ+ণয়+ক্ত

ক্ত > য়েঅ > বিঅ > বিউ)

নচুৱাইছে, made to dance (to cause to dance)

পঙ্গণই—O. I. A. প্রাঙ্গণে (প্র > প, আ > অ)

পঙ্গণ+৭মী একবচন –ই

চোতালত, in the courtyard

বিম্হই—O. I. A. বিস্ময়ে (স্ম > ম্হ) বিম্হঅ+৭মী একবচন –ই

বিস্ময়ত, in amazement

পাড়িউ—পাটিতঃ (ট > ড, ততঃ মূর্ধন্যীভবন > ড় § 16,

ঃ লোপ হৈছে, ত > অ > উ)

বিস্ফাৰিত, (নয়ন), wide open

লোউ—O. I. A. লোকঃ (ক > অ > উ, বিসর্গ লোপ)

মানুহ, people

এবহি, এবহিঁ—অপভ্রংশৰ 'ইদানীং', 'এবমেব'—'এতিয়া', 'এনেদৰে' অর্থত

ব্যৱহাৰ হয়। শব্দটো 'এবহি' নহৈ 'চাহৰি' (=চাই আছে) বোৱা সম্ভৱ)

পওহরই—O. I. A. পয়োধরয়োঃ (য় > অ, ধ > হ)

স্তনযুগলৰ, of the breasts

ভাৱই—দেখুৱাইছে, ভাবিছে, (has) shown, thought

বণি—O. I. A. বর্ণী (র্ণ > ণ ; ঈ > ই ; § 67)

মারণউ—O. I. A. মারয়িতা (মারণকঃ)

ঘাতক, মাৰোঁতা, killer, in the habit of killing

বোল্লণউ—O. I. A. কথয়িতা (বল্লিতা ?)

বোল্লণকঃ—কর্তা, speaker, talker, in the habit of talking

পড়হউ—O. I. A. পটহঃ (ট > ড়) পড়হ+১মা একবচন —উ

ঢোল, a drum

বজ্জণউ—O. I. A. বাদয়িতা (বজ্জণকঃ)

বাদ্য কৰা, in the habit of sounding

সুণহউ—O. I. A. শুনকঃ (শুণহকঃ)

(শ > স ; ন > ণ)

কুকুৰ, a dog.

ভণমউ—O. I. A. ভষিতা (ভাষণকঃ)

ভুকা, to bark, in the habit of barking.

প্ৰাকৃত পৈঙ্গলম্—

অপভ্ৰংশ ভাষাৰ শেষ স্তৰটোৱেই হৈছে 'অৱহট্ঠ'। 'প্ৰাকৃত-পৈঙ্গলম্' নামৰ পুথিখন অৱহট্ঠ ভাষাত ৰচিত। এই পুথিখনত প্ৰাকৃত—অপভ্ৰংশ সাহিত্যত ব্যৱহাৰ হোৱা বিভিন্ন ছন্দ, দোহে, গাহা, দোহা, ছপ্পিণা, মালা, মালিনী, বসন্ত-তিলক, শাৰ্দ্দূল-বিক্ৰীড়িত ইত্যাদিৰ বিষয়ে বিস্তৃত বিৱৰণ আছে। এই পুথিখনক বিভিন্ন ছন্দৰ প্ৰয়োগ গ্ৰন্থ বুলিব পাৰি। ইয়াত বিভিন্ন কবিৰ ৰচিত মাত্ৰা-বৃত্ত আৰু অক্ষৰ-বৃত্ত বা বৰ্ণ-বৃত্ত ছন্দৰ শ্লোক সংগৃহীত হৈছে। মুঠতে ইয়াত ৪১৪ টা শ্লোক আছে। সম্ভৱতঃ 'পিঙ্গল' নামৰ কোনো কবিয়ে পোনতে ছন্দ-শাস্ত্ৰ সম্বন্ধে আলোচনা কৰিছিল ; তাৰপৰাই 'ছন্দ-শাস্ত্ৰ' বুজাবলৈ 'পৈঙ্গলম্' শব্দৰ সৃষ্টি হয়। ছন্দ-শাস্ত্ৰ সম্বন্ধীয় এই পুথিখন প্ৰাকৃত ভাষাত ৰচিত কাৰণেই পুথিখনৰ নাম 'প্ৰাকৃত-পৈঙ্গলম্'। অৱহট্ঠ ভাষাৰ লক্ষণ অপভ্ৰংশৰ দৰেই ; মাত্ৰ এই স্তৰত ভাষাটো আৰু বেছি সৰলতৰ হৈছে। এই ভাষাত শব্দৰ শেষত, বিশেষকৈ ১মা বিভক্তিৰ একবচনত—উ আৰু ৬ষ্ঠী বিভক্তিৰ একবচনত—হ বিভক্তিৰ ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়। স্বাৰ্থিক প্ৰত্যয়ৰ ব্যৱহাৰো এই ভাষাত বেছি দেখা যায়।

মূল পাঠ—

(১ অৰে ৰে বাহহি কাণ্হ নাৱ ছোড়ি

ডগমগ কুগতি ণ দেহি,

তুহুঁ ইথি ণহিহি সন্তাব দেই
জো চাহসি সো লেহি ।

(২) জস সীসহি গঙ্গা গোরি অধঙ্গা
গিম পহিরিঅ ফণিহারা,
কণ্ঠট্ঠিঅ বীসা পিন্ধণ দীসা
সংতারিঅ সংসারা ।
কিরণাবলি-কন্দা বন্দিঅ চন্দা
ণয়ণহি অণল ফুরন্তা,
সো মঙ্গল দিজ্জউ বহু সুহ কিজ্জউ
তুম্হ ভবানীকন্তা ।

(৩) জে গঞ্জিঅ গউড়াহিবরাই রাই,
উত্‌ড়উ ওড্ড জস ভএ পলাই ।
গুরুবিক্কম বিক্কম জিণিঅ জুজ্‌ঝ
তা কণ্ণ-পরক্কম কই বুজ্‌ঝ

(৪) সের এক্ক জই পাবহি ঘিত্তা,
মণ্ডা বীস পকাইল ণিত্তা ।
টক এক্কু জই সিন্ধব পাআ,
সো হউ রঙ্ক সো ইহ রাআ ।

(৫) ঢোল্লা মারিঅ ঢিল্লিমহ মুচ্ছিঅ মেচ্ছ-শরীর,
পুর জজ্জল মন্তিবর চলিঅ বীর হম্মীর পঅভর মেইণি কম্পই,
দিগ মগ ণহ অন্ধার ধূলি সুরহ রহ ঝম্পই ।
দিগ মগ ণহ অন্ধার আণু খুরাসাণক ওল্লা,
দরমলি দমসু বিপক্খ মারু ঢিল্লি মহ ঢোল্লা ।

(৬) সহস মঅমত্ত গঅ লাখ লখ পক্খরিঅ
সাহি দুই সাজি খেলন্ত গিন্দু,
কোপি পিঅ জাহি তহি থপ্প, জসু বিমল মহি
জিণই ণহি কোই তুঅ তুলক হিন্দু ।

(৭) রাআ লুদ্ধ সমাজ খল
বহু কলহারিণি সেবক ধুত্ত,
জীবণ চাহসি সুক্খ জই
পরিহরু ঘর জই বহুগুণ-জুত্ত ।

(৮) উচ্চ উট্‌ঠাঅণ রিমল ঘরা
তরুণী ঘরিণী বিণঅপরা,
বিত্তক পূরল মুদ্দহরা
বরিসা সমঅ সুক্‌খ করা।

(৯) জিণি কংস বিণাসিঅ কিত্তি পআসিঅ
মুট্‌ঠি-অরিট্‌ঠি বিণাস কর,
গিরি তোলি ধর।
জমলজ্জুণ ভঞ্জিঅ পঅভর গঞ্জিঅ
কালিঅ-কুল সংহার কর
জসে ভুঅণ ভর।
চাণুর বিহণ্ডিঅ ণিঅ-কুল মণ্ডিঅ
রাহা-মুহ-মহু পাণ করে,
জিমি ভমর-বরে।
সোই তুম্হ ণরাঅণ বিপ্পণরাঅণ
চিত্তহি চিন্তিঅ দেউ বরা
ভঅ ভীই-হরা।

(১০) জাআ মাআ পুত্তা ধুত্তা,
ইণ্ণে জাণী কিজ্জা জুত্তা।

(১১) সো মহু কন্তা,
দূর দিগন্তা,
পাউস আবে,
চেলু দুলাবে।

(১২) পণ্ডব-বংসহি জম্ম ধরিজ্জে,
সম্পঅ অজ্জিঅ ধম্মক দিজ্জে।
সোই জুহিট্‌ঠির সংকট পাআ,
দেবহ লিক্‌খিঅ কেণ মেট্টাআ।

(১২) বালো কুমারো ছঅ-মুণ্ডধারী
উবাঅহীণা মুঞি এক ণারি,
অহংণিসং খাই বিসং ভিখারি
গঈ ভবিত্তী কিল কা হমারী।

(১৪) তরল-কমলদল-সরি-জুঅ-ণঅণা,
সরঅ-সমঅ-সসি-সুসরিস-বঅণা।

মঞ্জুগল-কবিৱৰ-সজলস-গমণী,
কমণ স্ফুৰিত-ফল দিহি গড়, ৰমণী।

অসমীয়া অনুবাদ -

(১) হে কাণু সক নাওখন ভালকৈ বাই নিয়া, টলং ভটং কৰি আমাৰ দুৰ্গতি নকৰিবা (অৰ্থাৎ, আমাক ডুবাই নেমাৰিবা)। তুমি (আমাক) তিৰোতাবোৰক নৈখন পাৰ কৰি দিয়া। তাৰ পিছত (তাৰ বাবে) যি খোজা তাকে লোৱা

(২) যাৰ শিৰত গঙ্গা, গৌৰী যাৰ অৰ্দ্ধাঙ্গ (অৰ্থাৎ, অৰ্দ্ধাঙ্গিনী), গ্ৰীৱাত যাৰ ফণিহাৰ (সাপৰ মালা), যাৰ কণ্ঠত বিষ থাকে, পিন্ধনত যাৰ দিশ (দিগম্বৰ), যিজনে সংসাৰ তাৰণ কৰে, যাৰ নয়নৰ পৰা (তৃতীয় চক্ষুৰ পৰা) অনল নিৰ্গত হয়—সেই ভৱানী কান্তই তোমালোকৰ মঙ্গল কৰক, তোমালোকক সুখ দিয়ক।

(৩) যিজনে গৌড়াধিপতি ৰজাক গঞ্জনা দিছে (পৰাস্ত কৰিছে), উৎকল ওড্ৰ ৰাজ যাৰ ভয়ত পলায়, মহা পৰাক্ৰমী বিক্ৰমক যিজনে জয় কৰিছে, তেওঁ কিমান বেচি পৰাক্ৰমী, অনুমান কৰি লোৱা (বা বুজি লোৱা)। (বীৰজনৰ নাম কৰ্ণ হোৱা সম্ভৱ।)

(৪) যদি এসেৰ খীঁউ পোৱা তাবে ভুৰিখন মণ্ডা (পিঠা) তৈয়াৰ কৰিব পাৰিবা। এক টঙ্কৰ (ক্ষুদ্ৰ ওজনৰ) যদি সৈন্ধৱ লোণ পোৱা যায় তাবে ভিখাৰীৰ পৰা ৰজা হব পাৰি। ('সৈন্ধৱ' শব্দৰ অৰ্থ 'সিন্ধুদেশীয় লোক' হবও পাৰে—সিন্ধুদেশীয় লোকসকল ব্যৱসায়ত অতি পাৰ্গত। তেতিয়াহ'লে অৰ্থটো এনেকুৱা হব—সিন্ধুদেশীয় লোক একজনে যদি এটা টকা পায় তাবেই তেওঁ ভিখাৰী অৱস্থাৰ পৰা ৰজা হব পাৰে।)

(৫) দিন্দীত ঢোল বজাইছে। স্নেহ সকলক নিঃশেষ কৰি, মনুষ্যকলৰ ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠ জনকলক আগত লৈ বীৰ হাম্বীৰ গৈছে। বীৰ হাম্বীৰ আগবাঢ়ি গৈছে, পদভৰত মেদিনী কঁপিছে। ধূলিৰে দিশ, মাৰ্গ আৰু আকাশ অন্ধকাৰ হৈ পৰিছে, (আনকি) সূৰ্য্যৰ ৰথো ঢাক খাই পৰিছে। দিশ মাৰ্গ, আকাশ অন্ধকাৰ, খোৰাচানৰ ওলাক আজ্ঞা কৰা হৈছে (বা অনা হৈছে)। বিপক্ষক কঠোৰ ভাবে দমন কৰা, দিন্দীত ঢোল বজোৱা।

(৬) সহস্ৰ মদমত্ত গজ আৰু লক্ষ লক্ষ কবচ যুক্ত অশ্বেৰে সজ্জিত হৈ দুজন ৰজাই (যুদ্ধ কৰিছে) যেন কন্দুক্ৰীড়াৰে খেলিছে। হে প্ৰিয়, তুমি

ক্ৰুদ্ধ হৈ তালৈ (যুদ্ধক্ষেত্ৰলৈ) যোৱা আৰু তোমাৰ বিমল যশস্যা পৃথিৱীত প্ৰতিষ্ঠা কৰা । তোমাক তুৰ্কী, হিন্দু কোনেও পৰাজিত কৰিব নোৱাৰে (তুমি অপৰাজেয়) ।

(৭) ৰজা যদি লুভীয়া হয়, সভাজন খল (অসৎ), পত্নী কলহপ্ৰিয়া আৰু লগুৱা ধূৰ্ত্ত হয়, তেনেহলে জীৱনত যদি সুখ পাবলৈ বাঞ্ছা কৰা তেন্তে বহুগুণযুক্ত হ'লেও ঘৰ (সংসাৰ) ত্যাগ কৰা ।

(৮) ওখ চোতাল, পৰিষ্কাৰ ঘৰ, বিনয় পৰায়ণা আৰু তৰুণী পত্নী, বিত্তেৰে পৰিপূৰ্ণ ৰাজকোষ আৰু বৰ্ষা-কাল—(এই কেইটা) সুখকৰ । (মাইনা, ওখ চোতাল, পৰিষ্কাৰ ঘৰ, বিনয়ী তৰুণী পত্নী, বিত্তেৰে পূৰ্ণ ভঁৰাল যাৰ আছে, তেওঁৰ কাৰণে বৰ্ষাকাল সুখকৰ হয় ।)

(৯) যিজনে কংসক বিনাশ কৰি কীৰ্ত্তি প্ৰকাশ কৰিছে, মুষ্টিক আৰু অৰিষ্টক বধ কৰিছে, গিৰি (গোবৰ্দ্ধন) তুলি ধৰিছে, যমলাৰ্জ্জুন ভাঙিছে, পৰ্ব্বত সকলো জয় কৰিছে, যিজনে কালীয় কুল সংহাৰ কৰিছে, যাৰ যশস্যাৰে ভুবন ভৰিছে, যি চাণূৰক বধ কৰি নিজ কুলক মণ্ডিত (ভূষিত) কৰিছে, যিজনে ভ্ৰমৰ-শ্ৰেষ্ঠৰ দৰে ৰাধাৰ মুখৰ মধু পান কৰে, সেই বিপ্ৰপৰায়ণ নাৰায়ণক মনেৰে চিন্তা কৰা, (তেওঁ) তোমালোকৰ ধন স্থিৰ ৰাখে সংসাৰ ভয় দূৰ হয় ।

(১০) পত্নী মায়া স্বৰূপ, পুত্ৰসকল ধূৰ্ত্ত, ইয়াকে জানি, যি ভাল তাকে কৰা উচিত ।

(১১) মোৰ প্ৰিয়জন দূৰ-দিগন্তলৈ গৈছে, বৰ্ষাকাল আহিছে, মোৰ আঁচলখন আন্দোলিত কৰিছে (অৰ্থাৎ, মনটো চঞ্চল হৈ পৰিছে ।)

(১২) পাণ্ডৱৰ বংশত জন্ম গ্ৰহণ কৰি, সম্পদ অৰ্জ্জন কৰি যিজনে ধৰ্ম্মাৰ্থে দান কৰিছে, সেই যুধিষ্ঠিৰেই দুখ পাইছে (দুখ ভোগ কৰিবলগীয়া হৈছে), (গতিকে) দৈৱৰ লিখন কোনে খণ্ডাব পাৰে ?

(১৩) (পাৰ্ব্বতীয়ে কৈছে—) মোৰ শিশুপুত্ৰৰ দুটা মুখ, মই উপায়হীনা অকল-সৰীয়া নাৰী, ভিখাৰীয়ে (অৰ্থাৎ, শিৱই) দিনে দিনাই বিষ পান কৰে, এতিয়া মোৰ কি গতি হব ?

(১৪) তৰল পদুমৰ পাহীৰ দৰে নয়নযুগল, শৰৎকালৰ চন্দ্ৰৰ দৰে ধুনীয়া মুখ, মদমত্ত হাতীৰ দৰে অলস খোজ (গতি)—কি পুণ্যৰ ফলত বিধাতাই এনে (সুন্দৰী) ৰমণী সৃষ্টি কৰিছে !

ইংরাজী অনুবাদ :

(1) O Krishna. please row this small boat carefully, donot throw us in trouble (or, donot bring a sad end to our lives) by rowing the boat unsteadity, ferry our women to the other bank of the river and take what you want (as fare).

(2) The lord (consort) of Bhabani bears Ganga on his head, Gouri is his consort, he wears the garland of snake round his neck, has poison in his throat, has the (ten) directions for his dress, he saves the world, he is worshipped by the moon with its beams, his eye (the third eye) gives forth fire, let him bring welfare to you, let you be given happiness by him.

(3) Guess (or, realise) the valour of the person by whom the king of Gaura was chastised, being afraid of whom the impudent king of Oudra has run away, by whom the powerful Vikrama was Vanquished. (Karna may be the name of the Warrior).

(4) If you get a seer of ghee, you can make twenty 'manda' daily from it, if rocksalt of a very small quantity can be had, then one can become a king from the position of a penniless person.

(The word 'Saindhava' may mean 'inhabitants of Sindh' The people of Sindh are proverbially good businessmen. If this meaning is taken then the second line will mean—'if a person from Sindh gets one rupee he can become a king from the position of a poor man.)

(5) The drum is being played in Delhi. The hero Hambira is on the move with Jajjala, the greatest among the Mallas in front of all, vanquishing the Muslims

(or, the foreigners). The hero Hambira is on the move, the earth is trembling with the weight of their feet. All the directions, the street and the sky are darkened with dust, the chariot of the sun (god) is invisible (due to dust). All the directions, the street and the sky is dark. The king of Khorasan has been ordered (or, has been brought). Subdue the opposite party (enemy) with firmness and play the drum in Delhi.

(6) The two kings, equipped with thousands of drunken elephants and lakhs of armoured horses are fighting, as if they are playing ball. O my dear one, go there (to the battlefield) with anger and establish your blameless fame on the earth. Neither the turks nor the Hindus will be able to Vanquish you (you are unconquered).

(7) If the king is avaricious, the people of the society are tale-bearers, the wife is quarrelsome and the servant is cunning (or, dishonest), in that case if you want happiness in life, then give up home-life even if it has many other qualities.

(8) A raised courtyard, a neat and clean house, a young wife of modest nature, a treasury (or, strong room) full of wealth and the rainy season can give happiness.

(or, the rainy season can give happiness to one who has a raised courtyard, a neat and clean house, a young wife of mild nature and a strongroom full of wealth.)

(9) Think of (or, meditate) Narayana, who has manifested his fame by killing Kangsa, who has killed 'Mustika' and 'Arista', who raised the mountain (Govardhana), who broke the twin Arjuna tree, who has

subdued with the weight of his feet and destroyed the family of Kaliya, whose fame has filled the 'universe, who by killing 'Canura' has adorned his family with fame, who drinks (or sucks) the honey of Radha's lips like the king of the black bees, who is devoted to Brahmins, let him give you blessings so that the fear of existance is removed.

(10) The wife is only illusion, the sons are knavish (dishonest)—knowing this do whatever is proper.

(11) My lover has gone away to a far off land, the rainy season has arrived, it has shaken (or, moved) my clothes (i.e. it has disturbed my mind).

(12) Yudhisthira, who was born in the family of Pandava, who by acquiring wealth gave it away for religious purpose (or, for piety), if such a person has to suffer (could not avoid sufferings) then who can undo the writings of fate (who can avoid destiny) ?

(13) (Parvati says) My little son has six heads, I am a woman alone and helpless. The begger (i.e. Shiva) takes poison (i.e. hashish) all day and night, now what will happen to me ?

(14) The eyes are like liquid petals of lotus (i.e. restless) the face is beautiful like the autumnal moon, (her) movements are steady (majestic) like that of a drunken elephant — for what virtue (or, piousness) God has created such a (beautiful) woman !

শব্দাবলীর টীকা—

অরে রে—সম্বোধন, term of address,

কাহ্ন—O. I. A. কৃষ্ণ (ষ্ণ > হ্ন § 47)

বাহুড়ি—O. I. A. বাহুনি (ন > ড়)

তুমি বাওঁ বোৱা (বাই দিয়া), (you) row

ছোড়ি—O. I. A. ক্ষুদ্র (ক্ষ > চ্ছ > ছ ; দ্র > দ্দ, সমীভৱন > ড্ড মূৰ্দ্ধণ্যীভৱন, > ড়, উ > ও) ছোড়+ই,

সৰু, small

ডগমগ—অস্থিৰতা, টলং ভটং কৰা, unsteady

ণ দেহি—দিদিবা, do not give (do not throw us in trouble)

দুগতি—torouble, distress

তই—O. I. A. ত্বয়া (১মা বিভক্তিৰ সলনি তৃতীয়া বিভক্তি হৈছে)

তুমি, তোমাৰ লগত, with you

ইথি—O. I.. A. অত্ৰ (ত্ৰ > ত > ত্‌থ, ই+থি, 'ই' স্বৰ আগম হৈছে)

(মাইথী, O. I. A. অত্ৰ > অথ > ইথ § 69 > ইথি)

ইয়াত, here

গঈহি—O. I. A. নদ্যাম্‌ (M. I. A. গঈ+ওা বহুবচন —হি, ৭মী বিভক্তিৰ ঠাইত ৩য়া বিভক্তি হৈছে)

নদীত, in the river

সন্তাৰ—সাঁতোৰা, পাৰ হোৱা, to swim, to cross over

দেই—O. I. A. দত্ত্বা, দি, by giving

সন্তাৰ দেই—পাৰ কৰি, by ferrying

চাহসি—M. I. A. √চাহ্‌+সই সি

বাঞ্ছা কৰা, wish

লেহি—O. I. A. লভৰ (ভ > হ)

লহ+হি=লহহি > লেহি, সমাক্ষৰ লোপ, স্বৰ সঙ্গতি

লোৱা, do take

জো চাহসি সো লেহি—যি বিচাৰা তাকে লোৱা,

take whatever you want

জস—O. I. A. যস্য (স্য > স্স > স, য > জ)

যাৰ, whose

সীসই—O. I A. শীৰ্ষে (শ > স, ষ > স, ৰ্ষ > স্স > স)

সীস+৭মী একবচন —ই

শিৰত, on the head

অধলা—O. I. A. অৰ্দ্ধাঙ্গ (ঙ্গ > ঙ্ক > ক) অধ্যঙ্গ > অধলা, বৰ্ণ বিপৰ্যয়

শৰীৰৰ আধা (অৰ্দ্ধাং, পত্নী), half of the body

(i.e. the wife)

গিব—O. I. A. গ্রীবায়াম (গ্র > গ, ঈ > ই, গিব > গিম)

'ব'ৰ ঠাঁইত 'ম' হোৱাৰ উদাহৰণ প্ৰাকৃতত খুব কম।

ডিঙিত, on (or, round) the neck

পহিরিঅ—O. I. A. পরিহিত (ত > অ) পরিহিঅ > পহিরিঅ, বর্ণ-বিপর্যয়

পিন্ধিছে, has worn

ফণিহারা—O. I. A. ফণিহার, সর্পৰ ফণাযুক্ত কণ্ঠাভৰণ,

a hooded serpent for a necklace

কণ্ঠট্ঠিঅ—O. I. A. কণ্ঠস্থিত (স্থ > থ > ট্ঠ, মূৰ্দ্ধণ্যীভৱন, ত > অ)

কণ্ঠত থকা (কণ্ঠত আছে) in the throat

কণ্ঠট্ঠিঅ বিসা—যেওঁৰ কণ্ঠত বিষ আছে, (he) has poison in his throat (নীলকণ্ঠ)

দীসা—O. I. A. দিশা (৩য়া একবচন)

বা O. I. A. দিশঃ (১মা বহুবচন) (শ > স, ই > ঈ)

দিক্, directions

পিন্ধণ দীসা—দিগম্বৰ, he has the four quarters for his clothes

রক্খিঅ—উদ্ধাৰ কৰিছে, save

কিরণাবলি কলা চন্দা—কিৰণযুক্ত চন্দ্ৰ, the moon with its beams

ঝরন্তা—O. I. A. ক্ষরৎ (M. I. A. √ঝর্+অন্ত=ঝরন্ত+আ)

নির্গত হৈছে, is emitted

দিজ্জউ, কিজ্জউ—O. I. A. দীয়তাম্, ক্রিয়তাম্

(M. I. A. √দা+ইজ্জ+তু > উ)

দিয়ক, কৰক, let Him give, let Him do

ভবানীকন্তা—ভবানীৰ প্ৰিয় (অৰ্থাৎ, শিব)

The consort of Bhavani (i.e. Shiva)

গঞ্জিঅ—O. I. A. গঞ্জিত, পৰাজিত, দমিত, chastised

গউড়াহিবই—O. I. A. গৌড়াধিপতি (ঔ > অউ, ড় > ড়, ধ > হ, প > ব, ত > অ)

গৌড়দেশৰ অধিপতি, the lord of Gaura

রাই—সম্ভৱতঃ O. I. A. 'ৰাজিকঃ' শব্দৰ পৰা 'ৰাই' হৈছে।

ৰজা, the king

উড্ডউ—উদ্ধত, impudent

ওড্ড—O. I. A. ওড্র (ড্র > ড্ড, সমীভৱন)

এখন দেশৰ নাম (উৰীষা), the land named Odra

উড্ডউ ওড্র—উদ্ধত ওড্ৰৰাজ, the impudent king of Odra

পলাই—O. I. A. পলায়িতঃ, পলাইছে, has fled away

গুৰু বিকম—গুৰু বিক্রমঃ (ক্র > ক, সমীভৱন)

অতি-পৰাক্রমী, powerful

জিনিঅ—সম্ভৱতঃ O. I. A. 'জিনিতঃ' শব্দৰ পৰা আহিছে।

জয় কৰিছে, conquered

তা—O. I. A. তাৎ (তস্মাৎ) (অন্ত্য 'ৎ' লোপ হৈছে)

গতিকে, therefore

পৰকম—O. I. A. পৰাক্রম (ক্র > ক, আ > অ)

valour

বুজ্ঝ—O. I. A. বুধ্য (ধ্য > জ্ঝ, তালব্যীভৱন)

বুজা, অনুমান কৰা, understand, realise

পাবহি—O. I. A. প্রাপ্স্যসি (প্র > প, প্স > প্প > প > ব, স > হ)

পোৱা, you will get, if you get

এক—O. I. A. একম্ (ক > ক § 15)

মণ্ডা—একপ্রকাৰ খোৱা বস্তু, a kind of sweet

বীসা—কুৰি, twenty

পকাইল—ৰন্ধা বা তৈয়াৰ কৰা হৈছে (is) cooked

(তৈয়াৰ কৰিব পাৰিবা, you can cook)

নিত্তা—O. I. A. নিত্যম্ (ত্য > ত্ত, ম > ঁ)

নিত্ত+আ, সদায়, everyday

টঙ্ক—দেশী শব্দ। চাৰি 'মহা' পৰিমাণৰ (ওজন)

a small measure

সিন্ধৱ—O. I. A. সৈন্ধৱ (ঐ > ই)

সৈন্ধৱ লোণ (বা, সিন্ধু দেশীয় লোক)

rock-salt (or, a person from Sindh)

পাৱা—O. I. A. প্রাপ্নোতি, পায়, gets

হউ—O. I. A. ভবতু, হওক, may be

নঙ্গ—দুখীয়া, destitute, penniless

ঢোৱা—ঢ:ঢাৱ (দেশী শব্দ),
ঢোল, a kind of drum
মাৰিঅ—বজোৱা হৈছে, (was) beaten
ঢিল্লি মহ—দিল্লীত, in Delhi
মুচ্ছিঅ—মূৰ্চ্ছিত (উ > উ § 67, র্চ্ছ > চ্ছ, ত > অ) collapsed
(মাইৰা, মচি, নিঃশেষ কৰি, effacing, vanquishing)
মেচ্ছ—O. I. A. ম্লেচ্ছ (ম্ল > ম, § 30)
অহিন্দু, বিদেশী, non-Hindu, a foreigner
পুৰ—আগত, in the foreground
মল্লবৰ—মল্লসকলৰ ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠ,
The greatest among the Mallas
অজ্জুন—এজন বীৰৰ নাম, the name of an warrior
হম্বীৰ—এজন ৰজাৰ নাম, the name of a king
পঅভৰ—O. I. A. পাদভাৰেণ (দ > অ, তৃতীয়া একবচন —এণ লুপ্ত আছে)
খোজৰ ভৰত, by the weight of the feet
মেইনী—O. I. A. মেদিনী, (দ > অ, ন > ণ)
পৃথিৱী, the earth
কম্পই—O. I. A. কম্পতে (পৰস্মৈপদ হৈ কম্পতি > 'কম্পই' হৈছে।
কঁপিছে, is trembling
দিগ—O. I. A. দিক্ (ক্ > ক > গ), direction
মগ—O. I. A. মার্গ (আ > অ, র্গ > গগ > গ)
বাট, road
ণহ—O. I. A. নভস্ (ভ > হ, ন > ণ, 'স্' লোপ)
আকাশ, the sky
ধুলি—O. I. A. ধূলিভিঃ (তৃতীয়া বহুবচনৰ চিন লুপ্ত আছে।)
ধুলিৰে, with dust
সূৰহ—O. I. A. সূৰ্যস্য (র্য > ৰ, স্য > স্স > স > হ)
সূৰ্যৰ, of the sun
ৰহ—O. I. A. ৰথঃ (থ > হ), the chariot
ঝম্পই—ঢাকি ধৰিছে, (has) covered
আণু—O. I. A. আজ্ঞয়া (M. I. A. আণবিঅ > আণইঅ > আণঅ >
আণ > আণু)

আজ্ঞা দিয়া হৈছে, ordered

(আইবা, O. I. A. আনয় > আণ > আণু)

আনা, bring

দবরলি—O. I. A. √দৃ (=বিদাৰণ কৰা) > দৰ

O. I. A. √বৃ (=ধৰা) > বৰ > বল > বলি > বলি=দবরলি,

কঠোৰ ভাৱে, মাৰা শাস্তি দি, using all sorts of violence,

with firmness

দমসু—O. I. A. দম (√দম্+লোট্-হি, M. I. A. √দম্+লোট্-সু)

দমন কৰা, subdue

মারু—মাৰা, kill (or beat)

মারু দিল্লি মহ ঢোল্লা—দিল্লীত ঢোল বজাওক,

let the drum be played in Delhi

বিপক্খ—O. I. A. বিপক্ষ (ক্ষ > ক্খ), opponents

সহস—O. I. A. সহস্র (স্র > স্স > স)

এহেজাৰ, a thousand

মঅমত্ত—O. I. A. (দ > অ), drunken

গঅ—O. I. A. গজ (জ > অ), হাতী, elephant

পক্খরিআ—(দেশী শব্দ)

বখৰ সাজেৰে সজ্জিত ঘোঁৰা, armourd horse

সাহি—শাহ (ইৰাণীয় ভাষাৰ শব্দ)

ৰজা, king

সাজ্জি—O. I. A. সজ্জিত্বা (সজ্জিত্বা > সজ্জিঅ > সজ্জি > সাজ্জি) অসমাপিকা

ক্রিয়া (Gerund) বুজাবলৈ ইয়াত -ইত্বা, -ইঅ আদিৰ সলনি

-ই ব্যৱহাৰ হৈছে। এনে ব্যৱহাৰ অপভ্রংশত (অবহট্ঠ) প্ৰথম

দেখা যায়।

সজ্জিত হৈ, dressed, equipped

খেলন্ত—O. I. A, √ক্রীড্ > M. I. A. √খেল্+অন্ত

খেলিছে, (are) playing

গিন্দু—O. I. A. কন্দুক (ক > গ, উ > ই, 'ক' লোপ)

বল, গোল, ball

কোপি—O. I. A. কোপিত্বা (√ কুপ+ই=কোপি > কোপি § 15)

খং করি, feeling angry

জাহি—O. I. A. যাহি (য > জ)

যোৱা, (you) go

তহি—O. I.A. তস্মিন্ (M. I. A. ত+৭মী একবচন, তস্সিং > তহিং > তহি)

তালৈ, to that place

থপ্—O. I. A. স্থাপয় (স্থ > ত্থ > থ, থপ্ > থপ্)

স্থাপন কৰা, establish

জসু—O. I. A. যশঃ (য > জ, শ > স, বিসর্গ লোপ)

যশস্যা, fame

জিণই—O. I. A. জিনাতি (ন > ণ, ত > অ)

(পালি ভাষাত √জি+লট্—তি—জিনাতি)

জয় কৰে, conquers

কোই—O. I. A. কঃ অপি (ঃ > ও, 'প' লোপ)

কোনেও, nobody

তুজ—O. I. A. ত্বাম্ (প্ৰাকৃতত 'তুমং' শব্দ ২য়া একবচনত 'তুমং' হয়।

ইয়াত তুমং > তুবঁ > তুজ হৈছে)

তোমাক, you

তুলক—তুৰ্ক (তুৰ্ক > তুৰক > তুলক, স্বৰভক্তি)

তুৰস্ক দেশৰ লোক (অৰ্থাৎ মুছলমান)

a Turk (i.e. Mohammedan)

লুদ্ধ—O. I. A. লুব্ধঃ (ব্ধ > দ্ধ)

লুভীয়া; Greedy avaricious

খল—খলঃ, দুষ্ট, চুটকীয়া, wicked, tale.bearer

বহু—O. I. A. বধূঃ (ধ > হ, ঊ > উ, বিসর্গ লোপ)

পত্নী, গৃহিণী, wife

কলহাৰিণি—O. I. A. কলহকাৰিণী (ক > অ, ঈ > ই)

কলহ আৰিণি > কলহাৰিণি

কন্দুলী, quarrelsome woman

ধুঠউ—O. I. A. ধূৰ্তকঃ (ঊ > উ, ৰ্ত > ঠ, ক > অ > উ)

ধূৰ্ত, knavish, dishonest, clever

চাহসি—বিচাৰা, (you) wish (or, desire)

পৰিহৰ—ত্যাগ কৰা, leave, give up

দুলহউ—O. I. A. দুৰ্লভম্ (ৰ > ল, ভ > হ, ম্ > অ > উ,

অন্ত্য 'ম' লোপ)

যুক্ত, possessing

বহু-গুণ জুতউ—বহুগুণ যুক্ত, possessing many qualities

উঠাঅণ—O. I. A. উৎ+স্থানম্ > উত্থান > উট্‌ঠাণ

মূর্ধণ্যীভবন > উঠাণ > উঠাঅণ

চোতাল, courtyard

ঘরিণী—গৃহিণী (গৃহ > ঘর+ইণী), wife

বিণঅ পরা—বিনয়ী, modest

বিত্তক—বিত্ত+ক (৬ষ্ঠী), তৃতীয়া বিভক্তির অর্থত ৬ষ্ঠী বিভক্তি ব্যৱহাৰ হৈছে ।

সম্পত্তি, wealth

পূরল—O. I. A. পূর্ণ (পূর্ণ > পূরণ, স্বরভক্তি > পূর+ল), filled

মূঢ়ঘরা—O. I. A. মূত্রাগৃহ (ত্র > দ > ঢ, সম্ভবতঃ পরবর্ত্তী মহাপ্রাণ ধ্বনির প্রভাবত 'ঢ' ধ্বনিয়ে মহাপ্রাণতা লাভ করিছে ।)

ঘৰৰ ভঁৰাল, the strong room

বরিসা—O. I. A. বর্ষা (বর্ষা > বরিষা, স্বরভক্তি, ষ > স)

the rainy season

সময়া—O. I. A. সময়ঃ (য় > অ > আ, বিসর্গ লোপ)

season

সুহব করা—O. I. A. (শ > হব § 15, অ > আ)

সুখকর, pleasing

জিনি—O. I. A. যেন (য > জ, এ > ই) জিণ > জিনি, বহু-সমীকরণ ।

যিহতে, যাৰদ্বাৰা, by whom, the one who

বিণাসিঅ—O. I. A. বিনাশিতঃ (শ > স, ত > অ)

নাশ করা হৈছে, killed

পআসিঅ—O. I. A. প্রকাশিতঃ (প্র > প, ক > অ, শ > স, ত > অ),

প্রকাশ করিছে, menifested

কিত্তি—O. I. A. কীর্ত্তি (ঈ > ই, র্ত > ত্ত)

যশ, glory, reputation

মুট্‌ঠি, অরিট্‌ঠি—মুষ্টিক, অরিষ্টি (অরিষ্ট) (ষ্ট > ট্‌ঠ, 'ক' লোপ)

দুজন অসুরর নাম, the name of two Asuras

গিরি—গোবর্দ্ধন পর্বত, the mountain Govardhana

জোত্তি—O. I. A. জ্যোতিষা (সং জ্যোত > জোত্ত, —ই)

তুলি, দাঙি, by raising

জমলজ্জুণ—O. I. A. যমলার্জ্জুনৌ (য > জ, র্জ > জ্জ) প্রাকৃতত দ্বিবচন নাই, গতিকে অর্জ্জুনৌ > অজ্জুণ হৈছে।

যঁজা অৰ্জুন গছ, the twin Arjuna tree

ভঞ্জিঅ—O. I. A. ভঞ্জিতঃ (ত > অ, বিসর্গ লোপ)

ভাঙিছে, has broken

গঞ্জিঅ—দমন কৰিছে, conquered

কঅ, ধঅ—O. I. A. কৃতঃ, ধৃতঃ

কৰিছে, ধৰিছে, performed, taken

জসে—O. I. A. যশসা (M. I. A. জস+তৃতীয়া একবচন –এণ > এং > এ

যশস্যাৰে, with fame

ভুঅণ—O. I. A. ভুবন (ব > অ, ন > ণ), the world

ভঅ—O. I. A. ভৃতঃ (ভৃ > ভৰ+উ) ভৰিছে, filled

বিহণ্ডিঅ—O. I. A. বিখণ্ডিতঃ (খ > হ, ত > অ)

খণ্ডিত কৰিছে, (বধ কৰিছে) cut into pieces

মণ্ডিঅ—O. I. A. মণ্ডিতঃ (ত > অ)

ভূষিতঃ কৰিছে; adorned (restored to prosperity)

ৰাহা-মুহ-মহু—ৰাধা-মুখ-মধু (ধ, খ > হ)

ৰাধাৰ মুখৰ মধু, the honey of Radha's mouth

জণি—যেন, as if

ভমৰ-ৰবে—O. I. A. ভ্ৰমৰ বৰেণ (ভ্ৰ > ভ) এণ > এং > এ

ভ্ৰমৰ শ্ৰেষ্ঠৰ দ্বাৰা, by the superior bee

সোই—O. I A. সঃ এব, সেয়েই, he

ণৰাঅণ—O. I. A. নাৰায়ণ (ন > ণ, য > অ)

তুহু—তুমি, you

বিপ্প-পৰাঅণ—O. I.. A. বিপ্ৰ-পৰায়ণ (প্ৰ > প্প, সমীভৱন, য > অ)

ব্ৰাহ্মণৰ অনুৰক্ত, devoted to a Brahmin

চিতহি—O. I. A. চিত্তে। চিত্ত+৭মী একবচন –এ—চিত্তে হব লাগে, কিন্তু ইয়াত সম্ভৱতঃ ধিন্ > ধহি > হি হৈছে)

চিত্তত, in the mind (heart)

চিন্তিঅ—O. I. A. চিন্তয় (√চিন্ত্+লোট্ –হি)

চিন্তা কৰা, (you) think or meditate

দেউ—দিউক, let him give

বরা—O. I. A. বরম্ (অন্ত্য 'ম্' লোপ, অ > আ)

বর, আশীর্বাদ, blessings

ভীই—O. I. A. ভীতিঃ (ত > অ)

ভয়, fear

হরা—O. I. A. হরঃ, হরণকারী,

that which removes or drives off

জাআ—O. I. A. জায়া (য় > অ)

পত্নী, wife

মাআ—O. I. A. মায়া, unreal, deceitful

ইয়ে—ইহার দ্বারা, by this

জাণি—O. I. A. জ্ঞাত্বা (O. I. A. √জ্ঞা > M. I. A. √জাণ্+ই)

জানি, knowing

কিজ্জা—করণীয়, করা উচিত, one should do

জুত্তা—O. I. A. যুক্তা (য > জ, ক্ত > ত্ত সমীভবন)

উপযুক্ত, proper .

মহু—O. I. A. মহ্যম্ (হ্য > ম্‌হ > ম্হ)

মোর, my

কন্তা—কান্তঃ, প্রিয়তম, lover

দিগন্তা—দিগন্তঃ, দিগন্ত, horizon, far off land

পাউস—O. I. A. প্রাবৃষ (প্র > প, বৃ > উ, ষ > স)

বর্ষাকাল, the rainy season

আবে—O. I. A. আয়াতি (য় > অ, ত > অ)

আআই > আই > আএ > আবে।

আবে, comes

খেনু—কাপোর, আঁচল, cloth, veil

ডুলাবে—সম্ভবতঃ 'দোলাপয়তি' শব্দ থেকে 'ডুলাবে' হয়েছে।

(ও > উ, প > ব, অয় > এ, তি > ই —'ই' লোপ)

আন্দোলিত করে, causes to move (tremble)

বংশহি—O. I. A. বংশে (বংশহিন্ (শ > স, বংশ+সপ্তমী একবচন —হি)

বংশেতে, in the family, dynasty

বড়িজ্জ—M. I. A. √বড্‌+কর্মবাচ্য —ইজ্জ+অই তি

=ধৰিজ্জই > ধৰিজ্জএ > ধৰিজ্জে

ধৰি (জন্ম ধৰি), having taken (born)

জন্ম ধৰিজ্জে—জন্ম ধৰি, having born

সম্পঅ—O. I. A. সম্পদ, (দ > অ) wealth, fame

অজ্জিঅ—O. I. A. অৰ্জ্জয়িত্বা (ৰ্জ > জ্জ, ত্বা > ইঅ)

অৰ্জ্জন কৰি, having acquired

ধম্মক—O. I. A. ধৰ্ম্ম স্য (ৰ্ম > ম্ম)

ধম্ম+৪ৰ্থী একবচন –ক । ৪ৰ্থী বিভক্তি হিচাপে '–ক'ৰ ব্যৱহাৰ অপভ্ৰংশৰ আগৰ স্তৰৰ প্ৰাকৃতত নাই। কিন্তু আধুনিক বহুতো ভাষাত এনে ব্যৱহাৰ আছে।

ধৰ্ম্মৰ অৰ্থে, for piety

দিজ্জে—M. I. A. √দা+কৰ্ম্মবাচ্যৰ –ইজ্জ+লট্–তি

=দিজ্জই > দিজ্জএ > দিজ্জে ।

দিছে, has given

জুহিট্ঠিৰ—O. I. A. যুধিষ্ঠিৰ (য > জ, ধ > হ, ষ্ঠ > ট্ঠ)

সঙ্কট—দুখ, বিপদ, danger, distress

পাআ—O. I. A. প্ৰাপ্তঃ (প্ৰ > প, প্ত > ত্ত > ত > অ) পাঅ > পাআ,

পাইছে, obtained

দেৱহ—O. I. A. দৈৱস্য (স্য > স্স > স > হ)

দৈৱৰ, of fate (destiny)

লিক্খিঅ—O. I. A. লিখিতম্ (খ > ক্খ, § 15, ত > অ, অন্ত্য 'ম' লোপ)

লিখন, Writing

মেটাআ—খণ্ডন কৰা, নাইকিয়া কৰা, undone, erase

উআজহীণা—O. I. A. উপায়হীনা (প > ব, য় > জ, ন > ণ)

a helpless woman

মুঞি—O. I. A. ময়া (ময়া > মঞঁ > মুঞি)

মই, I.

অহংনিসং—O. I. A. অহৰ্নিশম্ (অহঃ > অহ্ > অহং, নাসিক্যীভবন; শ> স ; অন্ত্য 'ম্' লোপ)

দিনে ৰাতিয়ে, day and night.

খাই—O. I. A খাদতি (দ > অ; ত অ; আ অই > আই)

খায়, eats.

ভিখারী—O. I. A. ভিক্ষাকারী (ক্ষ > ক্‌খ > খ, ক > অ,
ভিখাআরী > ভিখারী) begger (i.e. Siva)

গণ্ডী—O. I. A. গণ্ডিঃ (ণ্ড > অ, ই > ঈ)
দশা, lot

ভবিত্তী—O. I. A. ভবিষ্যতি (মাহুবী, ভবিস্সই)
হব, will happen

কিল—O. I. A. কিল। নিশ্চয়, সত্যতঃ, indeed

হমারী—O. I. A. অস্মদীয় (অস্মদ্ > অম্হ+কের)
O. I. A. '√কৃ' ধাতুর পরা হোৱা কর, কার, কের, ক—আদি ষষ্ঠী বিভক্তি, অধিকরণ অৰ্থত মাগধী প্রাকৃত ভাষাবোৰৰ শেষৰ স্তৰত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। গতিকে অম্হ+কের > হম+এর > হম+আর+ঈ,(স্ত্রীলিঙ্গ)=হমারী
মোৰ, of me, my

সরি—O. I. A. সদৃক্ (সদৃশ), বিচিত্রা, like

জুগ—O. I. A. যুগ (যুগল), pair

সরঅ—O. I. A. শরৎ (শ > স, ৎ > ত > অ)
শরৎকাল, autumn

সু সরিস—O. I. A. সুসদৃশ, বেচি মিল থকা, very much like

বঅণা—O. I A. বদনা (দ > অ; ন > ণ), বঅণ+আ, (স্ত্রীলিঙ্গ),
মুখ, face

সুসরিস বঅণা—সুসাদৃশ্য থকা মুখৰ গৰাকিণী,
a woman having much similarity of face (with the autumn-moon)

মঅমন্ত—O. I. A: মদমত্ত (দ > অ, ত্ত > ন্ত)
মদমত্ত, drunken

করিবর—শ্রেষ্ঠ হাতী, a big male elephant

সঅলস—O. I. A. স-আলস্য (আ > অ, স্য > স্স > স)
আলস্যযুক্ত, ধীর, leisurely

সঅলস গমণী—ধীর খোজৰ নাৰী, a woman walking with a leisurely gait

করণ—কেনেকুৱা, what kind of

সুকিঅ ফল—O. I. A. সুকৃত-ফল (ঋ > ই, ত > অ)
সৎ কাৰ্য্যৰ ফল, fruit or result of a good deed

বিহি—O. I. A. বিধি, বিধাতা, creator
গঢ়ু—O. I. A. ঘটিত, (ঠ > ঢ > ঢ় §§ 16, 19, গঢ় > গঢ় > গঢ়ু)
গঢ়িছে, (has) created, fashioned

—x—

শব্দাৱলীৰ টোকাত উল্লেখ কৰা অনুচ্ছেদ সমূহৰ ব্যাখ্যা ঃ

এই পুথিখনিত দিয়া অনুচ্ছেদৰ সংখ্যাৰ উল্লেখ কৰা হৈছে সেইবোৰ A. C. Woolner-ৰ Introduction to Prakrit গ্ৰন্থৰ। তলত ইয়াৰ ব্যাখ্যা দিয়া হ'ল—

§9—প্ৰাকৃতত স্বৰ মধ্যস্থ ক, গ, চ, জ, ত, দ লোপ হয়। প, ব, য খনিও কেতিয়াবা লোপ হয়। যেনে— যুগল > জুঅল, কপ. > কঅ, কয়।

§15—প্ৰাকৃতত কেতিয়াবা শব্দৰ মাজৰ একক ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ ঠাইত দ্বিত্ব ব্যঞ্জন বৰ্ণ হয়। যেনে— এক > এক্ক, তেল > তেল্ল ইত্যাদি।

§16—স্বৰ মধ্যস্থ ট, ঠ, দ সলনি কেতিয়াবা প্ৰাকৃতত ক্ৰমে ড় আৰু ঢ় হয়। যেনে— বট > বড়, পঠন > পঢ়ণ।

§19—কেতিয়াবা কেতিয়াবা O. I. A. 'ক' প্ৰাকৃতত 'খ' বা 'হ' হয়। যেনে— স্ফটিক > ফলিহ।

§20—দন্ত্য বৰ্ণৰ ঠাইত কেতিয়াবা মূৰ্ধণ্য বৰ্ণ হয়। যেনে— প্ৰতি > পতি

§30—শব্দৰ আদিস্থানত কেৱল একক ব্যঞ্জন বৰ্ণহে প্ৰাকৃত ভাষাত ব্যৱহাৰ হয়। যেনে— গ্ৰাম > গাম।

§31—শব্দৰ মধ্যস্থানত দুটাতকৈ বেছি ব্যঞ্জন বৰ্ণ যুক্ত হৈ থাকিব নোৱাৰে। যেনে— দুৰ্গন্ধঃ > দুগ্‌গন্ধ, নিৰ্ঝাৰি > নিজ্ঝাৰি

§39—কোনো এটা শব্দৰ যুক্ত বৰ্ণটো যদি স্পৰ্শবৰ্ণ আৰু উষ্ম ধ্বনিৰ যোগত হয় আৰু উষ্মধ্বনিটো যদি পিছত থাকে তেতিয়া হলে যুক্ত বৰ্ণটোৰ ঠাইত প্ৰাকৃতত 'হ' যুক্ত হয়। যেনে—অপ্সৰা > অচ্ছৰা।

§47—যুক্ত বৰ্ণটো যদি অনুনাসিক+ উষ্ম বৰ্ণ হয়, তেতিয়া হ'লে অনুনাসিকৰ ঠাইত অনুস্বাৰ হয়, আৰু যদি উষ্ম বৰ্ণ+ অনুনাসিক হয়, তেতিয়াহ'লে উষ্ম-বৰ্ণটোৰ সলনি 'হ' হয় আৰু বৰ্ণ দুটাই স্থান পৰিবৰ্ত্তন কৰি আনুনাসিক বৰ্ণটো আগত আৰু 'হ্' টো পিছত বহে। যেনে—প্ৰশ্ন > পণ্হ ।

§57—যুক্ত ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ মাজত স্বৰবৰ্ণ সুমুৱাই অৰ্থাৎ স্বৰভক্তিৰ যোগত যুক্ত ধ্বনি সৰল কৰা হয়। যেনে— ম্লান > মিলাণ, মোলাণ।

§67—প্ৰাকৃতত যুক্ত ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ আগত থকা দীৰ্ঘ স্বৰবৰ্ণ সদায় হ্ৰস্ব হয়। যেনে—কাৰ্য্যাণি > কজ্জাইং, আৰ্য্য > অজ্জ

§69—প্ৰাকৃতত বহু সময়ত শব্দত থকা এটা স্বৰবৰ্ণৰ সলনি অন্য এটা স্বৰবৰ্ণ ব্যৱহাৰ হয়। যেনে— পক্ক > পিক্ক, মধ্যম > মজ্ঝিম। সাধাৰণতে কাষাকাষিত পৰা ধ্বনিটোৰ আগৰ ধ্বনিত এইদৰে স্বৰবৰ্ণৰ পৰিবৰ্ত্তন হয়।

§71—কোনো শব্দৰ প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় অক্ষৰত (syllable) যদি 'উ' থাকে তেতিয়াহ'লে প্ৰাকৃতত ব্যৱহাৰ হওঁতে শব্দটোৰ প্ৰথম অক্ষৰৰ 'উ' 'অ' লৈ পৰিবৰ্ত্তন হয়। যেনে— গুৰুক > গৰুঅ।
আকৌ কেতিয়াবা পিছৰ অক্ষৰৰ 'উ' 'ই' লৈ পৰিবৰ্ত্তন হয়।
যেনে— পুৰুষ > পুৰিস।

§72—শব্দত থকা স্বাসাঘাতহীন অক্ষৰৰ 'এ' ধ্বনি কেতিয়াবা 'ই' লৈ পৰিবৰ্ত্তন হয়। যেনে— বেদনা > বিঅণা, দেৱৰ > দিঅৰ।

– X –

ধ্বনি পৰিবৰ্ত্তনৰ কেইটামান নিয়ম –

আগতেই উল্লেখ কৰা হৈছে যে প্ৰাকৃত আছিল প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষাৰ তুলনাত সৰলতৰ। ভাষাতকৈ কিছুমান বিশেষ নিয়মৰ প্ৰয়োগৰ ফলত কোনো এটা অৱস্থাৰ ধ্বনিৰ পৰিবৰ্ত্তন হয়। প্ৰাকৃতত ব্যৱহাৰ হোৱা তেনে-ধৰণৰ কেইটামান ধ্বনি পৰিবৰ্ত্তনৰ নিয়ম তলত আলোচনা কৰা হ'ল—

সমীভৱন (Assimilation)— কোনো এটা শব্দত যদি দুটা ভিন্ন ব্যঞ্জনবৰ্ণ সংযুক্ত হৈ থাকে তেতিয়াহ'লে সেই যুক্ত বৰ্ণটোৰ বৰ্ণ দুটা উচ্চাৰণ সহজ কৰিবলৈ ভিন্ন ব্যঞ্জনবৰ্ণ দুটা একে হৈ যোৱা ৰীতিকে সমীভৱন বোলে।
যেনে—উদ্গম > উগ্‌গম ; বৰ্গ > বগ্‌গ ইত্যাদি।
সমীভৱন তিনি প্ৰকাৰৰ- প্ৰগত (progressive), পৰাগত (Regressive) আৰু পাৰস্পৰিক বা অন্যোন্য (Mutual)।

প্ৰগত সমীভৱন -- যুক্তবৰ্ণ দুটাৰ আগৰ বৰ্ণটোৱে পিছৰ বৰ্ণটোৰ পৰিবৰ্তন ঘটালে তাক প্ৰগত সমীভৱন বোলে।
যেনে— যুক্ত > যুক্ক ; অগ্নি > অগ্‌গ।

পৰাগত সমীভৱন——যুক্তবৰ্ণ দুটাৰ পিছৰটোৱে আগৰটোৰ পৰিবৰ্তন ঘটালে তাক পৰাগত সমীভৱন বোলে।
যেনে— মুক্ত > মুত্ত ; সৰ্প (সৰপ) > সপ্প।

পাৰস্পৰিক সমীভৱন—যুক্তবৰ্ণ দুটাৰ পৰস্পৰৰ প্ৰভাৱত যদি দুয়োটা ধ্বনিৰে পৰিবৰ্তন হয় তেতিয়াহ'লে তাক পাৰস্পৰিক বা অন্যোন্য সমীভৱন বোলে।
যেনে— মধ্য > মজ্‌ঝ (মজ্‌ঝ) ; অন্ত > অন্ন।

স্বৰ-সমীভৱন (Vowel Assimilation)— ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ সমীভৱন হোৱাৰ দৰে বহু সময়ত স্বৰবৰ্ণৰ প্ৰভাৱতো স্বৰবৰ্ণৰ পৰিবৰ্তন হয়। ইয়াকে স্বৰ সমীভৱন বোলে।
যেনে— ঈদৃশ > ইদিশ > ইদিসি ; বিষ্ণ > বিষিণ।

স্বৰভক্তি—শব্দত থকা যুক্ত বৰ্ণৰ উচ্চাৰণ সহজ কৰাৰ উদ্দেশ্যে যুক্ত বৰ্ণৰ মাজত স্বৰবৰ্ণ ব্যৱহাৰ কৰা ৰীতিকে স্বৰভক্তি বা বিপ্ৰকৰ্ষ (Anaptyxis) বোলে।
যেনে—স্নেহ > সিনেহ (স+ই+ন+এ+হ) স্বপ্ন > সপন (প্ন > প+অ+ন)

তালব্যীভৱন—(Palatalisation)—কোনো শব্দত থকা যুক্ত ধ্বনিটো যদি দন্ত্যবৰ্ণ আৰু য-ফলা, তেতিয়াহ'লে দুয়ো শব্দত তাৰ পৰিবৰ্তন হৈ তালব্য-ধ্বনি হয়। ইয়াকে তালব্যীভৱন বোলে।
যেনে—সত্য > সচ্চ ('চ' তালব্যধ্বনি)
পুণ্য > পুঞ্ঞ ('ঞ' তালব্য ধ্বনি)

মূৰ্দ্ধণ্যীভৱন—(Cerebralisation)—ৰ, ঋ, ৰ্‌ আদি ধ্বনিৰ প্ৰভাৱত দন্ত্য ধ্বনিৰ পৰিবৰ্তন হৈ মূৰ্দ্ধণ্য হোৱাকে মূৰ্দ্ধণ্যীভৱন বোলে।
যেনে— মৃত্তিকা > মট্টিআ > মাটি, গ্ৰন্থি > গণ্ঠি > গাঁঠি

কেতিয়াবা আকৌ মূৰ্দ্ধণ্য ধ্বনিৰ প্ৰভাৱ নোহোৱাকৈও দন্ত্য ধ্বনি মূৰ্দ্ধণ্য হয়। ইয়াকে **স্বতঃ-মূৰ্দ্ধণ্যীভৱন** (Spontaneous cerebralisation) বোলে।

যেনে— পততি > পড়ই ; উৎ+স্থানম্ > উত্থান > উট্‌ঠান

নাসিক্যীভৱন (Nasalisation)—নাসিক্য ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ লুপ্তিৰ কাৰণে পূৰ্ববৰ্তী স্বৰ ধ্বনি নাসিক্য ধ্বনিলৈ পৰিবৰ্তন হোৱাকে নাসিক্যীভৱন বোলে।

যেনে— চন্দ্ৰ > চন্দ > চাঁদ

কেতিয়াবা কেতিয়াবা নাসিক্য ধ্বনি নাথাকিলেও স্বৰ ধ্বনি নাসিক্য হোৱা দেখা যায়। ইয়াকে **স্বতঃ-নাসিক্যীভৱন** (Spontaneous nasalisation) বোলে।

যেনে— দৰ্শন > দংসন, অশ্ৰু > অংসু।

ঘোষীভৱন (Voicing)—অঘোষ 'ক', 'খ', 'চ', 'ট', 'ত', প আদি ধ্বনি কেতিয়াবা ক্ৰমে 'গ', 'ঘ', 'জ', আদি ঘোষ ধ্বনিলৈ পৰিবৰ্তন হয়। ইয়াকে ঘোষীভৱন বোলে।

যেনে—কথিতম্ > কধিদং ; পাৰিতোষিক > পাৰিদোশিঅ, মৰকত > মৰগঅ।

সমাক্ষৰ লোপ (Haplology)— শব্দত ওচৰা-ওচৰিকৈ থকা দুটা একে ধ্বনি বা অক্ষৰৰ এটা লোপ হোৱা ৰীতিকে সমাক্ষৰ লোপ বোলে।

যেনে—মধুমুৰ > মধুৰ ; নাহস > নাহহ > নাহ

বৰ্ণ-বিপৰ্য্যয় (Metathesis)—শব্দৰ মাজৰ দুটা ধ্বনিয়ে স্থান পৰিৱৰ্তন কৰি আগৰটো পিছলৈ গৈ পিছৰ ধ্বনিটো আগলৈ আহিলে তাক বৰ্ণ-বিপৰ্য্যয়, বিপৰ্য্যাস বা ধ্বনি-বিপৰ্য্যয় বোলে।

যেনে— জ্যোৎস্না, > জোন্‌হা, গৃহ > গহ্‌ৰ > ঘৰ।

(**দেশী শব্দ**— প্ৰাকৃতত ব্যৱহাৰ হোৱা কিছুমান শব্দৰ মূল প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষাত পোৱা নেযায়। সম্ভৱতঃ সেই শব্দবোৰ ভাৰতীয় আদিম অধিবাসী-সকলৰ ভাষাৰ পৰা আৰ্য্য ভাষাত সোমাইছিল। তেনে শব্দবোৰক দেশী শব্দ বুলি নামকৰণ কৰা হৈছে। প্ৰাকৃত বৈয়াকৰণ হেমচন্দ্ৰই এনে শব্দবোৰ সংগ্ৰহ কৰি যিখন পুথি লিখিছিল তাৰ নাম **দেশী নামমালা**।)

গ্রন্থ-পঞ্জী ঃ

A. C. Woolner— Introduction to prakrit

Dr. S. K. Chaterijee—A Middle Indo-anyan Reader, part 1 & II
&
Dr. S sen

W. Geiger— Pali literature and Language

M. Winternitz— History of Indian litrature

A. B. Keith— A History of Sanskrit literature

G. A. Grierson— On the Modern Iudo-Aryan Vernaculars

D. C. Sirkar— A Grammar of the prakrit language

হেমচন্দ্র— সিদ্ধ হেম শব্দানুশাসন

হেমচন্দ্র— দেশী নামমালা

পণ্ডিত হর গোবিন্দ দাস শেঠ— পাইঅ সদ্দ মহণ্ণব

ডাঃ সুকুমার সেন— ভাষার ইতিবৃত্ত

ডাঃ বিরিঞ্চি কুমার বরুয়া— অসমীয়া ভাষা আরু সংস্কৃতি।

G. A. Grierson— Linguistic Survey of India

—x—